М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1881—1886.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

ВИ-
ПУСТИ

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

DAVID CLENDENNING

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

LIBRARY
JUL 27 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерти під впливом того авторітету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значінє тих листів для розвою галицько-руської інтелїґенції. За виконанє тої думки взяв ся найгорячійший прихильник Драгоманова в Галичинї, д. М. Павлик. Його зусилям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберегають ся доси в Софії, видістати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матеріял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в суміш з листами його кореспондентів, і то кождого кореспондента окремо, додаючи при тім поясненя і вступні студії від себе. Не хочу відмовляти тій методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберігав усї адресовані до нього листи, але його кореспонденти рідко зберігали його листи, а инколи вони, хоч і збережені, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Танячкевичем) читач замісь листів Др-ва має в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеольоґію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до инших людий через мої руки або взагалї збережених у мене (в часї їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігали ся далеко від первісного адресата) як причинок до його біоґрафії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половинї 80-их років, отже найпізнїйші з них мають рівно 20 лїт за собою, з огляду, що полїтичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичинї значно змінили ся і ті роки, в яких писали ся листи, враз із їх відносинами відсунули ся вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі дискреції, якими ледви чи можуть чути себе діткненими живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здаєть ся, бути анї мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочала ся зимою в початках 1877 р. і тягла ся до самої його смерти. В тім протязї часу бували довші перерви, та всї листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в трівожних роках мого кочового житя. З пізнїйших лїт заховала ся майже повна сотка; се очевидно також не комплет, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай нераз писати листи день за днем або запізнивши ся одного дня присилати два листи в одній конверті. До тих листів адр

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних ґазетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далї т. зв. соборні посланія Драгоманова до Киян і инших Українцїв з р. 1886 і 1887, що виплили в головній части з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Українцїв, що приїздили до Львова для порозуміня з Драгомановим, і нарештї пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Свої уваги обмежив я до minimum, не розвязував (з деякими виємками) псевдонїмів та анонїмів людий названих у листах і не пробував пояснювати всїх детальних згадок про книжки, ґазети, статї поміщені в листах; се вимагало би працї та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не богато причинилось би до розуміня самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповнї зрозумілі. Так само в отсїй передмові я не думаю детально розбирати змісту листів анї коментувати їх. Се все дїло будущого монографіста, що захоче писати біографію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповненя прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь у початку 1886 р., коли він еміґрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тілько коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в унїверсітетї; Огоновський своїм псевдоклясичним стильом дякував йому за те, що „зволив почтити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відходї мав Драгоманов до кружка молодїжі, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скілько бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як

у Львові, не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські еміґранти, Кузьма Ляхоцкий і Ястремский, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найблизше зійшов ся і від тодїж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на кватирі, та десь коло Різдва почув, що обох еміґрантів, а за ними й Павлика, арестовано. Тодї я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Київа, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванєм звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арестів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяцї нашої кореспонденції, та в липнї 1877 р. мене арестували на підставі одної згадки в листї Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського еміґранта Котурніцкого, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижнї в отелї, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила поліція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подає не то поради, не то розпорядженя, що робити руським поступовим кружкам у Віднї і в Галичинї, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорську Русь. Я був тодї на третім роцї унїверсітету, з запасом знаня мало що більшим від того, який винїс із ґімназії, бо унїверситет львівский дрімав тодї сном праведних на тзв. Brotstudium, — для поїздок чи то аґітацийних з полїтичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

ґрафічних не мав анї підготованя, анї часу, анї засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слїд розгалуженої полїтичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся менї так дикою, що я навіть крім простого запереченя не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головно на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істноване серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка моєї кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разї я перейшов жити до Павлика, що тодї жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часї до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе лїто 1878 р. Я сам не мав нїякого жерела доходу і жив коштом Павлика, recte Драгоманова як співробітник „Громадського Друга“. Павлик станув на тій думцї, що всї унїверситетські студії тепер нї до чого, бо посади він анї я не дістанемо. Я одначе записав ся на унїверситет і засїв до семінарійної працї про Люкіяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психольоґічній семінарії проф. Охоровича. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга“ слаба надїя, що серед галицько-руської суспільности панує перестрах, що нас оминають як заповітрених наші недавнї знайомі, а ті, що хочуть мати якесь дїло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб нїхто не бачив. Я не знав, що менї робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить менї. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти анальоґічних кар у Росії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинив ся зовсім на леду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тиняв ся по товаришах, нераз не обідаючи цїлими тижнями, і нарештї не скінчивши унїверситетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозї в місточку Ясенові коло Коломиї мене арестували, подержали без нїякої підстави три місяцї в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, занятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої части Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурс „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийшовши з коломийської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Сьвіт“. Та що я переважно жив на селї, а редакційна робота і корректа спадала на Белея, занятого також заробітком на щоденне удержанє (він тодї був новинкарем у Дїлї), то не диво, що „Сьвіт“ був редаґований не зовсім добре. Драгоманов сердив ся за те, що його статю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тілько усунув ся від дальшого співробітництва, але лаяв Сьвіта, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув виданя. Драгоманов одначе звалював вину закопаня „Сьвіта“ на мене одного і довго колов менї ним очи.

Те, що було далї, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика лїтератури і спеціяльно розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражінь не міг обєктивно дивити ся на Галичан, в тім числї й на мене; в його листах тої обєктивности ще менше, ніж у його друкованих працях. Та за те цікаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льоґічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним еґоїзмом у поводженю

з людьми, з браком вирозумілости і невпинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всї рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публики без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тілько тепер, прочитуючи їх у цїлости, я зрозумів, як мало ті листи дали менї для розширеня мого сьвітогляду, а за те як богато важкої муки вони причинили менї. Менї видаєть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсїм безцїльно, бож анї для загальної справи, анї для мене самого се не принесло нїякої користи. Драгоманов поводив ся зо мною не педаґоґічно, — се я писав йому колись у однім листї з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередженя, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної діскусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листи справдї можна назвати високими зразками епістольоґрафії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим богацтвом арґументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та траґізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, meritum того листу не зовсїм таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцїнювати не зовсїм так, як їх оцїнює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат громади за границю: видаванє українського журнала. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівнї европейських revue бажала мати громада,

се я знаю з уст того делеґата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеґрафічно запитував відси Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журнала? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить односторонного змісту, але власне що до форми редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно злїпленими статями самого Драгоманова (до таких злїпків треба зачислити статю про школи та фелєтонове балакане на майже 200 сторін друку пз. Украіна і центри). Та се не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманов під вражінєм кружка сьвіжих знайомих анархістів-федералїстів у Женеві підпустив на власну руку їх проґрамові ідеї також у проґраму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріпленя звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на якім головно розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян виданя повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодїшнїх церзурних обставинах у Галичинї, де суди з прінціпу конфіскували все, що приходило з женевською фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, від разу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичинї, а в такім разї й друкувати і стереотипувати його нема ніякої цїли. Я по друге, як бачимо з власного признаня Драгоманова в однім далї надрукованім листї, вже при кінцї своєї працї над „Кобзарем“ він побачив, що для такої працї у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема анї перводруків, анї автоґрафів, анї засобів до усталеня хронольо-

ґії Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненям було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і анї одна його відбитка не появила ся в сьвіт.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в якім він бачив дїло свого житя, себто видане третього тому полїтичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листї признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослїдників. Сказавши по правдї, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опублїковане в Київі під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед еміґрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Полїтичні пісні“, видані в Женеві в двох випусках зовсїм не збудили такого ентузіязму анї серед публїки, анї в наукових кругах, який збудило було київське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментарія, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіязму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичинї, де се видане — одинока з женевських публїкацій — якимось чудом не було сконфіскованe, воно не зробило нїякого враженя. Тим більші надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Українї, про Гайдамаччину та Колїївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в якім станї лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

N. 1. Лист до І. Франка, без дати[1]).

Дорогвј товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими дньами получите ј четверту: Рекльу, післьа котроји піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніше чужі, ніж своји, на те јесть усьакі резони. Першиј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерольју, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку запаковати тепер ја не здужају (вірите!! не мају сили в руках, шчоб вірьовочку добре зтьагнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатьа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки роспечатајуть перші, а потім і до других кинуть сьа. Через те шче мушу посилати через Ельпидина, котриј, јак швејцарськиј громадьанин, маје право плакати на Ваш урьад через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[аврецьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліција пријшла. — Напишіть, јак дијшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

---

[1]) Писаний десь літом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта". Згаданий у листі портрет Максимовича був поміщений у числі Сьвіта з лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцією Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матерјалу ја радиј Вам послати хоч $^1/_2$ всього, шчо в нас јесть.

Ви ж присилајте нам Сьвіта хоч по 5 прим. і окрім того посилајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи М. Р. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Bibliohéque Russe. 1 2 п. NN. пришліть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другиј дльа мене, бо міј екз. хтось математично краде. Шче пришліть 3-ј екз. 2 N дльа бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також посилати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статьтьа про Ваш гурт.

З Гоголем не знају јак і бути. Дуже мені не хочетьсьа писати, бо те, шчо ја знају, вже ја росказав в Літер. росс., великор. укр. і галицкіј і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстникѣ Европы N 2., а чого не знају, то нівідки взнати тепер. Далеко охотнішче ја б почав писати історичні листи, з котрих дльа першого, про состав т. зв. Мусіјевих книг, ја остатніми часами вибірав вже матерјал. В мене думка така, шчоб показати евольуціјі в жидівській вірі, а потім в христіјанстві, то б була евольуціја релігіјі, потім евольуціја власности. Перші статьті б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь — tritum pertritum, — та про јого ј не роскажеш тому, хто не читав јого. Про М. Вовчка довідајтесь хиба просто з Петербурга. Ја з нејy ніјаких стосунків не мају: не знају ј де вона тепер. Ја б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографіју посилају. Матерјал дльа біографіјі — брошьура Пономарьова та моја статьтьа. Остатніх біографіј довідујтесь просто з Кијіва, обертајучись до самих особ, або до Ільницкого. Оце зараз пошукав в својіх закутках і не знајшов фотографіјі

Максимовича, а з усїх літераторів укр. знајшов тілько Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилају. Про Максимовича ј про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичевіј; вона скорше других справитьсьа. (Адрес. Жилянская ул. собств. домъ). Окремо посилају літогр. Срезневского і триіпостась: Герцена, Бакуніна ј Огарьова. Про Срезневського јесть в Громаді II. також јак і про Бодьанского. Портрет Б-ого був, здајетьсьа, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тілько в мене јого нема. Просіть з Київа.

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под-ского мені не раз хотілось побалакати докладно, та бојусь, јак Ви пријмете моји слова. Шчо далекі льуде иноді не потрапльать јак слід, або ј помильатьсьа, це наперед звісно, але најліпше не пускати далеких льудеј на сцену тим, шчоб близьким на ніј бути. А Ви ж усі там дозвольали поліціјі робити з сестрами П-ка, шчо зхотіли, ј навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітінги львівські без усьакого слова з своједі стороны. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компаніја передала народ тепер в руки Д Ѣ л а, з чого добра не буде ні дльа кого. Тут вже сказана моја думка ј про С ь в і т, котроји Ви питајете. Сьвіта добриј початок літературниј, але дуже вже кружковиј, народнього і сучасного в ньому мало. Јак так буде далі, то можна бојатись, јак би Ви в Галичині не повторили Писаревшчини, котра в Россіјі шче поньатна јак послідок страху післьа долі Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, але взагалі думају, шчо ј Ваш гурт, јак усі галицькі, в м е н ь ш у ј е своји права. Почастно шчо до Павлика ја скажу, шчо Ви таки дуже дратујете јого таким неузгльадкьуваньем јого праці, јак напр. „Гроза“, або такими одпові-

даньами, јак в јого переписці з „Praca“. Чоловік вірно каже, шчо „Praca“ вскакує в стариј польськиј ліс, тобто псује справу ј себе, а Ви јому одповідајете таке, шчо нічогісінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист[1]) скажу, шчо јак би схотіли, то б јого в три дні розіслати можно б було, так шчоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статеј про козацькі літописі? Ја јому послав через окказіју X. том Актів југозападноји Русі в обмін за N. N. Зорі з јого працеју, але доси не получив јеји. Посилав ја книги ј у „Зорю“, зклавшись, шчо редактор јеји не тој Партицькиј, шчо понаписував на мене свинства в Газеті школьниј[2]). А тепер думају, шчо мабуть це тој Партицькиј, та мабуть јого дух пристав і до Левіцького.

N. 2. Лист до ред. „Pracy“[3]).

Velyko-miška vsenarodnisť i krajeve narodovstvo v schidnij Hałyčyni[4]).

Na všu Hałyčynu wychodyť teper u Lvovi odna tilko ščyro-robitnyćka gazeta — „Praca“. Ałe

---

[1]) Др-в натякає тут на отвертий лист М. Павлика „до людий“, виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

[2]) В Газеті Школьній 1881 і в „Зорі“ 1882 р. Партицкий помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

[3]) Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою ґазетою „Praca“ у Львові, де містили популярні статейки та закликали робітників до солїдарности й до орґанїзації. Зацікавив ся „Pracą“ і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього зацікавленя явили ся дописи Павлика до „Pracy“, та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усякім разї не була докінчена автором

[4]) Wielkomiejski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju kotru dokładno rozumijuť sami verchy — najučeniści lvivśki robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivśke pospilstvo, — słuhy, drovoruby i t. d., — i hovoryť inakše i ne rozumije nijakoji, značyť i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca“ doteper hovoryła pro žyťe zecerśkych, stolarśkych, ševśkych, kravećkych i t. i. vyščych lvivśkych robitnykiv, a j ne začepyła šče spravy najbidniščoho i najprostiščoho lvivśkoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca“ ne pišła i ne może pity v spid samoho naviť Lvova.

A vže koły v samim Lvovi robitnyćki verchy ne zachopyły šče robitnyćkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne może rozumity, do čoho jduť verchy i jich gazeta „Praca“; koły, značyť, naviť u Lvovi ne rozumijuť ša i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojiť u tim kraju, v kotrim ležyť Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyť vłasne tilko najbidniščyj robitnyćkyj lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti mušať sydity i praćuvaty tut raz-u-raz: koło ťažkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silśkyj i małomiščanśkyj lud, ne to aby vony mohły znaty, iak žyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty ša, do čoho jduť najperedniści lvivśki robitnyki, raz ščo lvivśke pospilstwo jich ne rozumije, a druhe — ščo toj lud ne rozumije vže nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakoju pyše česna redakcija „Pracy“.

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnyctva „Pracy“ mohły vźatyša tilko stali lvivśki robitnyki. Vona spravdi załoženа buła najperedniščymy ušuda robitnykamy — drukarśkymy, počała pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyn Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriat tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musiła vyjty za hranyci Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu, choť i ne-navmysnu pomyłku: vona pereskočyła more ukrajinśkoho abo ruśkoho ludu, ščo dałeko i šyroko rozlahłoša navkoło Lvova; počała hovoryty pro polskyj narod, hranyci kotroho duže dałeko na zachid Lvova; počała pysaty pro krakivśkych, varšavskych, narešti j pro amerykańskych robitnykiv, — a ne skazała za 1879 i 1880 rik, koły vže u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajinśkoho vydavnyctva, pryznačenoho dla ukrajinśkoho ludu, — ni odnisińkoho słova pro dolu mužyctwa j robitnykiv toho kraju, v kotrim łeżyť Lviv...

Dyvno mabuť bude, koły skažemo, ščo j ce vyjšło zovsim naturalno. Čomu v „Pracy“ ne pojavyłyśa dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryť po ruśki, a ne rozumije po polśki. Zovsim, značyť, naturalno, ščo na „Pracę“ zrazu zvernuły uvahu robitnyki polśkych krajiw, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijśkoji častyny Polšči (z Varšavoju) i pruśkoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polśkych krajiv, perši z ne-lvivśkych počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvažała potribnym zvertaty uvahu najbilše na tych robitnykiv, kotri hovor'ať tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polśkych krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała možnisť podumaty robitnykam polskych krajiv, ščo vona hovoryť tilko vid polskych robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musiła potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoś

rozumijuť — polśka, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruśkyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Hałyčyni — ruśka abo ukrajinśka.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryť tilko pro tych robitnykiv, kotri rozumijuť po polśki, a jich, jak vidomo, mało na Ukrajini, a duže bohato tilko v ščyro polśkych krajach, tak ščo ničoho dyvnoho, koły „Praca“ najbilše pide vłasne v Polšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazały, pyše pyśmennoju, a ne prostoju, ludovoju polśkoju movoju, to j v Polšči vona ne może rozšyrytyśa meży silśkym polśkym ludom, a musyť pity najbilše po bilšych polśkych mistach, jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona, choť pevne j menše niž u Lvovi, musyť z povyščoji pryčyny deržatyśa samych verchiv robitnyćkych, a ne zmože pity v spid, meży najprostiščyj polśkyj miśkyj lud.

Takym sposobom vyjšło, ščo pered čysto robitnyćkoho polśkoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, łežyť ne v Polšči, a na Ukrajini, de vin, niby małeńka vyspa, otočenyj navkoło morem ukrajinśkoho abo ruśkoho narodu.

My ani słova ne majemo protiv zvjazku lvivśkych robitnykiv ne to z krakivśkymy, varšavśkymy, ałe j francuzkymy, anglijśkymy j amerykanśkymy robitnykamy, — odnako my nahadajemo, ščo lvivśkym robitnykam najperše treba zhovorytyśa (porozumieć się) i zvjazatyśa z tym, bez čyjeji pomoćy abo choť prychylnosty vony ne zmožuť zrobyty ani odnoho kroku, t. j. z ukrajinśkym ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova, — a potim uže razom z nym vjazatyśa i z robitnyćkym narodom polśkych krajiv, bo do teper stojiť tak, ščo krajevyj robitnyćkyj ruch v odnij častyni avstrijśkoji Ukrajiny, t. j. v schidnij Hałyčyni, zostavśa, skažemo tak, — bez hołovy, t. j. bez lvivśkych robitnykiv, a lvivśki ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syły, t. j. bez zvjazku z ukrajinśkym ludom.

Lvivśki peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuť uvahy na žyťe j potreby toho kraju, na płečach i praci kotroho zbudovanyj Lviv, ałe navif ni vidky ne vydno, aby vony znały chof to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinśki stosunki v postupovych ukrajinśkych vydańach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinśkoho ludu schidnoji Hałyčyny drukujuťśa v samim Lvovi najbilše taki ričy, kotri abo zovsim vorochujut' na zahalno-luckyj postupovyj ruch chofaf dobra hołovno vyščym verstvam, abo chotiły by dobra j ukrajinśkomu ludovy, ta ne znajuť, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych derżyťśa gazeta lvivśkoji robitnyćkoji polsko-ukrajinśkoji vilnoji spiłky, „Praca“.

Čerez use skazane povyšče i v schidnij Hałyčyni vychodť vełyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše možuť rozputaty vłasne lvivśki robitnyki i jich gaxeta „Praca“.

My ne dumajemo, aby „Praca“ mohła dobre stojaty za oboma ne-vełykomiśkymy ludamy Hałyčyny, polśkym i ruśkym, — bo najkrašče stojaty za soboju možna tilko samomu, u svojich, miscevych gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ałe my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivśkych robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťśa meży silśkym i małomiśkym ludom oboch narodiv, i druhe — ne objasnyty dokładno obom cym ludam, čoho choče lvivśka robitnyćka spiłka i jeji gazeta „Praca“?

I vłasne dla toho my radymo česnij redakciji 1) pysaty pro vsi lvivśki j poza-lvivśki robitnyćki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu“ zrozumiv i zacikavyvśa neju uveś lvivśkyj robit-

nyćkyj lud i, roschoďučyś po kraju, dałeko j šyroko roznosyv dumky najperedniščych lvivśkych robitnykiv. Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ałe tak, jak hovoryť lvivśkyj robitnyćkyj lud (potoczną mową lwowskiego pospólstwa). Koły ž „Praca“ choče, aby jeji vid razu (bezpośrednio) rozumiv mužyćkyj i robitnyćkyj lud useho kraju ciłoji Hałyčyny, to my jij radymo sče j 2) vźaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazurśku i ruśku[1]). Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Hałyčyny buły pysani po mazurśki, a zi schidnoji po ukrajinśki, dla rusyniv (choť vidomo, łatynśkymy literamy).

Tym tilko lvivśki robitnyki pokažuť, ščo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiłkoju polśkych i ruśkych robitnykiv“, ščo jim odnako dorohi oba narody Hałyčyny; tilko takym sposobom spiłka ća ne tilko ščo vychovaje v sobi učenych robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stosunki j movy, rozijduťśa kołyś po kraju j pomožuť uśudy vpor'adkuvaty (zorganizować) osibni gazety i robitnykiv, — ałe j vid razu i sama zvjažeśa micnišče z oboma ludamu i pomože jim obom lipše zhovorytyśa, bo j teper ukrajinśkyj lud lipše zrozumije

---

[1]) Pro tretyj narod Hałyčyny, pro žydiv, my vže skazały svoju dumku i v pyśmach do „Pracy“, z kotrych odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajinćamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v łystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juńa, 1880 r.), i šče dumajemo skazaty pro ce dokładnišče jak ukrajinśkomu ludovy, tak i žydivśkym robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Pracę“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšče pysanych i drukowanych łystkach. My duže były by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanśkych i žydivśkych robitnykiv i učenych dały vłasne lvivśki robitnyki, i aby vony jak možna skorše mohły nazvaty sebe „Vilnoju spiłkoju polśkych, ruśkych i žydivśkych robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsich troch žyvych movach: polśkij, ukrajinśkij i žydivśkij.

Увага М. Павлика.

mazurśku, a mazurśkyj prostu ukrajinśku besidu, niž oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polśku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne poľe, jak u samim Lvovi, tak osobłyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblať pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajuť na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimećkij (Arbeiter-Wochen-Chronik).[1])

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu małeńku usłuhu ludovy ukrajinśkomu v schidnij Hałyčyni — nadrukuvaty rozbir „Батькôвщины“. Gazeta ća, kotra vychodyť u Lvovi, vłasne pryznačena dla toho ludu; my chotiłyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevim vydavnyctvi pomyłky „Батькôвщины“, ałe teper, okrim „Pracy“, v Hałyčyni nema ni odnoji gazety, kotra by zvažyłaśa, jak kołyś 1876 r. „Druh“, nadruku-

---

[1]) Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnyćke v krajach vengerśkych“ vengerśka socijalistyčna partija ne zasłużyła, bo ani jeji vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahy na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.120). Serbo-Kroativ (2,380.985). Słovakiv (1.835.334), Ukrajinciv (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernuła uvahu na bilše niž ciłych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymośa z łystkom d. Drahomanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15 maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašče praćuvaty na osnovi pryrodnych hranyć: geografičnych, gospodarśkych (ekonomičnych) i narodnych, niž na osnovi urjadovych hranyć, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Polšča v davnych hranyćach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijśka socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengerśkoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahomanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda nešmiłyvo j nejasno, pryznano naviť v „Черном Передѣлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijśkoji socijalno-revolucijnoji Biblioteki“. *Увага М. Павлика.*

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'śa redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j velykoji vidvahy i lubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšła...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батькôвщина“ robyt' jak raz inši pomyłky, niž „Praca“, — i ščo takym sposobom naša ocinka jak „Pracy“, tak „Батькôвщины“ duže tisno deržyt'śa kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivśkych robitnykiv i krajevoho, hołovno ukrajinśkoho ludu, — to my j na chvylu ne sumnivajemośa (nie wątpimy), ščo česna redakcija dopustyt naš hołos do svojich čytateliv.

(Dali bude).

Рік 1882.

N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14, 5 Нојабрьа 1882.

Дорогиј земльаче!

Багато ја бачив сьурпрізів од галицкоји ј украјінськоји нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.[1]), котру ја написав був аж в Маju, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (јак і в пісні: „јак ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јіјі помішчу в ближніј Nr. Пожалуста пишіть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт[1]). Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тілько треба јого до корінья змінити. Не розуміју ја, јака нужда набивати газету манісінькими клаптиками великих статеј. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав сміјесьа.“ Јак скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та опреділити собі, дльа кого ј дльа чого газета видајетьсьа, шчоб не були статьті такі случајні. Накінець, треба поділити працьу, шчоб ліпше обрабльати статьјі. Прикро бачити мајже в усіх статьтьах Сьвіта фактичні помилки. Так можна здеморалізувати авторів і публіку.

З Pracy нічого не буде. Окрім усього

---

[1]) В. Сл. — Вольное Слово, що виходило в Женеві від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцією з разу Мальчинського при головнім співробітництві Драгоманова, а потім під редакцією самого Драгоманова. Мої кореспонденції (Письма изъ Галиціи) надруковані в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Бојітьсьа вона вискочити з тисків польськоји демократіји. Польська в неји ј мова. Польаки не мајуть і доси того, шчо вони назвали хлопоманијеју: не вмијуть писати по мужицькому. От і Praca — польськиј Arbeiterblatt, а цеј — скорочена Augsburger, по маньері писати. Не знају, јак хто, а ја махнув на Pracę рукоју. Тут таки ј Вашоји вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, јак він јеји приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Најліпше б було, јак би Ви з П-ом впјать зіјшлись.

„Сільскі Читальні“ добре діло, — та впјать, коли буде аккуратно роблене. Про штунду і козацьтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збиравсь писати. А більш нічого не обіцьују. Ја такиј заклопотаниј, шчо даj мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого житьтьа. (На дньах вујде 1 випуск.) Дльа того ј біографіј, шчо Вам треба, не берусь Вам достачити. А своји так і не хочеть сьа писати, јак із патретом своји лізти в льуди. Ја такого з роду не льубив, а в останні роки, не бачучи од льудеј за своју працьу (в усьакім разі шчиру) нічого, окрім лајки та шче ј клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати міј патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза: каже, шчоб автобіографіју прислати дльа 13 виданьньа Konversationslexikon, шчо 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекајуть! А Німцьам було б досить сухоји хронологіји та бібліографіји. Вам би ж захотілось души, та ја ј сам не втерпів би, почав би росказувати напр. јак став ја „украјінофілом“ і шчо мене звьазало в кінець з украјінством, то було б богато казати, та може нічого слухати! Хај другим разом, коли вже треба буде.

N. 4. Листок до М. Максимяка[1]).

Вп. Д. Максимьаку.

Шановниј добродіју! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збиравсь послати гроші, та случилось зі мноју дешчо, частину котрого Вам роскаже Фр-ко, і моји посилки затримались. Простіть. Гроші ј книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас посилати сьуди дописі про Ваші праці (фактичні); ја јіх переробльу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишльу за них гроші Прошу також збирати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котроји Ви були арестовані. Надіјусь, шчо Ви видержите екзамін і підете на университет. Тепер було б велике горе дльа Галичини, јак би тамошні соціјалісти поробились льудьми без профессіјі, јак россіјські нігілісти. Ці на самому „апостолованьу“ далеко не ввіјшли. Ваш М. Др.

N. 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче! Оце тілько шчо получив Ваш лист з дописьами ј пісньами. Дуже Вам дьакују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиј варјант писати на окремім паперцьу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впорьад-

---

[1]) М. Максимяк, селянський син із Купнович. рудеського повіта, тоді ученик дрогобицької ґімназії, зацікавлений соціялїстичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росії і був там за щось арестований та держаний звиш 6 місяців по ріжних тюрмах. Вернувши літом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагуєвичах і написав до Д-рва лист, у якім оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в зацікавив ся. Надії Др-ва, що він видержить екзамен і поступить на університет, не справдили ся.

кування, бо тепер треба все мені так поперепи-сувати. — За дописі безмірно вдячнij, такі вони цікаві. Ја помішчу јіх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду одповідати на Ваш лист.

Ви невірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј посилају, та не скінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотно, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працьував коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашоjі дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдьа вијшло. Мојеjі вини тут јесть, — та ја иноді невміньајемиј, таки ледви голову ношу через усьакі клопоти, бо ја ј ньанька дітська, і дослідач і публіцист і переводчик і корректор, і редактор, і експедітор! Ну, та вже нічого про старе. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слідује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьакові, коли јого знајете за роботьашчого чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напишіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж засадити за писаньньа корр. або хоч збираньаньа пісень?

Книги цими дньами пошльу. Манускріпти Ваші посилају тепер. „Німеччина“ коли б обробити, то було б варт напечатати[1]). А Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. Про „Сьвіт“, що пада тоді, коли Дѣло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј II-к. Простіть мене, ја таки думају, шчо Ви сами (тај і братіја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20

---

[1]) Мова тут про мій переклад „Німеччини“ Генріха Гайне.

діл почали писати і через те нiодного не могли обробити јак слід (всі статьјі, де про Россіју і рос. Украјіну згадка була, повні помилок таких, шчо аж червонiјеш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозаїки з шматків. Ја напр. великиј поклонник Ів. Франка јак беллетриста, кинув читати „Борислав сміјесьа“, аж поки не побачу кінцьа. Далі в Вашому Сьвіті не було нiјакоjі программи, а поза Сьвітом Ви всі пустили богато оппортунізму; був він і в Сьвіті, починајучи з правописі, котру не знају почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ја зовсім не за доктринерськиј фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогичну умiркованність початку, та не розуміју оппортунистичноjі promiscuité. Держітесьа собі смирненько, та часто не мінајетесь з „Дѣлом“ і Зорями вже через те, шчо не знајете, куди оці підуть завтра. Через те ја з радістьу читав у Вашому листі, јакі дурниці говорить про Вас Барв-иј і јак одурив Вас П-иј. А Ви ж чого чекали? Шчоб сорока соловіјем співала??

Дуже ја розуміју, шчо Вам (і братіјі ј Вам І. Фр.) не легко, та держучись чисто, своjеју хатоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своју публіку, а може ј своjі гроші, а тиньајучись по Дѣлам и проституујучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ја не знају, чи стане у Вас літературних сил на порьадну газету; думају, шчо ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думају, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити јому программу: І. загально-сусьпільну і специально галицько-украјінську (сьвітова наука, політ. вольн., соціалізм; II. једність укр. в Австріјі ј Россіјі; приjазнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самоју цензурноју манероју, а проводити ту программу, шчоб хоч виробити в Галичині расу льудеј з світлоју головоју і не оппортуністів. Инакше, — не варто ј починати.

Питајете Ви про книги об Бібліјі. Ја мају тепер собі за джерело біблејськоји мудрости французскіј перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштује більш 160 фр.; ја јіјі беру, коли треба, в нашіј Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (јесть в мене, хоч старе виданьнье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рејса не тілько перевод најраціональнішчвј, а ј комментар і історіја кождоји книги. Јак би јого Бібліју запустити між семинаристів, то була б ціла револьуціја. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотајуть книги, хто навмисне а хто з безпорьадочности. Ви можете судити об Россіјі по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, шчо ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Coequerel, Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја посилав, шчоб просто перевели статејку Верна (Моріса) про јевангеліја по Рејсу. Тепер пришльу шче Верна Mélanges de critique religieuse, де јесть дешчо з результатів Рејса ј јому подібних і між инчим про склад Пјатикнижжьа (по Kuenen-у, Noeldecke, Рејсу і др.). Ја радив би вам звернути увагу на M. Dunker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, росказана жидівська історіја. Јіјі б навіть можна б було зрезьумувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьались за істор. укр. літератури і дльа цього поїхали в Квјів. Ја радиј помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

ј т. д. Дајте мені Ваш пльан. З тим, шчоб не ділити нас, à la Pypin, ја згожујусь. В Кијів, ја думају, можете јіхать безопасно, а там звісно, најдете матерјал. А поки шчо: не могли б Ви поїхати на Угоршчину? Тепер просьба: спишіть мені всьу пісньу, котру Ви проводите в Індемнізаціјі (Зозуленьку), а також довідајтесь, јак вона попала в руки попів 1848 р. Це шчо в загалі та брошьура, в котрій Ви знајшли ту пісньу? Цікаво б було в загалі прослідити, шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. осьвіту і поезіју. Ваш М. Др.

Ја досі не мају звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., шчо ја послав јому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-ној, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 мојіх, 100 редакціјі В. Слов.). Чому мені Б-еј не присила ніјаких книг нових з Львова (вид. Просвіти ј т. и.)? Ја јого прохав посилати mit Nachnahme; він схотів ліпше, шчоб ја прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.) і шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ја так зробив, і получив тільки 2 брошурки, мајже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеј, так слав би mit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добивсь Шекспіра Кулішевого і перше виданьньа Крашанки з Віднья.

N. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, в кінця 1882 р.

Дорогиј земльаче. Дуже прошу Вас, зробіть мені јак најскорше, најскорше ось јаку справку: Гльаньте в „Зору Галицку“ 1848—1849 року і знај-

діть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і випишіть мені їх тексти, а також примітки редакції про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірьу); коли сами шчо знајете про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два $^1/_2$ місьацьа, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј дньа.

Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в пісньах Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського[1]).

N. 7. Лист до ред. „Зорі“, без дати.

Шановні Добродіїі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојім листом, — але діло јде об громадській справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводу треба б було, шчоб украјінська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руській печаті потрібноїі достіјности не було: ні „Дѣло“, ні „Батькôвщина“ не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіїі, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

---

[1]) Виписки з Зорі Гал., про які згадує сей лист, були потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селян, що появила ся аж 1887 р. в „Кіевской Старинѣ“.

Нар. Оповіданньа („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву јакісь невідомі „Картины изъ русской жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось шчо: напишіть Ви на імја Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од украјінськоји печати в Галичині і шчоб јого прочитали на церемоніји одправу трупи Тургенева в Россіју. Шче раз прошу простити оцеј лист. Ваш покірниј слуга М. Драгоманов[1]).

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і міј спомин про јого, — та мені ніколи стало, а то шче жінка заслабла, — шчо нема мині мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всьу Навроччину одкласти на другиј час, а тепер тілько напишу Вам. П-к мені вже писав, шчо він міј лист прочитав Вам. По всьому тому листу П-ка, листу не тілько роздражненого, а грубого ј таки глупого (сердитись можна, а грубости ј глупости не то шчо не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав міј лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тој лист: ја написав те, шчо мусив написати. Звісно, шчо јак би ја знав, шчо П-к на тільки безнадіјниј зрозуміти правду против мілкоји амбіціји, то ліпше б було не писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо

[1]) Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі кладу сей лист на котрийсь дальший осінній місяць тогож року.

він зрозумів і цінить теперішньу нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Ја далекиј од того, шчоб сердитись на П-ка за тој лист, а тілько мені жалко јого самого, шчо він дішов до крају самоосліпліньа. Жалко ј за јого теперішніј стан матерјальниј, — та жалче всього, шчо він сам јого зробив собі і уперто не хотів зарані ј слухати ради, по котріј він би міг себе вберегти од того, шчоб діјти до теперішнього стану. Ја јому казав, шчо в Галичині він діјде крајньоји нужди, коли зарані сидьучи в Женеві він не привчить сьа писати по россіјському (про Галичину ј Австріју) ј по німецькому (про Россіју). Бравсьа ја помогти јому в одному і другому, пришукати редакціји і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останніј раз, коли ја радив јому зостатись шче на рік в Ж., аби за цеј рік привчитись до того, шчо ја казав вишче (а тоді був шче „Порядокъ“ і П-к міг заробльати корректоју В. Сл., окрім того шчо ј ја не одрікавсь јому помагати, на все мені П-к одповів, шчо він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, јак робитиму“! — „Побачите, јак не робитимете“, — одповідав ја. Та таки ј не можна в Галичині того робити, до чого там нема ј способів, починајучи з книжок. П-к стојав на својому, а тепер мені пише теж саме, шчо ја јому казав. Між иншим П-к збиравсь тут писати брошьуру про штунду. Поіхав у Монтпелье, де не написав нічого. Тут јакось зајшла про це розмова. — Ја можу написати цьу брошьуру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Дльа таких брошьур, — кажу ја, — ліпше бути коло оцијеји мојеји шахви, де лежить Baur, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyklop. der protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де нема ј штунди. — Тепер П-к сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоју, бо не

маје історіјі протестанства, історіјі нашоји церкви і т. д. Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такоји божевільно-упертоји субјентивности в льудини безспорно розумноји ј доброји не бачив ніколи, рівно јак і такого лінивства в індівідуумі завше заньатому ділом. Усьака сістематична працьа јому смердить, а најбільш працьа дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціатіви не візьме, але коли знајдеш јому таку працьу, то він јіјі робить як каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кидав при першому случају, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходьать безтактности, а то ј скандал, јак напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, шчо јак собі не повертај діло, а П. напр. потратив на своји родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ја вам верну усе, шчо взьав у Вас, або через Вас“. Але це просто глупа грубість, післьа котроји він же мусив у мене ж впјать грошеј просити (послані) — та најгірше в тому, шчо ја не можу більше ні в кого прохати грошеј на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попередне ј спитајуть про результати попереднього. Особисто ја певниј, шчо П-ова працьа ј навіть розмови јого користні дльа діла, — особисто јак би ја міг, јаб П. давав довічну пенсіју. Але ја не можу перекласти моји думки в голови другим і не можу објективно боронити П-ка, і не можу помагати јому инакше, як особисто від себе. Ја це завше робив, дільучи сьа з ним останнім, оддајучи јому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку мојеји дочки, або на котрі ја мусив јіхати на конгрес географ. в Італіју, або на котрі ја хотів печатати своју працьу „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung“ і д. п. (котра так і лежить доси). То ја казав П.: Шчо ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або јак і мене на сьвіті не буде? Поки час, вструјуте себе, а ја Вам поможу до цього!“ Все даремно. Всьакі резони розбивались об субјективну упертість П-ка. Тепер дійшло до краају. Може він в розум увіде сам. А не ввійде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Јак не гірко мені таке говорити, але по совісти нічого другого не можу сказати післьа 5 років усьакоји возні з П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надіји.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складајете, так шчо ј ваша Індіја пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в своіх працьах. Простіть, кожна працьа Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в сістему не візьме. Моја рада булаб, на першиј раз зконцентруватись на досліді земельноји власности в Галичині і форм коопераціји, котрі виходьать з неји в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. и., а також всьаких форм ассоціјаціји до громадського впорьадкованьа. Сьуди б увіјшли б і Ваші досліди про шпіхлірі ј про еманціпаціју крестьан і т. д. Звісно, перед збором матеріјалу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівньачого. Де шчо про Россіју ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркульар про ціли того кружка і розіслати јого в дејакі земско-статистичні урьади, товариства і редакціји Россіји, просьачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцьајте присилати своји. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харкові, в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Кијіві, Житомірі, Кам. Подольск. і Кишеневі, Черниговi, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Кијіві. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскіј Управі), А. Ѳ. Кистяковскому, пр. унив. в Кијіві предсідательу Кредит. общ. (ја думају, шчо кружок зајметьсьа і „обчыным правом“) А. Я. Антоновичу (проф. в Кијіві, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу), Максиму Ковалевскому, проф. университета в Москві, Івану Лучицкому, проф. университету в Кијіві, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Maurer, Einleitung zur Gech. der Mark-Hof-Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Мајн (по росс. Менъ), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учрежденій. Цитују Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нім. здајетьсьа не все јесть переведене. Увесь Мен по росс. коштује 6 рублів: можете виписати од книжн. склада Стасьулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.) Впрочім ја колись подарував всього Мена черновецькому „Союзу“. Може звідти Вам дадуть на час. А ја б радив взьати Маурера ј Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була классична основа дльа студіј про громади, післьа котроји счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мајуть дуже велику звичку.

На першиј раз буде з Вас рад мојіх шчо до кружка. „Стат. Вјадомосці“ ја попересилав П-ку,

в міру јак знаходив (він позоставльав своји папери ј книги в мене ј тіпографіји в ріжних пакунках і кутках). Посилају остатне, шчо знајшов в себе. Прикладају також по кілька екземпльарів „Писемъ Шевченка къ Бр Залескому“ і 2 екз. „Задунајськоји Січи“. Коли хочете, продајте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, шчо посилају, до тіјеји бібліотеки). Перше діло впорьадкувати ту бібліотеку, і ја певниј, шчо коли Ви понаписујете листи до всіх, що ја радив, то у Вас прибавитьсьа книг. Ја з свого боку напишу, кому міркују. А коли б Ви, покористувавшись вакаціјами на Різдво, зібрали матерјал про товариства ј громадське господарство ј порьадки і думки про це народу, то склавсьа би томичок такого цінного матерјалу, котриј би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тілько в Россіји, а ј всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіји рус. літератури, котриј Ви збирајетесь писати дльа Німців, моја думка така, шчоб не гнавшись за бібліограф. повнотоју, нальагти в ньому на те, шчо јесть најхарактернішчого в нашіј літературі, најбільш в тіј, котру писано на дијсно народніј мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні части. В першіј ја б дав огльад письменства на нашіј землі в звјазку з історіјеју політичноју ј культурноју в періодах: а) в Удільному (Кіјів. Володимир., Галич, Сівершчина) під впливом Византіји і під покровом церковноји мови, в) Литовському (звјазок з Вільноју) при початку вплива латинського і еманціпаціји од церковшчини, але з украјінським та білоруським макаронізмом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша рујіна Січі, кінець козацтва на правім березі, уніја в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережноју Галичиноју, d) Возрожденіје в Россіји

на основі козацьких споминів, в Австріјі переховуваньа в церкві, — укр. вплив, панславізм і конституціоналізм. В усіх періодах ја б нальагав на те, јак пројавльавсь народнїј реалізм крізь усьаку схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади Св. Письма в XVI ст., протестанськвј елемент — в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також на звјазок цього реалізму і нового укр. руху з ліберальним культурним рухом в Европі. В другіј більшіј части ја б дав огльад содержаніја літератури на нашіј народнїј мові. I. Устная словесність (по программі, јаку ја виложив в передньому слові до Малор. Нар. преданій и разсказов). II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди вкльуч. III. Беллетристика і поезіја од Котльаревського. В першім поділі треба розгльанути осібно а) Матерјал власне національнвј, крајевиј, в котрому народ намальував своје життьа ј думки, b) матерјал чужвј, котрвј народ переробив по своjому (пісні церковні византіјські і латинські, повістки, новели, легенди византіјські і латинські), при чому показати, як переробльував наш народ оце все, јаку ціху накладав (демократичну). Мајже те ж саме прнјдетьсьа сказати ј про 2-вј поділ, в котрому можна показати, јак демократизувалась школьна вірша і такиј же театр у них. В 3-му поділі треба показати, јак намальувалось життье плебса укр. в новіј свідоміј беллетристиці і поезіјі. Таким робом, думају, буде показана власна орігінальність нашоји літератури, litteratura di una nazione plebea (Ви не вірно передали заголовок мојеји праці в Rivisti Minima). В I. части показана б була боротьба національного плебејського елементу з чужими, церковними, панськими і державними, в II саме житье нашого плебса по документам на јого мові.

Не знају, чи добре ја виложив свіј сістем. Не мају часу појаснити јого ј розвити. Ја готовиј

би був це зробити з часом довше, навіть і дльа печати, јак би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочеј. — Чи не моглиб Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі виданьа Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорьадкувати так, шчоб ја получав регульарно виданьньа јеји. Аже ја всі своји висилају, та ј Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тілько потім нічого не висилали. Шче в Вас торік і цеј рік вијшли при Программі гімназіји цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ја того нічого не бачив, јак і „Зорі“ з Вашоју повістеју. („Зорі“ я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з јого статеју про літописі, неповноју, в обмін на книги, котрі ја јому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорьу треба заплатити, так ось моја просьба Вам: 1) ја колись послав 10 рублів в Księg. Polską котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'a. Ја јіји вернув, але Ks. не зхотіла вертати грошеј, а взьалась продати Estreicher'a. Певно вона собі забрала ј Estreichera і моји гроші. Ја думају, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взьати, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цьу справу з Ks. Р. зна Белеј. Далі прохав ја колись Белеја вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков Пантелејмона ј Огоновського Хрестоматіју, — так він мені написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ја прислав по 10 екз. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ја послав 15 (нові Укр. П.), а потім П-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушевича ні. Спитајте Белеја, јак стојіть справа з Нов. укр. П. ј політ. Пісньами, і коли јесть јака виручка, то купіть мені Зорю

за всі роки ј пренумерујтесь на 1884 р. Та пришліть мені один повниј примірник Сьвіта. Оце буде вже. Простіть, шчо довго не писав зовсім, а тепер довго писав лист (Зараз получив лист Ваш од П-ка). Жінка заслабла, лежить вже 12 день, — а тут служницьа перемінилась, нова нічого не розуміје, ја цілиј день бігају по хатах; не сьадеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені не платіть тим же, а пишіть скоро. П-к пише, шчо наврьад Тов. Ш. збересьа всьу Геогр. Россіјі напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в комплетному виданьу не буде більш 20 листків, а то ј менш, а в друге пора б зрозуміти, шчо в Галичині москвофільство не можна побідити ні австрорутенством, ні навіть узьким украјінофільством, а тільки показом, шчо справди таке усьа Россіја, та ліберальним погльадом на россіјські справи. A propos! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Січ і т. и. дали перед Проломцьам в демонстраціјах з поводу Тургенева. Ја б радиј написати хоч до „Діла“ про своји стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про моју переписку з ним про Федьковича, про јого рольу на Париськім конгрессі 1878 р. з мојеју Littéra. Oukrt, остатні розмови з ним про драм. оперу Марусьа Богуславка, котру збирајетьсьа писати по мојому пльану Duvernoy, зьать Mmee Viardot і т. и.), та тілько ја не можу дати своји статьті ні без подису, ні на цензуру львівських украјнофілів (проти австріј. урьаду моја статьа нічого не матиме).

Шче раз буде! Ваш М. Др.

Кланьајусь Нагірному. Коли будете справди јіхати в Россіју, напишіть. Ја де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановниј земльаче.

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новиј лист, а також N. 129 „Дѣла“, в котрому описаниј скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаниј протест Січі. Ја дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті шчо просите, і шче дејакі статистичні і др. А поки шчо ја написав замітку, котру тут посилају. Отдајте јеји до „Дѣла“ і просіть напечатати без усьаких перемін і з мојім підписом. Мимо всьаких других резонів, анонім тут неможливиј, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, јак міј, було б дурницеју. Одкладати діло — теж. Ваш *М. Др.*

Перегльанувши своје „Переднье Слово“[1]), ја думају, шчо було б до часу зробити з нього дејакі витьаги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, јак розсходитьсьа „Маріја“, серед кого, шчо говорьать і т. д.

N. 10. Картка кореспн. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Barącza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені јак најскорше варјант Królewna-strach — Віј Гогольа, на стр. 37, та при случају списати ј увесь показчик виданьньа. *Ваш М. Дров.*

Јеще молимсьа: перепишіть із Maly, Narodni báchorky a pověsti (1865) N. 1. (теж. вар.

---

[1]) Мова тут про передне слово до женевського виданя Шевченкової „Марії“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знају).

В обох цих про те, јак відьма поверта чоловіка в коньа чи скотину.

B. Nemcova, Nar. Bachorky, V, 27—40 (благороднij мертвьак).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, з перших днів грудня 1883.

Шановниј земльаче,

Почав ја одповідати на Ваші запити про італіјську і французську етнограф. бібліографіју, та став у мене складатись цілиј реферат, то ја так јого ј написав. Коли хочете, то прочитајте јого в Етн. Стат. Кружку. Правда, тут јавльајетьсьа „приключка“, шчо ја јакась заборонена персона в Австріјі. Однако, подумавши трохи, питајеш себе: хто ж власне забороньав мене, а коли ј забороньав, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене јак folk-lorist'a? Чому, коли јак folk-lorist'-a мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітіміст) в парижскіј Академіјі наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? Подумавши таке ј подібне, ја зважившсь таки написати свіј рефератець і послати јого Вам дльа прочитаньа в Етногр. Кружку. Ја навіть думају, шчо ј з поліцејського боку навіть ліпше буде, јак Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цеј лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитаньа дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру јак будуть готові пакети. Набралось в мене шче де шчо ј до статистики.

Шче пријшлось написати дві замітки дльа „Дѣла“. Настіјте, пожалуста, особливо, шчоб напечатали некролог Корфа і непремінно з траурними лініјами, а тој N-р, де буде напечатаниј некролог, не забудьте послати в коверті Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатериносл. губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моје імја, коли јого не буде в печаті (лучше не треба, хај іде од коллективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом пријательами і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковины“ и „Малая Русь“ (Допись). Въ 89 N. „Нового Пролома“ прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд. „Буковины“, о тôмъ, буцимъ то „въ первый разъ“ народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ народомъ король польській Казиміръ В., ибо онъ (народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (короля) для того, що далъ ему покоритися“. Слова сіи показують, що предсѣдатель „Буковины“, може и „хорошій витія“, та тôлько слабый историкъ свого краю и мало ознакомленый навѣть съ учебниками, по котрымъ вчаться гимназисты в Россіи. Бо инакше ôнъ мусивъ бы знати, що за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже въ 1292 г. византійській литописецъ Кодинъ зве Галицко - Володимірску землю Малою Россіей (*Μικρὴ Ρωσσία*, і що вже ôтъ 1335 р. дôйшла

до насъ грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris". Воно конечно й Александръ Македонській герой, да зачѣмъ же стулья ломать?! сіи слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя" можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому". *У.*

Некрологъ. 14/26. Падолиста вмеръ въ Харьковѣ пôсля тяжкой хоробы баронъ Микола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народного добра на Украинѣ. Покôйный выйшовъ изъ родины, котра стояла высоко въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнôмъ, нêжь добиватись чиновнои карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россіи въ першû часы появы земства, якъ чоловѣка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичнû интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посьвятивсь особливо народнôй школѣ и выбраный членомъ ôтъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву шкôльну раду, ôнъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикôвъ въ Россіи правдивои народнои школы. Чимало написавъ ôнъ и учебникôвъ для такой школы и цѣлый пôдручникъ еѣ организаціи (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковой науки на украинськôй мовѣ, объ чôмъ писавъ не разъ, а найбôльшъ подрôбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическій елементъ въ дѣлѣ организаціи нар. школы въ Порядкѣ), котрû увійшли въ его книгу, „Наши педагогическіе вопросы" (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый краєве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволенє початковои науки на украйнскôй мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувавъ усякого, хто знавъ его, своею невсипучою працею, котрои не кидавъ навѣть въ часи самыхъ острыхъ приступôвъ тяжкои хоробы, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вôсѣмъ рокôвъ. Втрата такого робôтника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покôйный не мавъ ще 50 рокôвъ) есть правдиве горе для усієй Россіи, а надто для Украины[1]).

N. 12. 18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet. 14.

Шановнвј земльаче,

Оце вчора получив Вашу посилку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і дльа Масльака. Од останьнього ја, скільки памјатају, нијакого листу не получив, а то б зараз послав јому книги хоч би вже дльа того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачинивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашоји посилки перегльанув ја „Зорю". Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та ј то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витьаг з брошьури Черкезова.

---

[1]) До сего листу був долучений в датою 2 дек. 1883 реферат „З італьјанськоји і французькоји літератури про народньу словесность (Одповідь д. Ів. Франкови)", якого копію я передав до збірного виданя розвідок Драгоманова.

Треба Вам сказати, шчо ја брошьури не читав: так случилось, шчо ја получив јіјі за кілька годин јак мав вијіхати в Париж, — то ј перегльанув тільки кінець, — а в Парижі всьакиј „росс. соціаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, шчо він не солідарниј з брошьурою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја прijіхавши до дому і не знајшовши там брошьури, — хтось узьав — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витьаги, шчо Партицкиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-украінофіл“, солідаризујучись з брошьуроју, од котроји одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовского. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котриј перше хвалив мене, підлешчувавсь, шчоб ја взьав в јому редакціју, а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложенье Турского ј Врубльовского обмошенничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простьаганьа руки сојуза з п. Вр—ським і написав, шчо Польаки такі ж до Русинів в Галичині, јак Москва дльа них в Польшчі! Нехај би вже Парт. був прав, шчо не знав, шчо таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, шчо з таким дурнем не знајусь, — писав мені діаметрально противне тому, шчо напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, шчо Ч—в читав моју рукопись Йстор. П. і пр. (це те, котре споминајетьсьа в краківськім процессі Мендельзона і К°), хвалив јеји ј навіть прибирав мені дејакі тиради з „Впереду“, котрі ја пропустив. А вже шчо таке „Набат“ і те, шчо мене в першиј раз вилајано

в ньому власне за те, шчо ја сказав слова (Внутр. рабство и война за освобожденіе) за Галичан, — те б уже мусив знати галицькиј народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ". Очевидно воно не буде печатати мојеји замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені міј оріґінал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірьать, шчоб була така партіја, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і міј рефератець до Етногр. Кружка. Ја вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскоју ј псевдонімом. (Бо тепер вже ј у „Вѣстникѣ Нар. Воли" Украјінець појавивсь, так шчо чого доброго Плошчанскиј скаже, шчо в „Кружок" дінамітчик росс. пише!). „Етн. Кружок" волен терпіти, шчоб „Дѣло" јого на посміх виставльало јакимсь страусом, котриј дума сховатись (з чим? тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј на ніј), та ја сам добровольно в пута лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. Правду сказавши, отпала в мене охота говорити і про самиј Кружок, в котрому, јак бачу, вже вспіло загніздитись звичајне народовське політікуваньньа, — та вже чисто по інерціјі буду вести до кінцьа розмову про те, про шчо почали ми. З „Дѣла" ја бачу, шчо предположені Кружком досліди зовсім не тичать сьа того власне, про шчо писав ја ј на шчо, писали Ви, згодивсь Кружок. В „табельках" по „Дѣлу" нема нічого про спілки праці і про громади. Звісно ј те, про шчо „табельки", цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не кидати тих річеј, про котрі ја писав, бо певниј, шчо на них, окрім усього иншого, Кружок зискав би собі пошану в усьому вченому світу.

Ассоціаціја з громадами, мала індустріја (те шчо в Россіјі звучить „кустарная промышленность“) і звичајеве народне право — на цих трьох коніх добре б вијіхав Кружок в льуде, та ј самі члени јого розбивали б на них схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданьньа тих комитетів в Россіјі, котрі займајуть сьа цими річами, вже за дльа того одного, шчо в тих виданьах масса матерјалу про Украјіну ј багата бібліографіја. Ја од себе хотів був послати Вам „Матерьалы объ артеляхъ“, та чи не взьав јіх Павлик (він користувавсь ними дльа својеји праці про спілки на Украјіні; спитајге јого про це та ј про Васильчикова Землевладѣніе и Земледѣліе). Ја мају надіју здобути Вам де шчо по всіх отділах, та все таки радив би Вам написати самим до 1) Коммисіи по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ финансовъ в Петербургѣ. 2) Шчоб вислали Вам „Труды Коммиссіи“, 2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ С.-Петербурское отдѣленіе Комитета — шчоб вислали своји отчеты и другі виданьньа, а також Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи. 4) в Центральный Статистическій Комитетъ при Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., шчоб прислали Статистич. Временникъ і др. виданьньа. Замічу, шчо кијівськіј проф. Антонович, до котрого ја радив Вам обернутись, не јесть Вл. Бон. А-ич (цеј само собоју), а другиј А. Я. Антонович; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працьував над крест. товариствами. Про звичајеве право Вам најбільше поміг би Кистьаковскиј пр. в Кијіві, јак би взьавсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб вислало Вам свої виданьньа по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Этнографіи). Коли б же в Вас знајшовсь чоловік, котриј схотів би стати хоч до прелімінарних студіј в усьому ділі, то ја б міг јому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) Кистяковскій, Программа для собир. свѣденій объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіјі јесть украјінська наука, бо ј в Археол. изд. јеjі заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Изслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не зходитьсьа з звичајевим і в чім остатнье часто розумнішче. Статьја Оршанского Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навіть дльа Европи. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновішче про звичајеве право власне на Украјіні.

В суммі могла б вијти добра студіја дльа початку. Тільки, позвольу ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкорінившимсьа в Галичині звичајем — скакати поверхом роботи і вдовольньатись фразами та бібліографіјеју, — а також політіканським лицемірством та підлажуваньньем сьа під тенденціјні авторітетики і т. п. Працьа — так працьа; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другого.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хиба хто вже дуже, дуже вчениј візьметь сьа. Приповідки најбільш інтернаціональниј елемент, такиј інтернаціональ-

нвј (шче більш, може ніж казки), шчо ја з перельаку перед великоју працеју кинув заниматись ними. Дльа того ј не можу Вам дати новоји бібліографіји јіх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (навръад, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знају ја також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи јакось так), в котрому зрівньані пословиці німецьких і романських народів і по части славјанских. Передивльавсь ја колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v přislovich. Так јак багато пословиць латинських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно заглянути до Vannucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

Рік 1884.

N. 13. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er. 12 Апр. 1884.

Шановниј земльаче,

Давно вже нема од Вас звістки! Ја, получивши Ваш лист шче об Різдві, зараз же почав Вам писати довге посланіје про справи Етногр. Кружка ј. т. и. Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла“ задержав одсилати посланіје те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатајеть сьа лист Тургенева в Дѣлѣ, — та ј доси не дождавсь. З мого старого листа посилају Вам тілько те, шчо одповіда на Ваші питаньа про пословиці. З увагами ж по своји ініціатіві задержујусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би пријшлось замазувать те провальльа, јаке јесть між мојіми бажаньньами до Кружка і јого настројем такими втішками, јакі Ви мені написали про моји проекти досліджуваньньа економичних спілок ј громадського господарства в Галичині, — шчо, мовльав, увіјде в программу про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увіјти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат јакогось „Украјінцьа“. Ја Вас највиразнішше прохав давати міј реферат тільки тоді, коли можна буде јого дати під мојім власним іменем, а Ви мојеји просьби не вважили. Ја кријусь під псевдонім в Россіји, тај то мені прикро, але шчоб шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Ја на це безусловно не згожујусь і прошу Вас прислати мені міј реферат назад, а в Кружку сказати, шчо Ви передали міј реферат без мојеjі волі. Ја не згожујусь по волі попирати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна јак документ, свідоцтво про мудрість львівських народовців, без котрого льуде не повірьать, шчо була колись така партіја, котра не вжила такого оружьжьа на своју користь, јак лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ја мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств з поводу того, шчо Ви мені не прислали не тілько тих книг, про јакі ја прохав Вас, се ј. тих, котрі сами обіцьали. Писали Ви, шчо посилајете брошьури нові просьвітьські, ј Ваші, Зорьу за 1883 і будете висилати за 1884 р. Ја дістав тільки Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нічого. Брошьур Р. Заклінського нема, просвітських нічого. Ја ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручатьсьа з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взьав, шчо з книг виручено 50 зр. і отдані од јакогось Украјінцьа на виданьньа Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренських з 10, шчоб прислати нашіј колоніјі книги, котрі јіј потрібно. Просте, здајетьсьа, це діло, влагодити обмін виданьньа між Львовјанами ј Женевцьами — так і того не можна добитись. Ми своји виданьньа посилајемо, а од Львова дістајемо тілько клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьньа за своjіж гроші кінчајутьсьа дурницеју ось вже третиј, коли не пјатиј раз! А книгарі тутешні не берутьсьа добувати книг львівських торговоју до-

рогоју, — ось тут і працьуј дльа матери-Руси, про котру там у Вас так усї побиваjутьсьа!

Посилаjу дльа кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знаjете Ви, шчо в Magazin f. d. Litteratur des Auslands 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Вікторомъ Umlauft von Frankwell? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статьjу проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время". Між инчими там викладаjетьсьа программа „австріjскаго панславизма", ворожого Россіjі, — а в цьу програму поставльаjетьсьа отбудованьньа Историчноjі Польшчі. „Возстанетъ изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣютъ право и обязанность войти в ту будушую австрійско-славянскую федерацію".

Чи не перепечатав би Партицькиj цих слів в „Зорі"? Слід би було в рьад з рецензіjеју на „Marijy" j витьагами з Черкезова.

„Mélusine" просьать мене розіслати пробниj N-р звісним фолькльористам. Просьать корреспонденціj. Ја буду писати.

Оце приjшов до мене Вовк і побачивши „Зорю" нагадав, шчо хотів би туди передати оріґінал оповіданьньа Запорожцьа Коломіjцьа, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж jесть масса етнограф. матерjалу. Так ніодин поважаjушчиj себе Украjінець не зхоче мати діло з такими редакціjами, jак „Дѣла" або „Зорі". От тобі j безцензурна Галичина!

N. 14. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 25 Apr. 1884.

Шановниј Земльаче,

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити јак најобјективнішче, але на прьамки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свіј ја писав не зовсім з власноји ініціативи, а ј за радоју тутешних земльаків. Треба коли небудь впорьадкувати відносини нашоји колоніји з Львовјанами і по части з Вашим кружком. Між нами је не тілько особисті відносини, а ј обовјазвові, так сказати служебні. От перегльадајучи не маливј вже срок, від коли ми сидимо тут (не зовсім з власноји волі, а ј јак послані сьуди на свого роду војацку службу), ми по чистіј совісти можемо сказати, шчо своји обовјазки перед Львовјанами сповньајемо, а взајемин не бачимо. Сповньајемо ми своји обовјазки навіть перед „народовцьами“, посилаючи напр. всі наші виданьньа в јіх товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ја скажу, шчо матерјалів, котрі ми видајемо, не може не бути треба, а далі јдуть і такі речі, јак „Воли“, котрих і самі народовці мусили хвалити — через 3 роки по виданьньу, — јак Кобзарь, або хоч би ј Вовкові праці про Січ і т. и.), і навіть пишучи на різних мовах про працьу народовців, хоч ми ј не в усьому з ними згожујемось (вказују на моју статьтьу в Rivista Minima, в Петербурському „Дѣлѣ“, з котрого зроблено за мојім заходом статьтьу в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, шчо перевело собі ј львівське „Дѣло“ воспітого Вами ј Белејем Барвінського, тілько подлим способом викинувши конець). Јак же поступајуть з нами народовці?

Виданьньа јіх ми мусими видирати з страшними вилами (бо через книгарів јіх не доста-

неш); шчоб подати звістку галицькіј публиці про наші книги, ми мусимо посилати платну објаву в „Дѣло“; дльа всьакого Купчанка јесть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а дльа наших книг нема навіть дльа Політичних пісень, або ј Шевченка. Мало того, нема такоји подлости, котруб не приписав нам Барвінськиј або Партицкиј, — не кажу вже Плошчанськиј, котриј теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становльатьсьа ј Ваші народовці). Колиб хто небудь хоть објективно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькіј публиці, шчо таке справді ми думајемо і робимо. — Ви спорите, шчо ј не хвалите народовців, та тільки за них одповідати не можете. Не зовсім так з тіјі пори, јак Ви та Белеј панигирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, јак стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступајемо. Прибавльу, шчо остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького ј др. в народовських орґанах на стілько обширне, шчо Ви всі дијсно показујете себе силоју, з котроју б мусили рахуватись старші народовці, ј а к б и В и с а м и с е б е в и ш ч е п о ц і н у в а л и ј ставили јім своји умови. А Ви дајете на собі вијіздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорьать проти Ваших власних сојузників, — а головнішче, терпите, шчо діло, котре очевидно дорожче дльа Вас, ведетьсьа в болото, та шче помагајете принижуватись і без того невисокому урівньу своји інтеллігенціі, підпирајете приміром своїм опортунізм, близькиј до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонаміреним оппортунізмом, бо в Вас в руках була возможність зробити своју напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цеј „Сьвіт“ з першого же N-ра безпрінціп-

ностьу, компроміссами, нешчиростьу до товаришчів, јак напр. до Павлика, — а потім поверховностьу і уривчатостьу праці, массами помилок і т. п. А потім Вам прајшлось підпирати својеју працеју Партицького і Ви думаєте, цього льуде не бачать! Ја то мовчав, шчоб не розходитись, та льуде бачили ј не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонујете.

Перехожу по части до точок, про котрі Ви пишете в својіј одповіді на міј лист. Ја ніјак не згоджујусь з Вашоју теоріјеју, шчо коли Ви передали моју замітку е листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то по тому всьа Ваша роль і скінчена. Мені часто трапльајетьсьа передавати чужі статьті навіть з Женеви до Петербурга, навіть знакомих мені льудеј, та ј то ја вважају обовјазком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакціја, нагадати редакціјі, јак довго не одповіда, појаснити јіј працьу, стан автора і т. п. А миж з Вами брати не тілько загальні літературні, а ј спеціально літературні, а окрім того хиба ж Ви самі не бачите, јаку вартість для Вашого діла маје лист Тургенева? І Ви можете бути спокіјним, бачучи, шчо „для якихось то причин“ редакціја „Дѣла“ не печатаје листу“ і навіть тепер на моју просьбу одібрати міј орігінал в редакціјі одповідали мені, шчо Ви „готові мені переслати јего, колиб Вам удалось јого видобути“! Про реферат з јого наслідками треба сказати теж саме, та шче додам, шчо Ви зовсім помильајетесь, коли кажете, шчо ја „пересилајучи јого, ні об чім не згадував“. Ја Вам виразно ј навіть довго написав, шчо ја передају реферат кружкові тілько тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстраціјеју, шчо кружок признаје за собоју права хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, јак колись Манди-

чевськиј: відчепітьсьа од нас! і коли так не сказав, то мусив не позволити „Дѣлу“ обернути свого референта в јакусь простітутку, з котрoју можна потанцьувати, тільки надівши на неји маску. (Про скілько небудь суріозниј поліцејскиј резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третье. А коли кружок стерпів, с. ј. розділив з Дѣлом одвічальність за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступать по джентльменському, бо Ви провели з собоју на львівськиј бал женевську даму і мусите бути јеји рицарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, шчо ја писав Вам так виразно ј подрібно, јак про реферат, тількиж ја думају, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцију про те, чого мені (нам) треба і јак поступати. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав јому, по јого ж проекту, шчоб з продажу јіх мені купили книг, котрі ја в јого (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розіјшлись по льудіх (чудесна одповідь чоловіка, котриј попрохав книг на продаж), і за тим мајучи в руках нові книги, не повернули части јіх вартости на те, шчоб добути мені (нам) трьох-чотирьох брошьурок, котрі можна здобути в Ставропігіјі, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котріј сами пишете! До того Ви написали мені, шчо посилају, мовльав, те ј те (Заклиньського, Просьвіту, Зорьу) — та ј не прислали ј не написали з місьацьа, шчо ј од чого не посилајете. А шче до того читајемо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш сојузник Франко видав три брушьурки, не считајучи праць в „Зорѣ“, — а тих брошьурок дасть біг у нас. Думајете, це добре вплива на скріпленьньа солідарности? Про напрьа-

мок праць Етн. Кружка може ја поспішивсь сказати свіј суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тількиж зостајетьсьа ј післьа Ваших слів правдоју ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили пльан і сказали, шчо частина јого увіјде в таблиці ј т. и. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввіјшло. Та ј в загалі всі реферати кружка јдуть без усьакого плану та до того добра дольа јіх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, јак видно навіть і з резьуме. Чи не правиј же ја був сказати, шчо Кружок поверта на звичајне украјнофільсько-галицьке пѣнкоснимательство? Окрім Вас ја не знају з кружковців нікого, може там јесть льуде шчирі ј дотепні і тим більш жаль јіх, коли вони почнуть іти дорогоју старших народовців (або ј середніх, оттаких јак М. Подолінськиј, шчо намолов з три короба вовни, а з пјать фактичних помилок в двох тілько фельјетонах „Дѣла“) і в політичному ј у науковому напрьамку. Чи сердитесь, чи ні, а ј Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили ј ділу ј кружку, ј самому собі, јак би поважнішче обходились з своїми працьами, — не такі вже ріжнородні сьужети зачіпали та ліпшеб јіх обробльували. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу јіх, а в „Сьвіті“, а то ј в Зорі віодноји статьті Вашоји ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так к слову прийшлось, — а головна ціль усього листу поставити питаньньа наших федеральних обовјазків на чистоту: „дружба дружбоју, а служба службоју“, јак говорьать москалі, — і „коли служить, так служить!“

Mélusine ја послав Вам зовсім не з тим, шчоб Ви на неји абонірувались, а шче менше, шчоб вона конкурувала з Kosmos. Кожне виданьнье

маје своју вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, јак сотрудник оноји. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серіју переводів казок і легенд з дејакими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статьті, котрі будуть показуватьсьа по folklore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не дільу Ваших надіј на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьньа де шчо в бібліотеку купити, а статьті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, јак з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, јак з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистіј совісти, јакиј же він сьватиј був, Н ај? Добриј чоловік, але без усьакіјі ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Просвіта з тов. Шевченка не згожујетьсьа печатати перекладу Рекльу всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницьу може виговорити рот льудськиј? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Рекльу було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, јакі читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньньа Россіјі. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јак може терпіти, шчоб јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

N. 15. Лист до І. Фр. 1 Мај 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь посилати; все думав:

а може ја неправвј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, тоб то привјазним стосункам до добрих льудеј? А тут привјшла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. Рішив ја послати таки свіј лист, бо справді, писав ја јого шчиро, хоч може здалека ј помильајусь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамшчик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось јак надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовльали, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јіј богу, не перфекціоніст і можу вдовольньатись малим, спокіјно чекати Августа, шчоб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пупјанків тих јаблук, а тілько завітки, навіть листьа, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцьајуть тобі, а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче иноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на сьвіті жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашіј землі (почастно в Галичині), котрі б: а) не крутили прінціпами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і b) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хај вони будуть несмілі, нескорі ј т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто беретьсьа до діла сурьозно,

хоч би ј не спроста? Ні по „Дѣлу“ ј „Батькôвщинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности і слабости. Скільки то тепер напр. переводитьсьа на всі Н. Проломи, Дѣла, бібліотеки назјнак. писателів — а на вішчо? Ось здајетьсьа, шчо б за трудність була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке переводьать в ній? Так і згадујеш бајку Крилова про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому напр. в Кружку нема Павлика, чому не читајутьсьа јого реферати про спілки на Украјіні, чому не підбирајутьсьа факти подібні про Галичину? Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це голову одріжуть, або навіть в тьурму посадьать і т. д. і т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньньа, а поки шчо зупиньусь на Кружку. Јак собі хочете, а ја настојују на тому, шчоб Кружок проштудирував Мена і Ф. Маурера та концентрувавсь на вислідах гром. житьтьа ј права в Галичині. До остатнього посплају Вам на час, а не на власність: 1) Богишича ј Кистьаковського (хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про те, шчо писано в Россіјі про звичајеве право і скілько Украјінці винні в науці про нього ј 2) Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить реферат про „трудовое начало“ ј інтерес звичајевого права в близьких до нас сторонах). Јак не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчоб скінчити поки з Кружком, спитају: не вже нічого не получили навіть од Кістьаковського з Кијіва? Скажу, шчо на дньах пајіде в Россіју один міј знакомиј економіст, то ја јого попрошу, шчоб спеціально взьавсь позбирати дльа Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, шчо тепер вже пројшла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ја в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор јіјі Партицькиј, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, шчо він написав проти мојеји особистоји чести в Газ. Школьниј і в Зорі. Не довірьајучи самому собі, ја питав сьогодні про це тутешніх украјінських пријагелів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остајетьсьа тільки взьати собі манускріпти свого писаньньа на спомин. „Іроніја судьби“ підводить так, шчо украјнофільськиј лист Тургенева буде перш усього напечатаниј в Англіји, куди ја цими дньами буду писати статејку про своји спомини про Т-ва з листами, котрі ја получив од нього. А „Зоря“ вже хај бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першиј раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni populari“ ранішче ј більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цеј раз. — Ваші брошьури ј статьу передививсь, а про потоп навіть всіх прочитати. Про „Жіночу невольу“ јак і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, шчо не варт було за Німцем в геологіју јти; треба було зостатись при поезіји, — а то натьажка виходить. В усьакім разі велика це храбрість ві.

Ваш М. Др.

Упертоји прочитав ја Вашу статьу про „Укротченньа Добриј початок. Тільки Stroparol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Занадто вже хвалите украјінців і вибір жениха јесть в казках других народів (в Вашім варјанті він причепа, а жінку і тепер в нас запрьагајуть в пісньах лірницьких д., напр. у Вересаја), котрі мајуть близькиј звјазок з Вашоју новеллоју. Оце вишчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) шчо

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Але казка цьа зајма од 5 до 28 стр. маленького формату Maspero, Contes egýptiennes, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малиј початок праць Кружка про громадські порьадки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. Р. Вѣдом.) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтьа книг з Россіјі.

N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet, 14 (5) Маја 1884.

Шановниј земльаче,

Оце посилају Вам сьогодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано „прошу вернути“, Ви мені звернете, јак не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, шчо добре б було, јак би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россіјі про звичајеве право. В початку можна було б сказати про те, на скілько украјінськиј рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россіјі і про те, јак потім на Украјіні наукова працьа про те трохи одстала[1]). А далі може б сконцентровали реферат на статьтьах Ефименковоји і Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајевому праву јесть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових ідеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині пришчепивсь тој інтерес до звичајевого права, котриј јесть в Рос-

---

[1]) Через загальну дезорганізаціју украјінськоји культури, а також через те, шчо в украјнофілів формальний націоналізм (по реакціји нагніту адміністраціји) взьав верх над дослідом осередку соціјального життьа народу.

сіjі; тільки добре б було, јак би Галичане обіјшлись без того народнического містіцізму ј ідеалізаціjі, в јакі впали Россіјане. Треба памјатати, шчо всі вигади льудські виходьать з потреби приспособитись до обставин життьа. От „народ“, мужики в своjіх перших потребах віками приспособльались, — і звісно, виробили багато розумного, порьад з дурним, від котрого не можна було обіјтись там, де простого приспособленьньа було мало. „Інтелігенціја“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукоју, — і противуставити јіјі „народу“ — дурницьа. Правда, в Россіјі јесть одна обставина, котра даје перевагу „народу“, то б то селу перед інтеллігенціјеју, — а именно: јак в Россіјі здавна нема політичноjі волі, то в Россіјі власне нема города, а јесть полиціјська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані льуде, тоді јак село з громадськими сборами або ј господарством все таки јесть societas, од чого сельанин „мужик“ в Россіјі більш *ζῶον πολιτικόν*, ніж городьанин, навіть високо культурниј. Але цьа ріжницьа виходить не з самоjі суті „народа“ та інтеллігенціjі, а з несчасноjі історіjі Московшчини. На пльус народа (тоб то робучих льудеј, все рівно, сельан, чи городьан) треба записати ј те, шчо потреба непреривноjі праці піддержује в них здоровиј розум і погльад на льудські взајемини. От через шчо все, а зовсім не од јакихсь містичних причин, виходить те, шчо в звичајевому праву ми здибујемо зерна дуже розумних і справедливих погльадів на власність, сімју (жінку, дітеј, законних і незаконних і т. и.), спадшчину і т. и., котрих не вспіли підкосити Феодалізм, бјурократизм, католицизм і т. и., і котрі мусьать ожити при нових рухах в інтеллігенціjі.

Не знају, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, јак ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посилајемих матерјалів.

Получив з Украјіни звістки. Погано там вијать починa робити цензура. Мирного повість не пропустьать. На моју думку нічого не зостајеть сьа, јак перенести курінь в Галичину, та зробити це радікально: не мати діла з цензуроју, хоч би років з 3—4 пријшлось зовсім не бачити нічого путнього напечатаним в Россіјі. Тільки треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б шчиро пријньала в себе прогрессівниј рух з россіјськоји Украјіни, котра б могла збудити до себе пошану в усьому прогрессівному елементі укр. громади (і просто украјінському, ј не зовсім украјінському). А дльа цього ні Дѣло ні Зоря не годьать сьа. Коли ж јавить сьа таке, шчо буде годить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундоју: росте і обрусівајетьсьа, входить в звјазок з Петербургом, а не з украјнофільством! А галицькі народовці, навіть молоді, — унiју од Језујітів думајуть боронити, замісць того, шчоб пустити на обох штунду. На старших, звісно, треба махнути рукоју і нехај собі јідуть в Відень; вони не порозумнішчајуть і тоді, коли дурно проїздьатсьа. (Не вже ж дльа „гарних очеј“ Огоновського та Димета урьад і папа посварьать сьа з Језујітами??). А хоч би молодші раз подумали сурјозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дѣлѣ“ про Петрова? Де далі все більш бреше і вже не про Персіју, а про Украјіну. Просто сміх, јак би не горе. І певно, це россіјськиј Украјінець (може сам Кон--скиј). Тільки ж куди гльадить редакціја?

N. 17. Лист до I. Фр. Chemin Dancet 14.
26 Сент. 1884.

Шановниј земльаче.

Дві неодложні служби: потреба зкінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельськоји бібліотеки один пријатель, шчо мусив лишити Базель в середині Јульа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившоји сина, — задержали міј лист до Вас, а далі ја розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки“, — не турбувати між инчим мојім скептіцізмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім, остудившись сам од непріјатноји втрати шче одноји ілльузіји, ја не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Дѣлом і т. п. Ви ј сами мусите бачити, шчо не сповнились ні моји умови, ні Ваші навіть обіцьанки. Значить force majeure, — хоть вона ј сидить в льудьах! Прошу тілько непремінно звернути мені моји рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо посилају јіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, книжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між росс. украјінцьами ј Вами (старо- ј новонародовцьами), а також про відносини між р. Укр. ј Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважају за спірну аргументаціју, коли мені вказујуть шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладнішче. Украјінці в Россіји робльать багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас јесть конституціја,

а в Россіјі адміністративна ссилка і предварительна цензура. Та ј то спомин Ваш, шчо росс. Укр. печатајуть сьа в „обрусительа“ ред. К. Ст. не јде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки ј „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З ціјеју кашеју він напечата јаку небудь обрусительну дурницьу, а рьадом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на шчо путнього не пльује. А Вас самих і Ваші прінціпи обпльовували Барвінські і Партицькі, котрим Ви покланьајетесь або служите без того, шчоб вони одкликали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухитрујуть сьа вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвішче, ніж вів јіјі Барвінськиј, і узьавши в руки своји газету, не сказати в ній ні одніјі думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публіку јакојусь староунијатськоју половоју, або жувати жвачку в роді статеј „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогіјі в Россіјі, то возьміть Кіевск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівньати обидві украјнофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносин росс. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, шчо ја навіть не розуміју, јак можно ставити в вину росс. Укр., шчо мовльав, посилајуть Вам своји праці, а не посилајуть грошеј на виданьньа. Кожниј посила шчо може: працьа теж гроші![1]). До того ж у Вас через конспірацију ј т. и. јесть вже правильна публіка дльа нашоји літератури, а через те Ви можете покривати кошти виданьньа. Коли цього не бува, або не завше бува, то виноју цьому, окрім безпримірно скандального обертань-

---

[1]) Та скілько ја знају. Нечуј завше посила ј гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Россіјан ніколи не міг добитись обрахунку своји книг в Галичині.

ньа з грошевими справами (шчо признано навіть в Пер. слові до Руск. библіот. т. III), шче те, шчо галицькі народовці ніколи не приложили сістематичноjі праці до того, шчоб поставити своjу літературу на ноги. Вони j почнуть jак слід, а там дивись, і перельакаjуть сьа оппозіціjі рутінерів, наробльать jім уступок, переміньать правопись, почнуть печатати гнилину то дльа „нашого патріотичного духовенства“, то дльа „красавиць“: — дивись, і народовська література зіjде на коломиjсько-наумовицку, а потім не диво, шчо на всьу Галичину не знаjдеть сьа 100 чоловіка, шчоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича“. (Jа вже не кажу про такі штуки, jакі проробило „Діло“ з „пропушченим без уваги“ романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли“. І тут, jак в усьому, галицькі прогрессісти даjуть світові нігде не видане зрілишче: замісць того, шчоб сістематично вести своjу громаду вперед і тим вміцньати своjу силу, вони сами організуjуть собі реакціjу. От шчо наjголовнішче отніма всьаку змогу галицьким народовцьам стати не тільки передовоjу партіjеjу дльа росс. Украjінців в загалі, але навіть готовим росс. украjінофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить саміj елементарніj солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помильjаjетесь, коли думаjете, шчо в Россіjі не бажаjуть тіjеjі солідарности, коли дуже вже низько рахуjете навіть грошеві проби організувати дльа росс. украjнофф. „курінь“ в Галичині, jак колись казав Куліш. Тут обіjшлось далеко не одноjу тілько підмогоjу типограф. Шевченка, котру Ви нагадуjете. Навіть коли не рахувати того, шчо видав Подолінськиj по тому, шчо він буціи то дуже багатиj (це не так то було!), то ввjде, шчо росс. Укр., далеко не багаті, jак напр. Куліш, Київські громадьане, „азъ

многогрѣшный“ і видали чимало на галицькі літературні заклади ј справи: на Правду до 1868 р.. Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союза, ріжні львівські бібліотеки починаючи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Кијіва на іміа Павлика ј котрі тој допустив вкрасти Просвітьанам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. Укр. робили мајучи на меті „заложити свіј курінь у констітуціјніј Галичині“. Ја Вас можу запевнити, шчо бачив сам в ріжних кружках в Россіјі не нехіть, а навіть ідеалізаціју ціјеіі Галичини. Тільки скажу Вам просто і јак чоловік, котриј багато потрудив горла і потратив чорнила на те, шчоб піддержувати в Россіјі потребу солідарности з Галичинoју, шчо цьа ідеалізаціја завше переміньалась нехіть-тьу, најбільше по вині Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, јіх уперте „дьачківство“, сказав би ја, полохливиј оппортунізм і т. п. — а окрім того дуже вже јавне обертаньньа до Россіјан јак до дијноіі корови, і при тому скандальнішча безцеремонність в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді јак ја ідеалізував Галичину (на скільки ја по натурі своіі способен ідеалізувати шчо небудь; прибавльу: ја через те ј зостававсь завше при ідеіі потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способниј до ідеалізаціі, а через те ј видержував себе в періоди „розочарованьнь“). Шче Куліша вважав галицькиј „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради јого „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакціја Правди подавала скандалезні рахунки — історіја, котра скінчилась тим, шчо Партицькиј насилу вернув (за гроші) Кулішеві јого листи, котрі грозив отдати поліціі россіјськіј. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьньа Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні грошеј за про-

данні екземпльари, ні навіть оставших сьа екземпльарів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьньа евангеліја ј Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всьу справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порьаднвј чоловік, то може він сам постидајеть сьа далі так поступати". Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за јого ініціатівоју почали солідарізуватись з Галичанами, великоји охоти на дальше з цього всього не винесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, инакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в јіх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта ј $^1/_2$ тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало своји головоју Качалу, чоловіка противного росс. Укр. за јого брошуру „Політ. Русинів", — недодержало ні одноји умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутьу в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між инчим умови робити загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіціально. Кінчилось тим, шчо ми, Кијане, мусили розірвати з старшими народовцьами ј аппельувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в мојім лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. ј Вас. Ильниц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Россіју.

Молодші Галичане тоді представльались Січчьу, до котроjі потім стали прилучатись де хто з Львовjан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. j т. и. Оповіданьньа С. Подол. про Січ, котру jа застав в 1873 р. шче доволі „Качалодушноjу“, приjізд Терлецького в Кujів в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівськоjі молодіжі в 1876—7 рр. дуже підньали в очах Кujан і Одесців (котрі тоді були кujівськими соjузниками), молодших Галичан. „Ідеалізаціjа“ цих Галичан мала навіть рішучиj вплив на замір видавати Громаду і на моjу еміграціjу. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі взьали гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав jіj нічого j навіть не підміг jіj нічим. Січовики середні, jак Буч. і Под., навіть jавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж передала Черепахина в руки поліціjі, не взьавши в jого книг зовсім без опаски в Австріjі і не сказавши отверто, шчо не візьмуть[1]). Jаку штуку викинув Мандичевськиj, Ви самі знаjете[2]). Jа вже не кажу про те, jак себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Кujіві положено було брати „штроф“ з того, хто заговорить про jаку небудь солідарність з Галичиноjу. Одначе jа з свого боку робив, шчо тілько міг проти цього настроjу Россіjан, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побивсь з Мальованим із за Галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тільки надіjа моjа на Галичан, звісно перш

---

[1]) Докір зовсім безпідставний і невірний Раз, що Черепахин (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодіжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелі, а друге, що книжки від нього забрав я з деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. *І. Ф.*

[2]) По процесі 1878 р. Манд. написав Д-ву. що не хоче вести з ним більше ніяких зносин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьанка цих Галичан не була додержана. Ја вже не кажу про те, шчо власно з мојеју то особоју з усіх росс. Укр. Ви всі најбезцеремоннішче обертались, починајучи напр. од хованьа мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті“ і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчоб за моји гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтеллектуальне ј моральне розвитьтьа в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зостались без впливу ј на нове збуженьа довірја до Галичан в Россіјі. Од кількох прјателів, котрі бували недавно в Відні ј Львові, котрі бачили в Россіјі Окуневського, ја вже впјать чув слова про таке довірја. Теперішніј момент ја вважају за благопріјатниј до того, шчоб коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. ј Галичан, — та тілько за це діло треба взьатись умішучи. Перш усього треба признатись хоч в глибині душі в попередніх гріхах, а не обіжатись на те, коли на них вкажетьсьа; а найголовнішче, треба взьатись за справу орґанізаціјі сурјозно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Ја Вам скажу отверто: не кладіть надіјі на ініціативу і навіть на перших порах на енергічну підмогу Россіјан, — а знајте, шчо најбільша працьа льаже на Вас, Галичанах. Россіјан же Ви притьагнете по троху, з часом. Россіјане пересічно розвитішчі Галичан, більше знајуть, більше Европејці (навіть ті, шчо ні в зуб не знајуть ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціативи і сістеми у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взяти на себе ініціативу. Але взьавши јіјі на себе Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притьагнути до себе льудеј, котрі розвитішчі, ніж загал Вашоји громади, — то вже ј не ганьа-

тись, шчоб Ви притьагли до себе ј россіјських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогрессистів, нехај најбільше поміркованних, та безповоротних, — тоді по троху будете навірно рости в силах сами і притьагати прогрессивні елементи з Украјінців россіјських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, шчоб притьагти до себе кого небудь, зрікајучись раціон. правописі, завтра одвертајучись од певного друга, післьа завтрього співајучи дітірамби пустоті Б-ого, а дальше роспинајучись за свьату унију, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, јак каже Собакевич прокуророви.

Всьу остатньу alinea написав ја најбільш мајучи на думці Ваш недавніј проект журнала. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, шчо справа піде нормальним ходом і зложить сьа кружок льудеј, котрі згожујуть сьа в основних прінціпах, — то ј почне сьа видавньа. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичајноју галицькоју дорогоју: положено притьагти сьуди ј Тов. Шевч. ј навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить (шчо скорше всього буде), або родитьсьа мертвјаком, — бо јаке не мертве діло ј не порожньа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича ј Качалу, ј Мандичевського ј навіть Плошчанського ј Ко? А тим часом журнал, це ј јесть справа, котра б скорше всього могла зсолідарізувати рос. Укр. і австріјських.

Лист міј дуже ростьагсьа, а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в мојіх очах і дуже делікатна, це питаньньа о Ваших особистих працьах. Дорогиј міј, Ви себе не шанујете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на программи подорожі в стихах, котрі нагадујуть ті, шчо в Герма-

ніјі консьјержі роздајуть квартирантам на новиј рік, коли поздоровльајуть јіх, шчоб дістали на шнапс. Хиба на те Ви мајете талант беллетриста ј здібність дослідача, шчоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статьтьах. Дльа цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статьтьах, а надто про Россіју, помилки кишьать. Багато помилок в остатніх статьтьах виходьать з фактичного незнаньа джерел, а другі з того, шчо Ви јак і всі другі Галичане навіть неспособні критично гльанути в джерела, бо не знајете оснівного про Россіју і Украјіну. Ньуху у Вас до цього нема, от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дѣло“ в статьах „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибами лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньньа. Примір цього најлучшиј Ваша статьа про „новеллу“.

Ваша новелла ніјакого мајже стосунка до Шекспировоји кумедіји „The taming of the shrew“ не маје, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакціја, јак кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібниј судити про такі речі. На шчож він собі позвольа судити ј навіть рішати јіх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: јак нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) јесть варјанти власне новелли одного короба з Шекспировоју поемоју, — а Ви јіх то і не згадујете. От цеј факт, шчо чоловік, котриј сіда писати про наші нар. новелли, не загльанув навіть в збірки Р. і Чуб., і јесть показ того, јака непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь сурјозноји школи ј виходьать всі помилки ј Ваші ј Ваших собратів по літературі, — ј ні к

чому б не повело, јак би хто почав Вам показувати по-одинчо помилки в Ваших статьах: одні поправите за показом, а другі зараз же поробите. Тут треба радікальноји зміни методу: треба вивчити основи, треба починајучи про шчо говорити, вибрати певні джерела ј певних критиків тих джерел, а потім вже ј говорити.

Ви писали мені, шчо підберајете варјанти до Вашоји новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за неју Ви можете пізнатись з классичними працьами по казкам і новеллам, працьами, без знатьтьа котрих не слід і пускатись шчо небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба ограничитись одним тілько збором матерјалу. Ваша новелла певно пішла од буддіјськоји сатири, в котрі ј ткач одьагнутиј в Вішну літа до царськоји дочки (дивись у Benfey, Pantschatantra II, 48—56 і примітки до неји, також I, 159—163). Цьа тема до нас Украјінців дійшла в прьамішчому виді, хоть без сатири, в казках про летьучиј корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш переробленнім, близче до Turandot, јак Ваш варјант. Цьа тема перемішалась і з темоју чарівноји флејти і обсложнилась темоју про загадки, котрі даје та царівна та јеји жених. Получити повну ідеју про ці всі метаморфози теми ви можете, гльанувши в a) Benfey, op. cit. окрім вказаного шче I, 445—448, далі в b) Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht, день I, нов 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, Gesammtabenteuer т. III). L. XIII, L. XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., Haus- und Kindermärchen I, 52; 2) Hahn, Griech. und Alban. Märchen, N 114 (Die heirathsscheue Prinzessin); f) Schott, Walach. Märchen. N 13 (Die Prinzessin und der Schweinhirt); g) Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італьјанські казки, порівньані Рејнгольдом

Köehler-ом. Перегльаньте всьу коллекцiју Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 років і вистудјујте всі примітки до казок Köhler'a, а також рецензiјі joro і Liebrecht'a; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. і Gesta Romanorum ed. Oesterley, с. 70 (і примітки до неjі). Думају, шчо ці книги знајдете в Львові в університ. або в Оссолінских. — Добре б прибавити a) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, 6); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne. N 23, варјант дуже близькиј до Вашого). Звісно, треба о взьати на увагу великор. і укр. варјанти (з примітками), котрі напечатані в Афанасьева, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не перегльанувши хоч названних вишче німецьких виданнь (та, звісно, і русских і руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нічого ј підступати до писаньньа чого б то не було про казки, легенди, новелли і т. и.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, шчо мојім пером водило не јаке небудь особисте вражіньньа, а льубов до справи, та не менше ј до Вашоjі особи. „Кому багато дано, з того ј потребујетьсьа багато". Жаль би був несказанниј, јак би Ви зоставили себе в украјнофільському болоті, а не зробили з себе Европејцьа.

Ваш М. Др.

P. S. На імја Нагірного, котрому шчиро кланьајусь, мусить прајти з Херсоншчини пачка казок і под. етнограф. матерјала. Попросіть переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. житьтьа на московськіј мові.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, јак повертав у Россіју. Чи був у кого?

Шче појавитьсьа в Вас та в Наг. один Россіјанин, барон Корф (звісно, не вмершиј педагог). Він хоче купити грунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од грьаниці россіјськоји, шчоб жити собі та помагати при случају ј нам. Ја јого не знају добре, але одпихнути вважају себе не в праві, та ј не тактично. Може ј згодитьсьа. На біду, кажуть, він льубить випить. Порадьте јому і направте в Буковину до певних і практичних льудеј, але ј стережітьсьа, шчоб не вијшов другиј Јастребськиј.[1])

Ја тільки через те настојував на тому, шчоб ні в кружку, ні в Дѣлѣ не ховано було имені, шчо таке хованьнье вменшувало б законне право Кр. і Дѣла. Не вже Дѣло не розуміје, шчо через те „Поляки“ позвольајуть собі ј „хрести трираменні“ нишчить, шчо ј само „Дѣло“ вменшује своји права називати укр. літератора јого іменем?

N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin Dancet. 14.

Шановниј земльаче,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, шчо цими дньами перејіздьать через Женеву двоје земльаків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно вијде тој же самиј, јак в јамшчика-фурмана

[1]) Ястрембський, Українець, соціяліст, що еміґрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антісоціялістичних процесів у Галичині. Відсидівши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув там підчас одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи в Чіті
І. Ф.

в кумедіјі Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, јак перекинувсь, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішајусь тільки одповісти про саме найголовнішче, ј саме головнішче про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартиј. Пришліть јого мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомини про инші етногр. виданьньа. Далі про „Зорю“ в загалі. Ја Вас здивују својеју умірковавностьу. В прінціпі ја зовсім не против компромиссів, а надто формальних. Тілько ја думају, шчо компромисси мусьать бути в скількости, а не в ј а к о в о с т и. Коли організм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тичутьсьа мојеји особи, ја не льублью тільки сьурпрізів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі ја ј голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близчиј до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компромисси, про котрі Ви питајете, починајучи од правописі ј до підписів. Починајте, або ліпше продовжујте максимовичкоју, та тілько не бороніть јеји теоретично ј навіть ідіть до того, шчоб звести јеји на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом підніміть в Зорі питаньа про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам своји замітки про те, јак в них јде діло навчаньа дітеј азбуці.

Про підписи діло зміньајетьсьа з того часу, ак в рахунок ввіходить Россіја. Ја не можу цілком згодитись з К-м, та не хочу цілком не приньати јого резонів. Россіјські украјнофіли більш

сами себе нальакујуть, ніж начальство јіх льака. Ја Вам скажу такиј курјоз: позајак ја все таки видав дејакі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіјі, — і не обходитьсьа місьацьа, а иноді ј тижднья, шчоб в виданьах, котрі мајуть діло з слав. етнографіјеју, починајучи од В. Евр. і кінчајучи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Просв. не було спомину про моји виданьньа. Тілько ось в чому курјоз і ја пізнају, чи статьтьу писав украјнофіл (і навіть пријатель), чи чужиј, — по тому, јак він цітује книжку: коли не зве автора, — значить украјнофіл і пријатель, — коли зве — чужиј! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, јак в массі случајів, треба стерегтись, шчоб не врізати самому собі рук навіть ранішче і більше, ніж того требује кат! Та нехај вже робитьсьа проба: не підписујте мене! Тільки вже далі не робіть уступок росс. цензурі і росс. полохливости. Зміст газети держіть отверто европејськиј, хоч спокіјниј тоном. Шчо до П-ка ј Терлецького, то ја думају, шчо К-иј дуже вже далеко заходить. Јіх не зна росс. чиновник і ніјаких страхів проти них не маје. Најбільше, шчо Ви можете зробити, перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка ј не підписувати јого имені, а також Т-ого, аж поки не скінчитьсьа печатанье јіх праць, а під кінець непремінно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіјі рецензіју на ці писаньньа П. ј Т. ј показав јіх сурјозність, то публіка б взнала в Россіјі обох авторів не јак „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а јак авторів поважних і інтересних праць. Імја ж П-ові і Т-ому, јак починајучим писательам, потрібно і однімати в них імја зза полохливих фантазіј кіјев-

ського украјінофіла неделікатно до них самих і шкодливо дльа справи ј партіјі стількиж на Украјіні, јак і в Галичині. А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не бојітьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо ја в петербурському „Дѣлѣ“ (1881) писав статьтьу про Галичину і в ніј називав і Вас і П-ка, ј цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. Впрочім ја залічују до формальностеј і справу прокламаціјі од редакціјі, або навіть і остентативну программу. Про мене можна б обіјтись і без прокламаціјі ј без программи на показ, аби була программа дльа самоји редакціјі, котра б программа вијавльалась в самих статьтьах. Навіть таке безпрограмја најліпше власне дльа таких станів, јак тепер в Галичині, де публіка бојітьсьа слів і не зна річеј і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, јак вони звутьсьа. Мајже теж саме можна сказати ј про добру частину росс. публіки з оффіцц. помазкоју.

Кон-ого нарис прокламаціјі мені не подобајетьсьа. Він зовсім не такиј цензурниј, јак вдаје јого К- иј і це показује справді противуприродність того опортунізма, котриј проповідаје К-иј. Небіјсь, національне питаньньа К-иј ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного ј соціального ј культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньньа, ј вони јому не лежьать близько до серцьа, або він, јак всьакі націоналісти, крутить в цих питаньах, забігајучи ј до консерваторів, ј до прогрессистів, аби тілько вони пристали до націоналізму, — або те ј друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанови ребром націон. питаньньа, але тілько тоді, коли также постановити ј другі питаньньа. А поставити ребром саме націон. питаньньа вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцију (котра б рада була, шчоб ніјаких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратізм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помильаютьсьа, коли думаютъ, шчо публіка може жити шчо дньа націоналізмом, завше думати про „своју хату“. Звичајниј чоловік перш усього дума, јака хата, а потім вже, чи своја, чи најньата. Та ј своја хата тим најбільш інтересна льудьам, шчо јіјі ја можу зробити такоју, јака мені подобајетьсьа. В житьу громадськім чоловік частішче пан, чи мужик, ліберал, чи абсольутист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польак, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігіјі, ј т. д. — а потім вже вдовольнити своје національне почутье, навіть коли воно в јого збужено, — і через те він буде читати охотно чужі виданьньа, коли вони будуть јого навчати тому, шчо јому цікаво. Ідеал національнојі газети, шчоб вона давала тој шчоденниј, в основі космополітичниј матерјал, котрого потрібује чоловік, в національніј формі. А національних (јак і сектанських, в роді соціјалістичних) газет через те ніхто ј не читаје, шчо вони не дајуть такого матерјалу. От через шчо ја бојусь за будушчність газети, котра поставить на першиј пльан національне питаньньє, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про другі, в суті најцікавішчі дльа звичајного чоловіка питаньньа. По части дльа Россіјі декларацiја К-го шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між украјнофілами і сусідніми напрьамками, (котрі давно б вже були украјнофільськими, јак би украјнофіли були розумнішчі і осьвітнішчі) про те, шчо мовльав украјінство тільки націоналізм, романтичниј та вузькиј і т. и.

По всьому цьому ја радив би зробити декларацiју зовсім уже загальноју і короткоју, — шчо ось, мовльав, Зорьа позволена в Россіјі, а через те ми ј обертајемось до публіки на Вкрајіні, шчо

Зорьа постарајетьсьа бути дзеркалом житьа громадського в украјінськіј землі в Р. јак і в Австріјі, освіченого світлом всемірноји науки, а також провідником ціјеји науки в украјінськіј громаді, органом потреб цих громад в сфері національніј, політичніј, соціјальніј і культурніј (Таке шчо небудь). А впрочім читателі побачуть все дальше з самих статеј. Тут би ја назвав ті статьті, котрі або јесть вже, або обішчані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на душу положитъ“. Шчо до статеј, то ја б радив дати хоть з 3—4-го нумеру статьті по новим роботам над Біблијеју ј евангелијами. На орігінальні праці зібратись діло не так легке, а потому ја б радив „не мудрствуја лукаво“ просто дати на першиј раз переводи хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рејса (ја Вам послав колись ч. Revue Politique et litter. і Mélanges M. Vernes). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels.

Од себе ја обіцьају Вам дати a) рьад статеј про народні новелли на Украјіні, b) Старі ј нові вірші на Украјіні, c) Недруковані кобзарські утвори, (b) і c) з примітками. Окрім того беру на себе всьу редакціјну роботу по folk-lore, т. ј. посилајте мені на перегльад все, шчо до Вас пријде з матерјалів, котрі Ви думајете печатати, то ја прибавльатиму порівньані вказівки ј також буду вести бібліографіју цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа соц. політ. розвитьтьа публіки статьті в франц., англ. і італ. revue, — а по части ј книг. Коли хочете од мене получити роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродіјство, то зробім так. Почнемо печатати своји праці під тітулом: Порівньані досліди про украјінську народну словесність

і перш усього пустім працьу: I. Едіп — св. Григоріј в укр. словесности. II. Знов наjдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних мені мовах, і з того часу все відновльају. Працьа писана по московськи ј половина переведена по німецьки (сукин син переводчик взьав гроші за увесь переклад. але 3-ој рік не даје другоји половини). Працьа трохи важкенька дльа такоји часописі јак Зорьа (хоч легче, ніж світогльад Левицького в Правді і статьті Заклінського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дльа звичајного читача, а дльа вченого ј студента вона показује цікавиј матерјал, способи јого опрацьуваньньа ріжними методами в Россіји і у Европі, ј на решті метод, јаким, по мојому, треба опрацьувати јого, а також важність укр. нар. слова дльа історіји зросту европ. нар. казок і легенд. При порівньаньу варјантів ріжних націј ја хотів натьакнути скрізь на одміни нац. псіхологіји. Авторитети, јак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиј успіх в европ. науковіј печати, коли ввјде цьа працьа, через шчо ја (не добившись місцьа дльа неји в Россіји через поліцију) задумав віјти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, јак не притулена дитина, і тим паче, шчо там ја вимовив в сістемі дејакі загальні прінціпи, котрі приходитьсьа говорити порізнь при других працьах. Так ось збувши в світ цьу працьу, ја вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зробльу далі, ј згодилось би сьвітові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів льудськиј хліб. Славјанськіј печаті (науковіј) працьа моја здалась би, бо ја там перебираju варјанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја

дам Вам моју працьу по московськи (нема мојеjі сили шче раз перекладати jіjі), а Ви вже самі мусите jіjі переложити. Впjать: „такова моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу, надіjусь скоро Вам послати Чубинського казки. Ја ніколи не думав, шчо „Нові дороги“ Ваші. Простіть: Ви часто помильjаjетесь в фактах, але у Вас завше jде мисль jасна і jасно! А в Н. Дор. нічого того нема. Јакесь бездорожьжьа.

Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслідника“. Він гарненька дитина, хоч завдаjе багато клопоту мамі, а через jіjі хворість і таті. То може з нього льуде будуть, хоч певно тато не побачить навіть початку того.

Шче скажу. Працьа моја про Едіпа — св. Гр. і про брата ј сестру може служити натуральнішчим уводом разом в дві серіjі праць: а) про прозаjічні новелли чужостороннього походу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, — дві серіjі, котрі ја вважаjу обовязком своjім опрацьувати, jак і політичні пісні, — три сьужети, котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10 років вперед не зможетьсьа опрацьувати, окрім мене, не через те, шчоб ја був до того najздібнішчиj, а через те, шчо ніхто стільки штанів не претер коло тих сьужетів. А тру ја штани років з 15.

Поки шчо, а в мене так і нема Зорі за 1884 р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша статьја про потоп, в котріj Ви дуже вже ідете за тим одним Німцем геологом).[1]) Мені треба Зорьу дльа того, шчоб написати в Archivio delle tradizioni про тоj матерjал folk-lore-у, шчо в ніj jе. Чи не

---

[1]) Се був реферат, зроблений на основі нової тоді книги E. Zicca. Das Antlitz der Erde, т. I. *І. Ф.*

можна здобути книжки Устіјановича про Рајевського, ја б написав рецензіју в В. Европи.

N. 18. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 15 Dek. 1884.

Шановниј земльаче,

Два листи Ваші получив. Остатніј примушује одкласти на далі ті дејакі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани ј думки. Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за переклади коротеньких статеј, јак напр. M. Vernes, бо це синицьа в руках, а до того шче ј така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Льахи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всьу своју нову літературу в Prz. Tyg. і Niwie з перекладів, а тепер вже мајуть де шчо ј оріґінальне.

Звістка Ваша про кгедз, котриј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручајетьсьа. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально ј другі товаришчі Ваші) привчили јіх думати, шчо Ви јім усе простили, то ј до них в усьакім разі приjдете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цінујете. То ј не диво, шчо ј льуде Вас не цінујуть.

Тепер по мојіј думці Вам ј К-о зостајетьсьа або піддатись народовцьам і вкупі з ними випустити з рук новиј рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіјеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо ј солідарно.

Дуже цікавиј ја знати, шчо далі буде. Прочитав справозданьнье Етнограф. кружка і згадав пісньу: јак ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа. Бідниј Украјінець, згубивши навіть свіј реферат, зовсім уже зробив сьа Кониським. Так јому дурньу ј треба, нехај не лізе в воду, не спитавши броду! Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке јесть дльа мене цікавого в Zbiór wiadomości Ак. Кр. післьа 3-го тома, бо в мене јесть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука X. Sadok Barącz, Bajki, Fraszki etc. na Rusi (Tarnopol 1866). Ја замовльав через нашого George цьу книжку, а також Pokucie Kolberga, — та Ваші львівські книгарі ј одповіди не дајуть. Јакиј би в Вас знајшовсьа книгар, шчоб обходивсь з нами по европејському? Мені дуже треба Barącza, Kolberga та шче Listy Żółkiewskiego (1866)? та јак јіх видрати, не знају. Ваш М. Др.

Ја тепер почав друк II випуска Пол. пісень XVIII ст. ј дуже заньатиј.

Рік 1885.

N. 19. Лист до І. Ф. 22. Јанв. 1885.
Ch. Dancet 14.

Шановнијe земльаче!

Недавно получив Ваш лист, хоть книг, шчо Ви споминајете, не получив. Післьа того дістав звістку од П-ка, шчо јідете на Украјіну. Радиј би ја був передати через Вас лист, та бојусь, шчо старі пошльуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусьать. Најголовнішe, шчо ја б хотів написати в Кіјів, це докладні уваги о потребі прогресивно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр. гал. не по народовському. Та думају, шчо це Ви ј сами роскажете на словах. Ја раджу Вам напирати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажајуть чогось живішчого ј радикальнішчого, ніж дајуть јім народовці, 2) шчо клерикально-унијатська політика народовців окрім того, шчо безплодна в Галичині, не східна з всеукрајінськоју ідејеју, бо окрім того, шчо вона отдальа Галичан не-унијатів, вже зовсім не інтересна ј навіть антипатична Русинам православним в Буковині ј Россіјі. Ergo політика безконфессіјна најнатуральнішча Русинам. Прибавив би, шчо дльа росс. украјнофілів безконфесіјність навіть оппортуністичнішча, ніж унијатство, котре збирајетсьа orientem convertere. В усьакім разі Ви внесете світло в кијівську кумпанију про галицькі справи. А то ја од сестри мају звістку, шчо вона

напр. і не чула про те, шчо „Зорьу“ Вам не дали і через те ј послала своју повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ј братіјі.

Радив би ја Вам розказати Кијанам про нетерпимість народовців (в и е л і м і н у в а н ь а) і про партіјність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з Украјіни на те, шчоб воно служило всім партіјам і напрьамкам, а не однїј парафіјі Качали. Напирајте на те, шчо тепер стан річеј подібниј до того, котриј був в 1873 р., коли Кијане посилали свіј „отвертий лист“ в Львів, шчоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ј Сушкевича, ј на те, шчо ніколи Кијане не притьагнуть до себе своји прогресівні елементи, поки органом јіх буде „Дѣло“, а не справді прогрессівна газета. Про мене особисто скажіть, шчо ја прошу посилати мені нові книги аккуратнішче, ніж доси, а також прошу одібрати в крутопопа Лебединцева моју статьтьу про казки; дурень з перельаку не друкује, і не варта! Післьа цього ја більше јому нічого не пошльу.

Книги, јакі можна, пожалуста пришліть мені перед вијіздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені моји манускрипти: статьу в Д ѣ л о про Тургенева і „реферат“. Ваш М. Др.

Пісень усьаких, шчо Ви споминаете в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Kurjer Lw. ті NN, де всьа колотнеча напечатана, з то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говорьать. Та це чи не Ви написали кантату на јубілеј Кониського? Еј гльадіть, шчоб не поновивсьа Вам Вол. Б-ниј! Це того ж польа јагода, — і на Украјіні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, шчо ј ті гроші, котрі вже зібрані на В а ш у Зорьу, льубісінько підуть на теперішньу.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановниј земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашоји вини) не вберегла мене од жидівських рук, — бо саме днів за 4 перед тим првјшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру ј. т. и. Але Ви ј не можете собі виобразити, јаку плутанину в мојіј голові ј справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од К-го, а шчо N. нічого про гроші не передав через Вас! Не буду ј питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумијете мојіх запитань, не знајучи ні наших розмов з N., ні листів јого. Споминају про це најбільш, шчоб дати Вам пересторогу, јак чоловіку, котриј тепер приступа до ділових стосунків з Украјінцьами: ніколи не покладајтесь на те, шчо вони обіцьајуть, бо непремінно переміньать і думки і самі особи підставлятьсьа другі, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьсьа одного modus vivendi: беріть шчо дајуть (дајуть же вони справді часто останнье, більш ніж можна б бажати), але не рахујте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенціј і рад (а к тому начитавшись за останнij час усьаких Авадан та Каліл і Дімн) буду ј продовжати сентенцијами з поводу Вашого редакторства, в котрому ја бачу рішучиј момент і дльа справи ј дльа Вас особисто.

Перш усього позвольу собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва і редакторства: 1) Не заражујтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовльав того ј того публіка не розбере, тим не зацікавитьсьа ј т. и. Давајте усьаку сурјозну

справу публиці, розказуйте просто, але сурјозно, і публіка розбере. б) Не вважайте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудеј по власному вибору, вмовтесьа з ними в оснівному, — а далі дајте •јім вольу робити, а особливо не одкладајте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може ј ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статьті. Далі јак украјнофілові позвольу сказати Вам: перш всього не політикуйте! Поставте minimum прінціпів та держітьсьа јого не огльадајучись ні на Івана ні на Петра. На решті, јак бувшому редактору Сьвіта і безспорно потопившому цеј журнал, скажу: починајте зразу з јасного напрьамку. Можете не писати осібноји программи, але робіть так, шчоб в кожнij статьті чулось, шчо в Вас вона јесть, і прінціпи ј система проводу јіх.

А најліпше почніть таки з программи. Чи Ви, чи П-к писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука". Добре іміа. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, то б то ті, хто готујетьсьа до громадськоји праці. От Ви ј можете сказати, шчо всі питаньа практичноји тактики Ви залишајете на боці, а будете виставльати наукову теоріју житьтьа і праці в громаді ј будете јіји виставльати без урізок, без ваганьа. Дві головнішчі ціли будуть у Вас: наукове вустудіјованье нашого крајевого житьа — ј перенос в нашу крајіну наукових здобутків Европи. Прибавльу два почастні бажаньа: а) непремінно зразу поставте себе јасно в Россіјі: поставте себе зразу панукрајінцьами, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитьа всього укр. народу, а не об тім, в јаких він державах останетьсьа. Звісно, зајавіть себе федералістами і прихильниками перебору Россіјі на вільну державу і обіцьајте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Россіјі. Далі поставте себе јасно до Польшчі, а особливо до польського льуду в Галичині. Добре б, јак би Ви зразу дали кілька статеј про тој льуд. Ја думају, шчо поки в Польаків нема практично-демократ. партіјі (јіх соціјаліст. рух на $^1/_3$ јазикомельство, а на $^2/_3$ доктринерство), то русинська демократіја мусить виступити ј за Польаків.

З прінціпіјальним боком діла тісно звјазаниј і адміністрацијниј бік. Мене дуже страшить отој фантом комітету, організаціја газети, котру постановили в Коломијі літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ја був ждав, шчо у Вас јесть купка зорганізованих льудеј, котрі зважились почати роботу, јак авангард. Коли це читају, всьу справу поставлено на діскусіјі усьакого, хто назвавсьа народовцем і хто навіть не буде ј писати сам, а буде тільки діскутувати, јак писати, і јак не писати Вам. Звісно, льудеј питај", але перш усього „свіј розум мај", особливо јак сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучиј і дльа діла і дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собоју і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі імја видного чоловіка в нашіј історіјі, чи стати львівським народовцем, 2. виданьем Навроцького, або шчо. Та ј діло, коли Ви јого провалите тепер, то на довго провалитьсьа, а надто спільність Галичан і росс. Украјінців. В Россіјі ж знајте, шчо дијсну і сталу поміч, особливо працьу, Ви получите тільки от радікальних льудеј (не кажу вже об тім, шчо тільки притьагши радікальні елементи росс. укр. громади можна поставить твердо украјнофільськиј рух, виведши јого з кругу діллетантства ј схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була ј не те, шчо Правда ј шчо Сьвіт, а дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усьаких еківоків були прогрессісти, ј згодились би писати дльа газети, тај з ними ј засьадьте за виробку программи. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партіју, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, шчоб оправдати своје неробство, а Вашіј роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне ј лишнье, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а нальаканиј усім попереднім і в останьнье Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіјі Навроцького, — бојусь усього. Ваш М. Др.

N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марцьа 1885.
Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче!

Вчора в вечері получив Ваш лист з программоју. Сьогодні в ранці перечитував программу з одним земльаком, од котрого жду великоји користи дльа Вашого журнала, коли він (через кілька місьаців) повернетьсьа на Украјіну. І тепер пишу уваги стільки ж своји, скільки ј јого. В вечері буду говорити про теж з Вовком, котриј може писати до журнала. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо ј ми, — бо ја вже розмовльав з ним про цьу справу перше.

Программа нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі ніјакі прінціпи не намічені — окрім обшче украјінськоји једности ј самопізнанья, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників (всі значнішчі писателі — з одного боку за богато, — та ј невірно, а з другого за мало), ні тих статеј, котрі вони обіцьали. Ми радікально не годимось на таку думку, шчо, мовльав, газета хоч і перестане, то

залишить кілько доброго корму льудім; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошьур. Ми б бажали (та, по Вашим і II-ка листам шче торішньоjі весни, j Ви бажали), шчоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі jаснij напрьамок дльа праці літературноjі і громадськоjі. Мені же здаjетьсьа, шчо цеj напрьамок вказуjе нам сила річеj в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радікальне ультрамонтанство (Мир), в) радікальна Побѣдоносовшчина (Слово, Пролом), і е) радікальна ж прогресивна партіjа, така jакі jесть в усіj Европі (особливо в західніj Европі, Англіjі, Фр., Італіjі), шчо не сьогодні завтра візьмуть в руки j державну силу, шчоб передати jіjі через кілька десьатків років соціjальніj демократіjі, jак та підросте j мозком j организаціjеjу. Россіjська украjінська громада шче в протесті проти Качали j Слова (див. Правду кінца 1873 р.) заjавила, шчо пристаjе до того пр. радікалізму, коли поставила прінціпи: федералізм (наjконсеквентнішча форма лібералізму) в справах державних, демократизм в соціjальних, раціоналізм в культурних. Ви в своjіх попередніх виданьах прибавили: реалізм в умijетности, ассоціjаціjа в економіjі. Чому ж не поставити jасно цих всіх прінціпів в программі, котра у Вас німало не одрізньа „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. и.? Без jасноjі программи, котра мусить бути видна і у підборі ближаjших сотрудників і статеj, журнал обернетьсьа в збірку, котра може бути корисна в літературі багатіj і устроjеніj, тоді jак нам треба літератури руководьачоjі, педагогічноjі, так сказать.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого н-ра на 1 Маjа, а впорьадкувати: а) генер. штаб редакціjі, б) спис статеj і порьадок jіх видаваньньа (Од себе посилаjу на

окремому листочку, шчо думају дати дльа газети). Ми ж пришлемо Вам своји уваги јак матерјал дльа программи. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисьа. Воно дијсно можно б було цим конспектом і ограничитись, бо не можем же ми писати программу, котру все таки најбільш будете виповньувати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программи, котриј Ви пријмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакцију тепер же предложіть јіј конспект; може тепер же виробитьсьа шчось середнье між присланоју программоју ј нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Києів (котрі Ви обішчали) і про ті крутанини ј колотнечі, про јакі Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо ј дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданьу. Вірте, шчо ја готов отдати јому највозможну частину своји сил, — і коли воно поведетьсьа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім специјальноји праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчиро, то обіцьају приложити всьакі моји сили ј звјазки (најбільш на вакацијах, коли можно буде бачитись з льудьми з Украјіни і Петербурга), шчоб знајти дльа неји најбільшу поміч. Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду мојіх манускриптів. „Кацапів“ Ваших нічого ні бојатьсьа ні навіть зајмать: на доноси літературоју не одповідати, — та ј доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми ј покажемо ј прьамо ј косвенно.

Поступ.

Шчомісьачниј огльад літературно-науковиј і політичниј.

Загальниј зміст огльаду, јак усьакого иншого revue.. (Тут можно ј перечислити зміст, шчо в присланниј программі, тільки не повторьајучись).

Спеціјальні задачі теперішнього украјінського виданьньа, котрі диктујуть вибір (чи підбір) матерјалу і напрьамок суду редакціјі про сучасність:

а) оборона національности і јіјі вольности і збуженьа потреби једности національноји в усіх поділах нашоји крајіни;

б) вишуканьа в минувшому ј теперішньому ознаків нац. сили, змагань до волі ј самостіјности, організујучих інституціј і т. и.; вишуканьа најпрактичніх способів до осьагненьа повишчоји цілі;

в) наповнити рьамки національности (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньоји культури в гром. житьу, письм. ј умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тіј всесвітніј культурніј праці.

д) винајти в прејавах поступу передових культурних народів засоби дльа самоји нашоји боротьби за нац. автономіју, знајшовши почастно серед наших сусідів, котрих привілјовані елементи тісньать наш народ (у Великорусів, Польаків, Румунів, Мадјар, почасти Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працьувати спільно дльа цілів всельудських і почастно наших.

Прінціпи сучасноји всесвітньоји цівілізаціјі најбільш одповідні такому поступу: лібералізм в јого најконсеквентніј формі — федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціјальних з јого најтвердішчоју гарантіјеју — ассоціаціјеју в справах економічних, раціоналізм

в справах письменських, наукових і умілостьах. Наші відносини до текушчоjі політики: шчо-денні питаньа політ. тактики зоставльаjетьсьа газетам і спеціjалістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. житьтьа з наукового погльаду j закладаньньа твердих теоріjі політ. діjальности, наjбільш в поколіньах, шчо готовльатьсьа до виходу в життьа.

Наші відносини до сучасних політ. партіj і кружків на Украjіні Русі: стоjімо окремо од всіх тих партіj і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам позволить величина виданьньа, коло наших думок місце всьакому шчирому голосу, котриj хто схоче подати в важних справах нашого краjу і народу.

N. 21. Лист до I. Ф. Chemin Dancet, 14. 4 Julьa 1885.

Шановниj земльаче,

Ваш лист з грішми дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того j П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., шчо Ви будете на диьах у Львові — а jа виjіжжу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо jа льублу проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки шчоб подати Вам адрес, шчоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Jак би хто jіхав, хаj не льакаjеть сьа, це просто над Aigle. П-к зна. Та jа не довго j буду.

Пишіть мені про журнал. Jа за нього „трепешчу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партіjі галицькі осрамились — нам виступати.

Боjусь jа шче: П-к пише, шчо хтось мусить прибути з Украjіни, шчоб вмовитись про журнал.

Ја знају, шчо не завше тој јіде, кому слід, а хто може, — ј через те бојусь, колиб јаке Конишчьа не пријіхало, котре почне лебезитись з Просвітьанами. А нам тепер счепльатись з львівськими народовцьами шче більша дурницьа, ніж народовцьам було јти в „центральниј комітет“ (читају оце Ваші дописі в „Kraju“). Так Ви вже держіть сьа твердо і не дајте провести ненатурального шльубу, иначе все прогресивне на Украјіні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро ј богато.

Ваш М. Др.

Ја оце, пишучи денно ј ношчно, скінчив II- иј вип. Політ. пісень (кінець Гетьманшчини). За місьаць вијде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ ј „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука ј т. и. говорьать. Скажіть, шчо инакше не діждусь Пролома. В остатньому листі ја, памјатају, виразно прохав јого вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

N. 22. Лист до одного рос. Украјінцьа Д. 8. Јульа 1885.

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знајучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знајучи навіть дејаких дрібниць в стані цеји справи, а через це прошу Вас вислухати моји слова, јак мову загальну і при тому шчиру, хоч би ја де в чому ј помилившьа по вашому досліду на місці.

Справа усьа — заснованьа в Львові журналу всеукрајінського ј прогрессивного, під редакцијеју Франка. Ја про це вже писав і переказував

пријательам у Россіју, рекомендујучи Франка, — але тілько при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радікальним программом, — в дусі кіївськоји громадськоји декларацiји 1873 р. (Федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно од теперішніх галицьких партій, в тім числі ј т. назв. народовців (lucus a non lucendo), шчо теж згідно з кијівськоју декларацiјеју 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готовить јакісь компромісси з т. назв. народовцьами. Так перш усього прошу Вас і других пријателів знати, шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах доповнивсь, шчо всьакиј компромісс з льудьми так нерозвитими інтеллектуально і морально, так не мајучими політичного ньуху, јак львівські народовці, не може дати ніјакоји гарантіји на успіх журнала навіть літературниј, а надто на россіјськіј Украјіні. Вступајучи в компромісс з львівськими народовцьами, ми б були непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тілько австріјськіј бјуроократіји ј унијатському клерікалізмові, а ј самим навіть москвофілам, з котрими ж сидьать народовці по всьаким комітетам і топльать нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашоји декларацiји 1873 р. вже через те одно, шчо це minimum того, чим ми можемо притьагувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсьа на все, шчо писали ј робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали ј робили все, шчо могли, напроти тіјеји декларацiји, топчучи ј передајучи в руки поліціји најшчирше прихильних до прінціпів тіјеји декларацiји льудеј (не викльучајучи і самого Франка в јего lucidissima intervalla). Правда, ј народовці посунулись уперед з того часу, јак К. Сушкевич, В. Барвінськиј

ј т. п. објавльали нам, шчо „хлопові тільки через те погано, шчо він пјаницьа“, та посунулись вони не тільки лајучись і клевешчучи на тих, хто јіх будив, а навіть так нерішуче, шчо не можна бути певним, шчо впјать јакиј небудь Качала не поступить в політичні лакеји до Чарториjского, Барвінськиј впјать не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневськиј до Пелеша). Шче важнішче те, шчо теперішні народовці навіть меньше розвиті політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котриј і в читальньах і на виборах ставить такі запити, на котрі народовці не вмијуть і бојатьсьа відповісти. Шчо ж нам за користь ставити себе в компромісс і значить в зависимость з партијеју, котра робить нас смішними в Россіји і топить народну справу в Галичині? На решті треба б јакоји небудь консеквенціји, а јака буде консеквенціја, коли ми будемо плакати, шчо в Россіји цензура калічить Шевченка, а в Галичині піддержувати виданьньа, котрі будуть ховати $^1/_2$ Шевченка, та шче ј видавати јого за австрійсько-унијатського легаліста? Шчо за консеквенціја видавати гроші на напечатаньньа в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатајуть про ті виданньа звістку між торговими објавами, коло пільуль Матіко ј т. п. тај то не завше, а тільки лиш на ці виданьньа гавкнуть Льахи або ј Плошчанськиј, то зараз і од себе прибавльать: дујемо і пльујемо!

На скільки можна судити не живучи в крају, але пильно досліджајучи јого житьтьа через 25 років, — ја думају, шчо в саміј Галичині тепер момент рішучиј, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогрессивна партіја і з інтеллігенціји і з народу, до котроји пристане все, шчо не вмерло із старих партіј. Тільки дльа цього треба, шчоб појавивсь на сцену

хоч невеличкиј гурт, котриј би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто ј безповоротно прінціпи новоји европејськоји науки, культурні ј політичні. Журнал такого напрьамку може (ј мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або ліпше парламентаризм, та бути тілько науково-літературним та критичним (і в справах біжучоји політики), поясн『ајучи прінціпи своји і безпринціпность або гнилость прінціпів других, і тоді він викличе нову породу льудеј, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другиј. Журнал же оппортуністичниј, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньньа паперу, це продовжіньньа деморалізаціји, котроји ј так богато у наших закордонних братів.

Шчо б же галичансько-оппортуністичниј журнал міг стати органом всеукрајінства, а не австрорутенства, цього ј думати не можна.

Ја думају, шчо наш обовјазок не тілки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого оппортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашоји ради не послухали ј льуде в роді Франка, то залишити јіх на јіх власну одвічальність: хај шче раз стукнуть сьа лобом і скоштујуть пошчечину, це буде лишниј стан дльа ј і х евольуціји, може ј потрібниј јім, а нам не јакиј резон з дітьми на чотирі ноги становитись? Ми пождім, поки вони на дві піднімуть сьа! Вијать кажу, шчо не знају ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журнала (Фр. мені давно не пише, а про своји компромісси ј переговори ніколи не писав), але позвольају собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовоју россіјсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимость редакціји од старих кружків, 2) јасниј програм, 3) участь в редакціји Павлика. Во всьакім разі ја прошу Вас передати пријательам,

шчо ја тільки на цих умовах буду писати в новиј журнал (та впрочім, будьте певні, шчо журнал компромісовиј і сам дльа мене буде новиј „Кіевльанинъ“) і шчо предлагају п а р і 10 проти одного, шчо перед $^1/_2$ року-рік усьакиј з пријателів, котриј без цих умов поліже в новиј журнал, сам побаче, шчо поліз в болото.

Ваш М. Д.[1])

N. 23. Лист до І. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Cent. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішајусь одповісти Вам пукнтуально.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованьа зо мнoју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. реформи (переформаціјі) „Зорі“, ј нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свіј суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мнoју) мав діло не про Зорьу, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на моји листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за r e q u i e m задуманоји газети, ја позвольају собі скласти свіј суд і висказати јого Вам. Суд цеј такиј, шчо все Ваше поступованьье цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам вијаснив своју вихідну до нього точку, своји умови. Ви пријньали јіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

---

[1]) Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була менї доставлена тодїж М. Павликом.

јете, і через кілька місьаців звішчајете мене, шчо Ви по јакимсь резонам прилучились до реформи другоји газети (добавльајучи при тому, шчо ніјакоји реформи доси нема) і шчо ја сам знеохотив Вас до редагованьньа нашоји газети тим, шчо предложив в ред. јіји П-ка. В середині таких звісток Ви розказујете, шчо були на зборі, на котрому Вам докорьали, шчо Ви переписујетесь зо мноју і шчо Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком! (Не можу припустити, шчоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, шчо ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, шчо Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоје поросьат??)[1] Про реформу скажу далі, на скільки ја обовјазанај сказати про це, јак кијівськај громадьанин та шче такај, котрого імја першого таскајуть в болото і в Россіји і у Галичині за всьакај глупај і подлај ступінь львівських украјнофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав јого в редакцију, бо вважав, шчо редакција діло коллективне, а П-к чоловік не дурнај і досить освіченај дльа такоји роботи, далі дльа того, шчо јого знајуть з звісного боку в Россіји і можуть прихильно обернутись до газети, в котрій він буде, — а накінець потому, шчо мајучи взьати широку часть в праці дльа газети ја вважав себе в праві предложити за себе alterum me, котрого ја најбільше знају і котрај најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, јак Ви писали, мусили бути в редакціји. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, шчо знав доси, шчо Ви були з П-ком вкупі в редакціји Друга ј Гром. Друга і шчо Ви з П-ком в загалі пријателі. Коли ж тепер Ви мені кажете, шчо моје предложеньньe сталось Вам „тим доткливішче... шчо ја бодај потроха знају, јаку сімпатију маје П-к

---

[1]) Се якийсь дотеп неврозумілий для мене. *І. Ф.*

в Галичині не тілько перед старих але ј серед молодіжі“, — то ја можу тільки здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих“? Јіх антіпатіја јесть дльа нас рекомендаціја. Шчо ж до молодіжі, то мені ј не снилось, шчо б вона антіпатіјувала П-ові. Правда, ја читав елімінаціјну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дѣлѣ“, котрого офіціјальним редактором состоjіть молодиј товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, јак про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб усьа молодіж Галичини справди була солідарна з тіјеју глупостьу, то це б значило, шчо ј вона не варта навіть старих Плошчанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчоб создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того пријмили моју умову і обіцьали написати незабаром программу і т. п.???

2) Тепер про згоду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називајуть себе галицькоју молодіжьжьу, з староју редакціјеју Зорі. По правді не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котриј збирајетьсьа попульаризувати Рејса, ј попом Ом. Огоновським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі прінціпи з гори, а тільки про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньнье „Украјінців“ то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть“.

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другиј не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка ј до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, јак літератори, не гірші од М. Под. і т. п., ми не тільки

не вилімінованіз украјінськоји громади, а навіть рівночасно з тим, јак нас елімінујуть у Львові, Украјінці поручајуть нам написати звісні праці, посилајуть нам гроші і т. д.

Накінець і најголовнішче, ніхто не маје права робити од імені квјівськоји укр. громади згод, противних декларацiји 1873 (отвертиј лист до ред. Правди), котра јесть нішчо друге, јак основа программи, котру ја Вам послав. Та декларацiја підписана була ј нами ј другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцьам працьујуть дльа нашого народнього діла ј котрі не можуть признати своїми представителььами, а шче більше начальством панів з „Дѣла“, Тов. Шевченка і т. п. Јак собі хочете, а тут з Украјіноју вијшло по меньшіј мірі qui pro quo.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде ніјакого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу ј прогрессивноји партіји в Галичині, а вмісті з тим і підньатьтьа пошани до украјнофільства і в Россіји. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помиривсь, та жалко мені Вас, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа випливе, але керманичем буде хтось иншиј, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, јак вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дльа таких виданьнь, јакі Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не получив. Требујте з почти. Вчора писав ја карту П-ку і прохав роспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськи Gesta Romanorum, або чи јесть рукопись 2) чи про них хто писав? В звичајних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не вірьу, шчоб G. R. не було по польському. Справку цьу мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер најбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зорьа“ маје тепер матерјал з Украјіни. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь результат Вашоји уніји-згоди. А погодивсь з о+а (—1) і забрали матерјал данвј Франкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свьата Уніја, не згірша тіјеји, котру бороньать львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

N. 24. Лист до І. Ф. 18 Cent. 1885 Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче,

Оце получив Ваш лист. Спорітись ја не льубльу зза одноји кріміналістики, ні прокурорськоји, ні адвокатськоји. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьньу нашу тьажбу, јак передав јіј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кружка“. Скажу тільки об тім, в чім, мені здајетьсьа, Ви омильно зрозуміли моји слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілько часу повстане нова партіја в Галичині, та тілько не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцiју. Цього ја тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказать, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про моjі чувства, і ја замовчу. А поки ја пояснью своjі слова. З теперішніх Галичан Ви більш других мајете данних стати проводирем новоjі партіjі, дльа пользи самоjі тіjеjі партіjі. Бути ж ініціjатором — підніма самого чоловіка, сили jого, віру в себе, без котроjі не може бути енергіjі. Огльанувши ж всью історіју Вашого розриву з народовцьами (до статеј в Kraju) і потім згоди (до мовчаньа перед Вахньанином) Ви в глубині духа сами не можете не бачити всіjі чудности свого поведіньа, та ј другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Ја не хотів сказати, шчо Ви отдали „јакісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого листу (Ви казали: „Зорьа, мајучи тепер матерјал з Украјіни, засне“ і пр.). А з листів з Россіjі ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашоjі газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Вернивольа (alias Пустомельа) отдав Вахньанинам Ваші матерјали. А за це, ја думав та ј тепер думају, спасибі јому де хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пукту. Ја б мусів здуріти, шчоб винити Вас за те, чому Украјінці не держутьсьа декларацijі 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацiју і казав, шчо Вернивольа не мав права jіjі обходити, коли говорив до Украјінців. Ја ј тепер на тому встојују і тим паче, шчо јесть на Украјіні льуде, котрі jіjі не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозуміньу. (Ја Вам писав, здајетьсьа, шчо в 1877—82 рр. через тих народовців в Київі було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такоjі проскрипціjі).

IV. Про alter ego ја скажу, шчо і ја знају, шчо в літературнiј праці прокураціја не можлива, — та редакціјна працьа друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була ј Вами на коллегіальну точку. Ја мав резон бажати, шчоб коло членів Стат. Кружка був чоловік трохи твердішчиј і більш Европејець і джентльмен. До того ја думав, шчо це б і Вам було ліпше — опора в коллегіјі, та ј особа дльа Вас пријатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ја помиливсь, бо Ви ј в сьогоднішньому листу зачіпајете П-ову „натуру". Накінець ја думав, шчо наш обовјазок показати П-ові довірьа післьа глупого ј подлого виелімінуваньньа.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне післьа того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На јаких умовах Ви стајете редактором? Јаку компетенціју матимуть над „дејакими (!!) статьтьами" Парт. і Под.? Јаку Ви над јіх статьтьами (напр. над компільаціјеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанетьсьа газета власністьу Тов. Шевченка? Не розуміју ја ј смислу Ваших слів, шчо Ви „не смијете просити мене ні о шчо".

За справку про Gesta Romanorum спасибі. Ја знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польськиј переклад јіх, та думав, може послі шчо знајдено. Ја таки певнісінькиј, шчо Gesta були по польскому, бо дејакі руські (мало-ј біло-) переклади прьамо говорьать: „переложено з друкованоји польськоји книжиці", а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарньу краківську. — Семенського ја ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја взнав учора з јого листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурцьа ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, јаку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Јак таки не розуміти, шчо hodie mihi, cras tibi? Најгірше, шчо такі підлости підхопльујуть „Кіевлянины“ і робльать всіх нас винними за них. Та јак і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостів, а шче ходьать під ручку з авторами јіх? Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з баришнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви міј лист дльа Петербуржцьа?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з Украјни про штунду. Безшчаснај Ви чоловік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворьа характери (кукли) ј коллекціјі зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, јак попи Христа і заплутајетьсьа шче гірш попів, бо в Посланіјі Шевченка јесть просто чепуха, јак напр. всі виходки против німецькоји мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно јого архіјерејем не зробльать, шчоб він викоренив штунду. Пожалуј, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусеніја!“ Ну, а молоканство серед кацапів, а реформаціја серед Европејців???

Одваживсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти міј!

Съ кого они портреты пишутъ?
Гдѣ разговоры эти слышутъ?

От, јак на путне (Рекльу, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајутьсьа! І Ви теж муситимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ја Горовенка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герој придуркуватвј, розвјазка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальниј інтерес так в Галичині јак і на Украјіні“. Не вже? Коли правда, то можно поздоровити нашу публіку з літературним ньухом. Ні, јак собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібује Геракловоји лопати.

Получив лист Петербуржцьа і Вашу приписку. З Павликового аресту наврьад шчоб було шчо сурјознішче, јак було з Вашим в Дрогобичу. В мојому останньому листу нічого цікавого дльа поліціји нема; розмова јшла најбільш про літературу. А про самиј факт ареста скажу, шчо він не без звјазку з „внелімінованьньем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуби поліціји і заступитись за П-ка. Впјать скажу: hodie mihi, cras tibi. Буде час, коли Вас арештујуть на 14 днів за те, шчо в Кијіві були, а Белеја јак волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові украјінські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варјанти тих пісень і обробив јіх инакше ніж ја. Чи буде ј коли јого працьа напечатана? А коли ні, то чи не можна получити од јого варјанти?

Ваш М. Др.

Шче одно спитају: Петербуржець пише, шчо јого товаришчі будуть працьувати дльа „Зорі“. Але вони не тільки соціјалісти, але навіть богато шче пријдетьсьа прикласти рук (між инчим і мені), шчоб одвести јіх од хибноји близости (в доктринах і в діланьньу) од россіјських „нігілістів“. Спитају ја: јак буде јім вдаватись „Зоря“ з цвіріньканьем Дроздів і других птахів за рідноју вірoју, унијацькоју ј православноју, — а також

виелімінуваньньа з суспільности ј літератури власне тих, хто зложив $^{9}/_{10}$ украјінскоји соціјалістично-раціональноји літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче,

Вже більш місьацьа, јак ја шчо дньа збирајусь писати Вам, та все одкладају, — бо шчо дньа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіји, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја мусив получити (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але јак?? не знају, — і головнішче, не получају јіх. Всьакиј скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, ј значить тој, хто послав, мусить шукати јіх. Та така аргументаціја дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја ј бјусь ось уже 4 місьацьа, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто јіх посилав (јак вже се случилось). Між инчим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другој і третіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі ј написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати міј лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або poste restante. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але впјать пројшло більш 2-х тижднів, і ніјакоји одповіді не мају. Чи А. живиј, чи вмер, чи дојіхав до Львова, чи перејіхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Тим

часом ја доживсьа до крају, — так, чи јістемимо ми завтра, не знају.

От через те ја не можу Вам добути Рејса (174 ф.) ј не можу навіть сказати, коли ј јак добуду, чи отдам Вам моју позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені міј гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи дістав він лист дльа А-ча, а перед тим статьу дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послати другу статьтьу на Ваше имја і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мноју (з Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити јого посередником; ја просив перемінити, бо не хотів безпокојіти Б-ја клопотами дльа „виелімінованого“, та, јак сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те, чи дістав він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навјазуватись Б-ју). Будьте ласкаві, одповідајте мені скорше на моји питаньа.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіевлянина“, 1885, N 190. „Изъ Львова пишутъ въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домѣ состоитъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣстнаго украйнофильскаго коновода Драгоманова і самой рьяной соціалистки“. Цьа виписка покаже Вам, на скільки ја був правиј, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську“ дурость і подлость в першіј лініјі одповідати приходитьсьа нам, виелімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звалив одповідальність на виелімінованого Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважајуть Ол. Пчілку за своју сотрудницьу, те ж пропустьать мовчки свинство зроблене проти неји за поміччьу народовцьа? Ја наперед знају, шчо пропустьать! І тільки звертају Вашу увагу на цеј новиј document humain.

Коли зајшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на дньах там јавилась прокурорська статьтьа проти украјнофілів з поводу романа Юрій Горовенко. Ја вже П-ку писав своју думку про цеј роман: в ньому нема романа, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного житьтьа, ні деталів історіји громади в Россіји ј почасти в Кијівшчині, ні росс. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всьакого роду, і в добавок зробив з свого героја јавного дурньа і навіть не украјнофіла, — бо ні один ні украјінофіл, ні навіть украјінськиј соціјаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становивсь, бо Исп. Ком. зразу зајавив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку јесть верзьаканьньа ј чревовішчаньа школи С. Жука ј подібноји Кузьки.

До того автор в најівніј дурости дијшов до способів чисто шпіонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназіја — немирівська гімназіја, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвоју Ломаки і т. д. „Кіевлянинъ“ і взьав дльа свого резьуме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомыя все лица!!! Це резьуме наробило в Кијіві переполоху, але ж јіј богу, слесарша сама себя высѣкла! Чудні льуде, всильујутьсьа мирити з собоју правительство (і јаке!), навіть одпихајучи од себе сімпатіји свіжих льудеј, — і сами на себе подајуть доноси поліціји навіть в тому, в чому справді не винні! От так мудриј консерватизм!

По части украјінофільського консерватизму нове глаголаніје в „Дѣлѣ“, вже не цеј раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати јому полуотвертиј лист. Де таки видано, шчоб національна партіја одпихала од себе најбільше розвитих льудеј з свого народу і цілувала зад најбільших ворогів својіх? Та роздумавши ја векромивсь: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькіј нема мені міста, — напишу Петербуржцьам, може нагектографујуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньньа птицьа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути ввагу редакціјі, шчо в R. des deux Mondes не було ніјакоји статьті про Костомарова, јак хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèque Suisse корреспонденціја з Петербурга), а також, шчо в останьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двојакого: іудејського ј украјнофільського) не привела з Р. Стар. кінцьа — самого головного, а „Дѣло“ не поньало ј того, шчо написала „Зорьа“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так ліпше вже в таких случајах буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі оріґінала писати по фантазіјі.

Вашу „Зорю“ поздоровльају з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Украјіна буде надільати Вас комашиними творами в роді „Гессенськоји мухи“, то публіка не багато виграје. Про Ваші замітки позвольте сказати, шчо тон рецензіјі на поетів „Ниви“ занадто вже драматичниј і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужујуть урока, коли не мовчаньа). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож комашиного чириканьа, јаке не подобајетьсьа Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьајів тіж сами „Нивјане“. Простіть, коли

ја скажу, шчо ј приміток до ст. Я. Ш. за багато,[1]) — а про Наріжного ј зовсім не на місті, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали јакого Петербуржцьа написати про Наріжного статьу довгеньку. На мој стид ја ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака“, про котрого частішче згадујуть, — бо нігде в наших сторонах не надибував јого писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, шчоб мати час взьатись до Публ. бібліотеки. А окрім того, шчо Н-ој вважајетьсьа всіма в Россіјі за пролога до Гогольа, ја чув шче од батька (котриј проживав в 1824—1837 в Петербурзі, ј писав з братом навіть украјінські стихи), шчо Н-ој був осередком доволі великого украјінського кружка, котриј приготовльав в Петербурзі поле дльа Гогольа, а також і дльа „Исторіи Руссовъ“ і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, шчо статьја јого стала негідноју? Ја бојусь, шчоб Я. Ш. не вразивсь, шчо јого працьа пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор Ruchu Literackiego. Мусить бути тој же, шчо ј фельјетонів „Дѣла“ про цензурні заборони укр. літ. в Россіјі, бо однаковиј початок і однакові помилки (напр. зарахованьа Сперанського до Украјінців). Певно теж „націонал“ a la Конискиј, тільки дотепнішчиј і стараннішчиј. Жалко було б, коли не навчитьсьа по европејськи ј крутитьсьа. Костомарова лист до „Сл. Зари“ звіснај в Россіјі (впрочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова дорікајучи јому најбільш за раду: будьте прежде всего австріјцем а послѣ славьяниномъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помиріте з со-

---

[1]) Про містіцізм лишньа, бо Я. Ш. сам не каже, шчо він почавсь од Л. Т., тај Ви не праві кажучи, шчо він почавсь од Гогольа, а не од Адама.

бoју урьад“, котру додав Кост. і Кониському, јак видно з фельјетонів „Дѣла“. Це таж дурницьа, котра продиктовала лакејськиј вступ до статуту „Нар. Ради“ в Дѣлѣ! Шче де шчо треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашоји впјать не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть јого звести рахунок з Helfer'ом (чи јак) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в јого останьні екземпльари. А то ні в мене ні в кого нема цеји брошьури, а јіји иноді питајуть[1]).

N. 25. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 8 Нојабрьа 1885.

Шановниј земльаче,

Два дні назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадутьсьа на розсилку II. вип. П. Пісень. Посилају ј Вам. Отдајте, б. л., надписані екземпльари кому слід, а рештоју розпорьадітьсьа јак знајете.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакціји „Зорі“ — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусить і сам знати і моји виданьа і навіть вартнішчі рецензіји на них. Окрім того, коли рекомендаціја потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі“, то це тим паче даремна річ, бо ја писати в „Зорі“ сам не стану,

---

[1]) З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листі статя „Ruch literacki Rusinów“ була друкована в варшавськім Ateneum, автором її був справді Кониський. *І. Ф.*

поки там редактори Партицькиј і М. Под. Ви знајете, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Маріја). Партицькиј знав шче з мого перејізду через Львів в 1873 р. моји політичні думки, бачив јіх в переднім Слові до Федьковича, котре сам росхвалив в својіј же Г. Шк. І післьа цього всього він написав, шчо мене р. урьад послав за границьу проповідать „нігілізм". Потім тој же П. вилајав мене за Черкезовим, котриј (теж свого роду Парт-иј, бо носивсь по Женеві з мојім рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо ја не пристају до „нігілізму". Нарешті за Марију П. зробив з мене полонофіла. Післьа цього всього Парт. або просто подлиј чоловік, або маје јакусь політичну ј приватну мораль не з тіјеји планети, на котріј ја виріс. Јак же нам бути в одніј хаті, або шче мені проситись у јого хату? Ја навіть вважају те, шчо моји товаришчі, котрі посилали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорьу" П-ого, ламајуть cuncta divina et humana товариських умов од розбіјницьких до політичних, од нумідіјських до европејських. Та нехај другі робльать, јак хотьать, а ја на старосте не хочу робити безстидство і молодим льудім погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав своји слова (јединa чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з мојіх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева ј реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про моји праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть радішчиј дати Вам всі рецензіји про моји виданьньа, не дльа того, шчоб то був матерјал дльа рекомендаціји мојеји, а дльа того, шчо в тих рецензіјах говорить сьа ј про

Украјіну, — та на лихо в мене самого нема кількох з најважнішчих рецензіј. Те, шчо зосталось, ја Вам пошльу; робіть, шчо знајете.

А Ви без усьаких рекомендательних замірів зробіть рецензіју на Пол. Пісні. Це Ваш обовјазок, — бо справді смішно, шчо про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічноји звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котриј всеж таки народ наш наробив. Розбираючи, Ви певно шчо небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, шчо ја не знају, јаке власне „незнатьтьа фактів“ (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсьа: література украјінсько-галицька часом труднішча до вистудіјованьа ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протьагу статьті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, шчо Ви трохи помильајетесь, коли кажете, шчо ја мају „неприхильність до цього чоловіка“. Јого власне не льубльать і не поважајуть в Россіјі, — але ја јого мало знају. Мені навіть симпатична јого віідливість в украјінську справу, і в короткиј час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по јого просьбі), при чому ја написав јому схему і мусив написати переднье слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. јак тонкиј конспіратор і мудриј оппортуніст порішив обіјтись без мене і јак јурист, задумав підвести під царськиј урьад легальну міну: послав своју антольогіју в Петербург в цензуру, а там јому зіли јого працьу, не вернувши навіть манускріпта, з котрого він не залишив собі копіјі. Хоч правда, новиј манускріпт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльать писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је вла-

стива публіка — та післьа мудроjі легальноjі міни це б була вже „шкодлива дльа діла нелегальність“. Через таку мудру міну трохи не пропав було роман „Волн“, котриj перше був пропушчениj цензуроjу, а потім спинениj і котрого jа три роки видирав з Росіjі. То так наша антологіjа jі пропала. На звістку про це, — памjатаjетьсьа, в листу самого Кон., — jа одповідав приказкоjу: „Привикла собака за возом ходити, то jі за саньми побіжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростьами Кон. мені jі наjбільше антипатичниj. Подібні мудрості мирьатьсьа в jого з узісінькоjу національно-сепаратистичноjу ідеjеjу і вкупі з безталантливостіjу і необразованностьу робльать з jого прешкодливу фіґуру, котра даjе примір украjнофілам-чиновникам і збужуjе велику нехіть до украjнофільства в середніх верствах інтеллігенціjі в Россіjі jі у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прильудноjі jому оппозіціjі з боку украjнофілів, уважа jого за репрезентанта украjноф. ідеjі. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупость і плутанина jак раз львівсько-народовська, з котроjі навіть самому Кон. нема користи: бо jі начальство jого на грьаниці потрусить і публіка не пожалуjе за ним. Ось слухаjте про одну мудрость Кон. і комп.! Задумали вони показать украjінство в киjівськіj городськіj думі (раді) і подали петіціjу, шчоб назвати одну школу именем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в jого проживав), коли це — баць! царьа вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свіj. Звісно, Кон. і украjнофілам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам тогож бажав, шчо jі царь-освободитель. Звісно, не помилився: Кон. і К-о тілько даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо подписали петіцију, записані були в неблагонадежні. Це характернвј примір украјнофільського оппортунізма, з котрим ја завше боровсь і за котрвј мені так противнвј Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ вијшла не новим органом, а суммоју двох Кониськородів, россіјського ј галицького, під Вашоју етікеткоју, через котру скрізь льуде будуть мати право вважати Конисізм за правдиве украјнофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині і в Россіјі вијавитьсьа неможливість іти вперед при такому компромиссі, — инакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалитьсьа, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вијшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті кілька NN-рів „Зорі“, котрі вијдуть з Вашоју етікеткоју при Конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростьах і лакејстві в „Дѣлѣ“, багато пошкодьать украјінському руху в Россіјі, — бо знајдутьсьа в ріжних лагерьах обрусителів (од „Кіевлянина“ до народновольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавльајучи: „Ось, мовльав, шчо таке украјнофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј Кониськвј мусить мати свіј плід. З сього боку виелімінованвј з Гуттенберговських станків украјнофільських ја мушу взьатись до архајістичних способів противудіјства наслідкам Конисізма і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну з „Штунда і украјнофільськвј консерватизм“. Одначе це вже проекти. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили прijти jому з Россіjі? Чи передані jому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, та jа не получив. Кумедіja jакась робитьсьа по ціj части з нами. Можете собі виобразити: навіть жінка моjа не дістала своjеjі ренти, котру вона мусила получити шче в Семтембрі (225 руб.). Двічі писала матері моjіj — нема одповіді. Мабуть нечиста сила jакась хоче нас „ізмором видушити". Vederemo! Чи нема jакоjі спасенноjі душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з деjаких німецьких книжок, без котрих jа не можу викінчити одніjеjі своjеjі праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанськиj і добре робив, спасибі jому. Та jак настав Ausnahmszustand, то П. написав мені, шчоб jа ні до кого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стоjімо доси! Jа вже в Дармтштадті вишукав собі благодітельного Німцьа (можете виобразити собі, Oberst і Бісмарка не боjітьсьа), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знаjти в Відні між земльаками не то вже благодітельного Obersta, а хоч би Freiwilliger'a, котриj би не боjавсь під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три казочки про Pzinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! jакі малі бажаньньа моjі!

P. S. S. Гльанувши між своjі книги jа маjже не наjшов газет з рецензіjами на моjі виданьа. Шчо можу дістати, скоро вишльу. А тепер посилаjу короткиj index. Противно було мені писати jого: на Вашіj душі гріх.

За сим на окремій картці переписано рецензію проф. L. Léger на книжку „Нові українські пісні про громадські справи“, поміщену в Revue critique d' histoire et de littérature 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ја ці слова Француза, тај думав: Ој ти брате, ти Мусіју, чи бачив ти таку чудасіју? — На батьківшчині або ні слова про твоју працьу, або лајка ј клевета, між иншим навіть, шчо ти Льахам-панам продавсь. А чужі говорьать про працьу ј навіть ті, шчо, јак Леже, був колись за одно з Мьерославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојеји праці“.[1]) Ось на це ја б звернув увагу, колиб писав про такі рецензіji. Цьа чудасіја возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентьабра 1883 р.) викликала ріжні маніфестаціji по всему цівілізованому світу, а між инчим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускіј публиці буде цікаво взнати, як судив знаменитиј писатель про справи, котрі најблизше торкајуть саму ту публіку. По тіј то причині вијмају ја з збору споминів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ја

---

[1]) Ось відповідне місце з рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l' Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l' histoire générale, c' est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d' une façon irréfragable l' erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l' insurection du royaume créé par le congrés de Vienne.

в свій час опублікую најцікавіјші дльа громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостојів мене незабутниј покіјник, один листочок, котриј ја в оріґіналі радиј буду дати до збору автографів јакого небудь галицького товариства. Ось дипльоматична копіја згаданого листочка:

Парижъ
50, Rue de Douai.
Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполнѣ Вашь образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключь живой воды — а все остальное — либо призракъ, либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги
Ив. Тургенева.

Шчоб пояснити сеј листок, ја мушу добавити від себе пару слів. Листок сеј јесть відповідь на моју записочку, при котріј ја відіслав Тургеневу з Відньа в 1876 р. недавно перед тим видану мноју в Кіјіві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чого другого ја думав, шчо мушу відослати до знаменитого писательа, котриј

переложив на своју рідну, великоруську мову „Народні Оповіданя“ украјінського повістьара Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земльака, котриј в австріјськіј части нашоји крајіни зајмаје такеж саме місце, јак М. Вовчок зајмаје в части росіјськіј. Ја не ждав, шчо знаменитиј писатель, далекиј по своји́м звичајним інтересам від наших кутків, зацікавить сьа подрібностьами про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моје переднье слово до повісток Федьковича. Аж вијшло инакше, јак бачите. Тургенев не тілько звернув на се увагу, а ј подав свіј мітки́ј суд про напрьамки і школи в галицько-руському письменстві. Шчоб точнішше пояснити тој суд, ја мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив сьа Тургенев. Ја поділив головнішші напрьамки в галицько-руськіј літературі і відповідно тому в політиці на три круги: першиј австро-рутенськиј, клерикально-бјурократичниј; другий тој, шчо не зовсім точно звуть обще-русскимъ або русскимъ, а третіј народно-украјінськиј, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тілько в народно-украјінському, шчиро-демократичному напрьамку чује автор „Записокъ охотника“ жерело живоји води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Шчо власне „призракъ“, а шчо „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставльају се другим. Sapienti sat. М. Д.[1])

---

[1]) Ще перед одержанем попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 з д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 з ось якою моєю увагою поміщеною в нотці: »Зараз по смерти Тургенева, в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Историчних пісень Малоруського народа“ повисший лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіне того листу. На преве-

N. 27. В редакціју „Зорі“.

Ласкаві Добродіji!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашіј газеті оцеј міј листок.

В 22. Ч. Вашоjі „Зорі“ ц. р. побачив ја моју замітку з листом до мене покіјного І. С. Тургенева, а в примітці до неjі кілька слов, підписаних д. И. Ф., про попередньу дольу цеjі, замітки, а в кінці „бажаньньа не тільки власне (д. И. Ф.) але ј загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., јак також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього всього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мноју в 1883 р. — саме тоді, јак смерть Т-ва вживалась звісними льудьми јак привід до демонстраціjі проти народньо-украјінського напрьамку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакціју „Дѣла“ і шчо таја редакціја не схотіла напечати јіjі;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобрати від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути јіjі мені, јак документ, котриј, враз з ненапечатаньньам јого в газеті, котра вважајетьсьа за орган „народовців“, може служити показом певного градуса

ликий жаль і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакож, що такі річи, як голос Тургенева о нашім письменстві, ніколи не тратять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публика за посередництвом видаваної п. Лужницким »Библ. русскихъ писателей“ має нагоду знакомити ся з творами Тургенева в оріґіналі, я подаю сей лист ураз із заміткою до прилюдної відомости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажане не тільки власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслідком сього був поданий далї документ N. 27. *І. Ф.*

морально-політичного розвитку звісноjі группи гал.-руських діjачів, але

3) jа не давав д. И. Ф. порученьньа печатати моjу замітку в „Зорі“, з причини по котріj

4) jа не можу також сповнити j бажаньньа, висказане в примітці д. И. Ф.

Jа не можу нічого дати в газету, котроjі одвічальним редактором состоjіть особа, шчо написала про мене j про моjу публичну діjальність такі речі, jакі зацікавлені тим можуть знаjти в „Газетѣ Школьнôй“ 1877 р. і в саміj „Зорі“ недавніх років, — бо вважаjу противним інтересам нашоjі молодоjі літератури заводити в ніj звичаjі Гоголевих героjів на взгльад Ноздрева, котриj „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они ничего“.

Прошу приньати завіреньньа в пошані Вашого покірного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

N. 28. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 7 Dek. 1885.

Шановниj земльаче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбованиj виписками з книг, котрі безпремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того наскакували цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь і зачитувавсь до задуру, шчо просто иноді пера не хотілось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Румуніjі збірки Gaster'a (Litteratura populara romana), шчоб змогти Вам де-шчо

положительне написати про кольадку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то шче будете лајати, ј по праву.

Ја раднішчвј стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так јак Ви пропонујете добре; шчоб давати цікаві шматки з примітками, — а то мені здајетьсьа шче ліпше пустити попереду сістематичнвј вступ, — напр. переклад статі Cosquin, Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в заднье, про науку про казки на Украјіні) дльа К. Стар. Також ја радив би почати виданьньа матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленоји шче в 1808 р. (цікава ј історіја цеји збірки!). Варјанти пречудесні ј дејакі зовсім нові. Цьа штука зразу заставить говорити про себе вченвј світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографічниј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологіјеју". В загалі скажу, шчо Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницьу своји поворотом до етимологіји, тоді јак бачу ј з корреспонденціј про „вандрівку" цього року, народ льубісінько читаје нашу украјінську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і випустили народ!) і колись прејдетьсьа ж вертатись і од ціјеји дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньньа хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радікальноју, „громадськоју", котру вжив же Ом. Ог. в Studien. То ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матеріјали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими", — і тепер, післьа однијеји роботи петерб. академика пр. Веселовського ја бачу конечне, шчо іих не пијмеш

без порівньаньа з грецькими, болгарськими ј румунськими духовними стихами. Ја вже і дльа других цілів виписав собі дејакі букарештські ј атенські виданьньа, а тепер вони пригодьатьсьа і дльа Вашоји кольадки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішились з листом Т-ва і мојеју заміткоју? Хај би собі одіјшов Парт. в народовську „нірвану". А тепер ја мусив писати протест в „Зорю", кажу мусив, бо бачу тут діло прінціпа, а не особи. Најприкрішче мені в цьому ділі власне те, шчо прінціп мушу боронити ја, а не другі. Назад ја не одступльу, коли б П-вј не напечатав мого листу (хај коли хоче, лаје јого ј мене, јак хоче), то ја попрошу Вас напечатати јого, коли П. вијде; коли Ви не напечатајете, все буде кінчено між нами. Ја шче не написав Вам всього, шчо треба було про статьті про Біблију ј христіјанство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v. Israel і Stapffer, Palestine au temps de Jesus. Та ја думају, шчо багато часу пројде, поки Ви чи хто иншиј зберетесь на оріґінальні статьті в цих справах. Та не так воно ј легко. От тим то ја ј радив пускати переклади невеликих статеј популярізаторів таких јак M. Vernes, котрі ј самі пишуть і спеціальні речі (це најліпшиј род популярізаторів, котриј особливо розплодивсь в Англіји). Новішча, позітивна польська література почалась з перекладів; колись ними мајже цілком поповнялись Niwa і Prz. Tygodniowy, а тепер Польаки вже мајуть і оріґінальні праці новоји школи. А ми все збирајемось! Справді, подумајте про переводи! Дльа того ја б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапльајутьсьа статьті јак раз підхожі дльа „Зорі". Пропустив ја вишче сказати про Де Губернатіса Folk-lore в Італіји. Ја не читав статьті, бо Auf

der Höhe не бачу, але знајучи Де Губернатіса думају, шчо він тьагне все на міфологіју à la Grimm i M. Müller (јак напр. не тільки в својіј Zoological Mythologie, але навіть в новішчвј Storia delle novelline popolari) і через те думају, шчо ліпше јого не переводити.

Не радив би ја Вам чіпати ј моју Корделіју: дуже вона далека од украјінських тем. Вже ліпше зверніть увагу на статьтьу Галичанина Кузьмичевського в К. Старині Ноябрь. Там тој же метод показанј на близькому матерјалі. З Петербуржцем шчось сталось не так, јак Ви думајете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посила. Тим часом ја јіх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усьакоји приписки, — а далі нічого. Ја послав на даннј адрес одповідь на питаньньа, прислані шче з дороги, — і не мају ніјакоји звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може ј звичајна „обломовшчина“! Хто јіх, Россіјан, розбере!! От з К. теж не мају ні слова, а між тим В. Б. обіцьав через 2 дні попријізді написати. Прости јіх Господь! Жалко тілько, шчо при таких звичајах ніјака робота не піде, бо ј ці звичаји јесть тільки експонат тупости натури.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіјі не згадује. Прајдетьсьа послати јому гульдена, шчоб, јак колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературноји. Јіј Богу, не хочетьсьа мені самому робити јім сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж јакось дати знати льудім, шчо працьа вијшла.

А шчо, чи знајшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб зхотів виписати мені де шчо з книг? Вас ја спитају: Чи је в Оссолінських Караджича Приповјетке, Афанасьева Поэтич. воззрѣнія славянъ на природу, Пыпина Отреченныя

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаева, Историч. Очерки р. лит. и пн.? Коли јесть, то ја напишу, шчо треба мені вислати.

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичајному праву ј артельам, котрі ја послав дльа кружка Вам і Павлику? Тут вже јесть льуде, котрим цього треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланьајемось), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

N. 29. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Dek. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер коли ја прочитају в Faits divers в нашіј Tribune de Genève, шчо в Львові првјньата на раді народовців нова констітуција ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комітет і листу мого печатати не хоче, післьа того, јак без всьакого права потьаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комитет, — а коли він не напечата мого листу, то ј це буде новиј факт, котриј буде судити скоро галицька украјінська публіка. Та зоставмо на боці комитет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помильајетесь, думајучи, шчо мені треба „сатісфакціјі од Парт.“. Јакі сатісфакціјі од чоловіка, котриј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затьагав у своји сіті народовців і коли вони одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д. — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питаньа: чого Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставльали себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јги сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцьам в місті і кожному нарізно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорить і тепер міј „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју П. показав, шчо він чоловік без чести. -- јак непотрібностьу цеји брехні і неконсеквентностьу перебріхуваньа Черкезова ј Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навіть амбіціја піхотних офіцерів не требује сатісфакціји. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами нема ј не може бути конкуренціји: ја јому не перешкоджују, ні П., ні кому другому лаври од публіки пријмати; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту знаснајуть льуде ј на Украјіні ј за границеју, так шчо коли б ја навіть був амбітниј, јак гусарськиј корнет, то міг би обіјтисьа без декораціји П-го і К-о. Не о таких річах мені јде в усьому цьому ділі, — а о достојінстві льудини! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојінство в цьому ділі, а не хто другиј. Простіть, коли Вам скажу отверто, шчо мені гірко, јак таки Ви так мало набули собі н ь у х у, шчо втискали мене в „Зорьу“, — та шче ціноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великиј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ.“ (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессісти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокіјниј одхід на своју дорогу власне од ф а н а т и к о - м е р т в ь а ц-

тва. Ваші народовці повторьајуть Левицьких, котрі зајіли Шашкевичів, — свьатојурців, котрі јіли самих народовців; вони готові спалити вьакого, хто не јіх, — а сами вони хто ј шчо?! Гроби, навіть не поваплені!

І Ви мусите уступати јім! Себе калічити! Дльа чого?! Скажіть хоч Ви осібно, шчо виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, јак післьа Гр. Друга Ви појавились в „Дѣлѣ“? Про „Зорю“ скажу, шчо останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграли ми, значить, тілько те, шчо тоді коли хто казав: „Ну, та ј дурні льуде украјнофіли, шчо в јіх такиј орган“, ми могли сказати: „Та це не наш“, — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: шчо або кидајте Зорьу, і цілком отдајтесь свому органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неуки ј пустоголові мертвјаки, а при тому ј фанатики, — то може булоб з ким держати коаліцијниј орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје все (хоч це ј трудно), — а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавльать, шчо коли Ви заложите собі свіј орган, то ја візьму в јому дольу, јаку сами мені назначите. А дльа „Зорі“ нічого не пришльу, поки не надрукујете мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, шчо ја јіх в усьакиј час можу надрукувати в Россіјі, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., та тілько мені цього не хочетьсьа, бо хочетьсьа звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату“, а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто, јак та наша дурна хата, ј не винен, шчо јеjі або не знајуть, або шче ј носа од неjі вернуть!!). Додам

шче, шчо уваги до кобзарських матерјалів ја думају писати најкоротші: тілько показати варјанти в раньших варјантах, і нагадати хронологіју. Другі матерјали пожалујста шліть. За книжки спасибі, — хоч шче не принесли. Krauss'а не посилајте, в мене јетсь.

Ваш М. Др.

Посилају картку, котру був написав ранком.

Не забувајте, шчо статьтьа про інтермедіјі Гаваттовича не моја. Пригадав ја шче Гессенську муху. Воно мені не подобајетьсьа својеју нереалностьу. Це зовсім запізнена Квітковшчина ј Стороженківшчина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні, ј коли бувајуть дурні, то не так, не на такиј лад. Це тільки автор од поганоји маньери, або ј од малого розуму такого з себе дурника вдаје.

N. 30. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genveè 28 Dek. 1885.

Оце дістав Ваш лист. Дуже вдьачниј за виписку з Barącza, а за зміст вдвоје. Cyrograf варјант польськоји казки, дуже віддалениј од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. І. 201—203. II. 27. Рудченко І. 27—39) і дуже подібниј до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Barącza бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Barącz у Львові. Чи не можна до нього самого дійти та випрохати книжку? А поки шчо будьте ласкаві спишіть N 44 (Grzegorz), 45 (Віј-Буньака) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразнішче, бо ја Ваше польське писаньье з трудом розбирају. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може спишіть і јого. Ваша казка — варјант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельським голосом и М. Богатий) і маје звјазки з легендоју про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотівами одшукуваньчьа усьаких чудасіј. Цікавиј варјант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджича, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдетьсьа в Відні благодітельа, шчоб там виписував, то хоч кидај перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про јакого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаіја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартирі, а в Одессі в 1866 р. зробив донос на украјнофілів, такиј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одессі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчоб цеј Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статејок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованниј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісньу „В полі дольа стојала", або ліпше переробив з народньоји, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјіздити, бо став пити дуже, казали, через несчасниј сльуб (колись мені Д. Мороз росказував, шчо пријшов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взьати од нього жінку і т. и.). Цеј Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертьу він служив в архиві в университеті, а ранішче був знов на Подільу вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакиј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіјі, бо з тамошніх теперішних льудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ј звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист јому (з Піснгами) до Ст-ва не получив. Дам јому все, шчо сам схоче взьати. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радиј, шчо В. Б. живиј, а шче раднішчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказіју передати про те, шчо Ви до них писали. Та јак Ви јім писали? Ја бојусь, шчо коли вони зоставльать листи довго лежати, то шчоб шче не в л о п а л и с ь!

З „Зорају“ ја, јеј Богу, не второпају, чого Ви од мене хочете, јаких уступок? Ја јіјі не чіпав і раднішчиј був дати јіј моју працьу, коли там не буде II-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу і од цього одступатись не мају права. Ніјакого виходу тут не може бути, јак напечатати міј лист. Не зхотьать, ја мушу јого напечатати окремим листочком і розіслати земльакам, між котрими знајдуться льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не погладьать по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчоб міј лист був напечатаниј в Зорі, то це в јеjі інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радиј скорше подати на світ дејакі своjі праці (хоть не дльа того, шчоб під старість держати екзамен перед галицькоју публікоју на тітул патріота і т. п.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через униженьнга ј піддержувати паскудні норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або піти і в чужі хати. А в своjіј хаті хај вже собі без конкуренціјі сидить правда і вольа д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо пови Ви собі по крајніј мірі не вимовите а в т о р с т в а в Ваших сојузників, то

з Зорі нічого бути не може. З того, шчо Ви в мене просите уступок, бачу шче раз, шчо Ви ніјакого авторітета не мајете, шчо Ваш сојуз значить і не сојуз, не компромісс, а простиј „полон у песиголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша волья, а добрих товаришчів, то тим більш мені Вас жаль!

А вијать таки дуже жаль, шчо Ви поспішили објавити, шчо на тој рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ја Вам писав, шчо јак теперішньа редакціја не зхоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакцију (конечно, з приміткоју об тім, шчо стара не зхотіла) і без того не можу давати шчо небудь і новіј редакціјі, бо значило би, шчо ја предоволен зазивом старојі. Знов кажу, шчо најліпшиј вихід з цього кругу — напечатати тепер мој лист і дати П-ому, нехај лаје мене скілько хоче. Тоді з новоју редакцијеју буде на ново. Впрочім в усьакім разі не забудьте, шчо коли в новіј редакціјі зостануться јакі небудь песиголовці, то ја не инакше дам своју працьу, јак за повним својім підписом. Будь Зорьа цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од россіјськоји цензури, але ховатись од австріјськоји та шче од песиголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, јак би Зорьа јак небудь зазавила, шчо вона коаліцијне ј безтенденцијне виданьньа, бо ја б напр. не хотів би брати одвічальність за всьакі кінокефальські ідеји, котрі можуть випустити в Зорі, або ј у Дѣлѣ льубезні сусіди. Само собоју, шчо ја лишу собі право втекти з „Зорі“, јак тілько сусіди дуже підкадьать својіх благовоніј.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Kraju“ про Міцкевича: „Любопытно отмѣтить, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

скаго литературнаго интересса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи". Правда це? Веселих свјат і нового року!

Ваш М. Драг.

Јесть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьу в коаліцијниј журнал науково-літературниј усіх Русинів, котрі годьатьсьа проміж себе в ідеји національниј, хоч і розходьатьсьа в політіко-культурних ідејах, — і зробити в такім смислі декларацију на новиј рік. В знак шчирости такоји декларацији хај редакција надрукује статьтьу Павлика з јого підписом. Ја тоді беру назад лист свіј і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россіји.

N. 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановниј земльаче, — посилају Вам моју роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. N 8 й въ Кіевъ. Статьтьу можно послать під бандеролеју, а лист пошліть в коверті, тілько все рекомендујте.

Про своју роботу дльа Зорі тепер нічого не можу сказати. Пријньавсь було за перегльад Cosquin'a, та бачу, шчо треба мајже все перемінити: пројшло вже більш 2 років, јак ја писав, а за тој час більш набрав усьакого матерјалу. А ја страшно втомлениј. З статьті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, јаку дрібну працьу треба було прикласти до таких робот, а ја, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких робот (прокльаті фольк-лори навіть легче јдуть, јак зразу в кілька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фінансовоји еквілібрістики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тій обставі, в котрій вона на мене нальага. З К. ја не мају ні звука післьа того, јак поjіхала баришньа, — а вона, јак бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрьа того року не мају нічого точного з К. — а те точне торішнье зовсім не сповнилось. А. обіцьав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстој, — бо тој хоч за 3 місьацьа перестеріг, та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурзі лежить дві мојіх роботи. Обернувсь ја до своjіх льудеј, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли моjі наукові праці не годьатьсьа, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіди! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взьавсь влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав безплатно); ред. грошеј не шле, а А. слова не пише. Робитьсьа шчось невиданне: з 100 пријателів, котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть заввьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностьу робити јаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, јак би не сестра, то був би кінець, — а в сестри своjіх 5 дітеј. Ја, звісно, все храбрусь, все ријусь в своjіх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечніј формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, јак лизень злиже, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа переjіда машину. Иноді зовсім објективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, јак III-ај випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданај, вдержујуть. Хоч би јого видати,

— а там шчо буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на націја не може видати навіть 30—40 листів з того, шчо Англичанин признав за „національну гордость“. Навіть најприхвальнішчі льуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено, та жалко, шчо до нас мало доходить!...

Не подумајте, шчо ја жалијусь. Ја тільки констатују: раз шчо Вам, молодшим, цьа констатација може на шчо згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізньусь з переробкоју Cosquin'a. А може ј не опізньусь. Може крізіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, јак пошлете статьтьу. Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала баришньа, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, шчо ја написав довгиј лист на јого запити по данному јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістили, јак послані, та шчоб зарекльамували. Тепер баришька мене пита: чи получив ја гроші і т. и. і т. и. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајніј мірі хвала Озирису, шчо шче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржцьа!

N. 32. Перший лист до Петербуржця [1])

Високоповажниј добродіју!

Вибачте, коли Вам вдастьсьа, шчо ја зпізнивсь з одповідьу. Ваш листок ја получив не в Женеві,

---

[1]) В осени 1885 р. прибув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здаєть ся Дмитрієвський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про ріжні річи переказані йому кружком петербурських і инших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виїздячи назад

а на селі 4-го, а звідти првіхав в Женеву тільки на другиј день, вчора; сьогодніж недільа, пошта замкнута післьа 11—1 ч., а книгарні цілиј день. Завтра ја пошльу Вам книги; наші виданьньа ј руські, шчо Ви просите. Тільки 5 N-ра В. Н. В.[1]) нема шче, та кажуть, шчо ј не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова посилају вкупі з т. IV. В. Н. В. В ніј дешчо јесть користне дльа нас (окрім того, шчо повторено післьа нас через 4-5 років), та багато розмазні (на взгльад тих мужиків, шчо Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку“ показујуть, јак це впрочім часто бува в кацапських писаньньах). Најцікавішче, ј најсмілішче (а це дльа Россіјан дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично перегльанути початки росс. радікалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вијшло на верх, шчо коли заслуга радікалів-кацапів в тому, шчо вони перенесли в Россіју европејськиј радікалізм, то страшенна біда, шчо вони јого обліпили отечественноју „неумытостью“, поставили без політичноји дальновидности, — через шчо трохи не ввесь радікальниј рух в Россіји (в усіј — і з Украјіноју, бо Украјінців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) за 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну“, а то „в корову замісць ворони“. Ну, та не Плеханову підньатись на таку радікальну критику росс. радікалізма. Добре ј те, шчо зневажениј Тихомировим він збунтувавсь хоч проти Н. Волі, — впрочім тоді, јак вона вже „сама себе высѣкла“. „Опыта программы народниковъ“ (Спб.) ја

у Росію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсі два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

[1]) В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. *І. Ф.*

не читав, јак і „Рабочаго“. Думају, шчо під тітулом „народников“ нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містикоју отдаје, — а нам треба перш усього вольности ј критики). Шчо ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, шчо тепер, коли најбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легче боротись: може б теоретично ј не боротись, а почати самим робити своје украјінське діло, шчоб заньати позіціју практично. А то централісти не без резону кажуть, шчо Украјінці тільки з ними борьатьсьа, а сами нічого не робльать.

Дуже мені радісно получити од Вас звістку, јак од одного з товаришів в Петербурзі ј Кијіві. Шче з Кијіва инколи почујеш звістку, а про петерб. Украјінців тілько в некрологах і прочитајеш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи богато укр. кружків в Питері, јакі јіх напрьамки, шчо вони робльать, шчо думајуть робить в недалекому часі, чи јесть в них стала організаціја (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись ја з Вами најрадніщчіј, — та јак до Вас писати? До мене легко: пишіть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилајте (а инколи ј листи) Banque Foëx et C-ie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші оберніть бумажкоју, на котрій надпишіть: pour N. 14, або ј на конверті перед улицеју напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки І. випуск, а з ІІ-го тільки листки, шчо напечатані, ј корректуру. Не зкінчено, бо ні нашчо кінчить. Треба Вам знати кондіціјі наших виданьнь. З Кијіва ја получају більшеменше аккуратно 1500 рублів в рік на життье; на виданьньа 1200 р. мені поклали, јак мене вигнано, а 1600 р., јак ја јіхав за грьаницьу. На це ја поклав видавати Ист. П., котрі вважају окрім усього иншого за діло житьтьа својеіі особи. Окрім

того київські політики деколи посилајуть мені гроші на виданьньа політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли јіх виданьньа забезпечено, то на політ. брошьури. Цими грішми ја заплатив часть довгів, бо мені прijшлось доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обіјшлись мене власне окремі відбитки Истор. Польші, та 900 фр. залишив на мене довгу Подолінськиј на періодичніј „Громаді“, јак заболів. Тепер, не получивши в Јулі обіцьаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадьанами на житьтье ј типографіју, ја не мају на шчо кінчити 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошьурки Костомарова, бо вже 2-иј місьаць навіть годујусь в довг з сімјеју і з наборшчиком (останніј рік ја вже не платив јому грішми, а він живе в мене, годујетьсьа ј николи, јак јесть гроші, то ділимось). Ја сподівавсь викрутитись грішми, шчо заробльу статьтьами в Россіјі, — так три з них застрьали, бо, кажуть, цензура ј поліціја чује мене ј під псевдонімами. Так ось, залізши в „заколдованное мѣсто“, ја ј не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівајусь все таки не вмерти, поки не напечатају хоч XVIII в. (XIX-иј можна видати ј без мене, бо зоставсь видати тільки матерјал, а коментаріј увесь зроблениј в брошьурі „Нові украјінські пісні про громадські справи“).

Додам шче про виданьньа Шевченка, шчоб Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. ј. најбільше т. зв. Кузьма, наборшчик наш, задумали стереотипне виданьньа всього Шевченка (поезіјі). Дльа того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. З набору робльатьсьа стереотипні форми з п а п ь ј е - м а ш е (по котрим можна дльа всьакого одлити свинцові дошки) і по однiј дошці свинцевіј, з котроји можно в усьакиј час печатати. Робота усьа ведетьсьа проміж

другими ј через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $^4/_5$ зроблено ј до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам звелить і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзарьа, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствујутьсьа обкусанним Кобзарем, а про наше виданьнье (2 випуска було пушчено) навіть не зхотіли звістити в бібліографіјі „Дѣла“. Россіјські украјнофіли тепер в уніјі з „Дѣлом“, — то може теж знајуть, шчо повниј Шевченко не оппортуннај тепер писатель. В усьакім разі прошу Вас передати громадьанам про стан діла з виданьньам Кобзарьа, про котре ја зроблю к кінцьу року печатну рекламу з рахунком.

Јак пересилати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Јесть в Руминіјі оден хлопець, котриј давно про це побивајетьсьа, в јакихсь стосунках в ціј справі з Кијанами. Та јому јакось не везе (мені він здајетьсьа по листам не дуже розумним і торопливим). По јого приказу ја послав чимало книг в Букарешт місьаців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Велику шкоду робить Бісмарк, котриј хапа женевські посилки, јак nihilistische Schriften, так шчо через Германіју посилати трудно. Остајетьсьа Австріја, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажірському багажі з Цьуриха напр. на Vorarlberg, а далі вже осібноји організаціјі, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Россіју. Јак би по обидва боки границі були наші льуде з місцевих жителів? Та јак би!... Јак би в росс. Украјінців більше рухливости, а в австріјських менше узького оппортунізму ј більше чесности!

Шче зостајетьсьа одповісти на питаньньа про виданьньа росс. емігрантів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останнiј рiк нiчого не вијшло скiлько небудь iнтересного: виходить Общее Дѣло, инакше Генеральская Коза, котра недавно лизала ручки террористiв, а тепер убрикнула jiх трупи, — та брошьури Алiсова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозегом пахне!). Коза Генеральска тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудрiје“. От i все! Вибач е склад i почерк. Шче не оддихав од чемоданiв, виправа дiтеј пiшки, кiньми ј пароходом в один день.

Ваш М. Др.

N. 33. Другий лист до Петербуржця.

Сьогоднi рано послав два пакети книг, а третiј прийшлось одкласти на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошльу завтра, а тепер потребую одповiсти на Ваші нові питаньньа, јак зможу на скоро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришлiть хоч по тому адрессу, шчо ја дав вишче. Виданьнье кошгуватиме 75—100 фр. за лист, гльадьучи по числу екземпльарiв (500—1000) ј паперу. А можна напечагати i в Галичинi, коли нема нiчого обидного дльа австр. урьаду ј коли ловкиј чоловiк вiзьметьсьа вборонити од полiцiјi.

II. Про Стефановича „житiе“ за грьаницеју навръад, шчоб богато було матерјалiв; жив день за днем; потроху iнтригував промiж „русскими“, чимало брехав на „Украјiнцiв“, писав не багато: спершу реферат про „народничество“, котриј редакцiја „Общины“ знајшла безграмотним (тодi вона була анархiчноју à la Proudhon i западническоју); потiм переробив јого в статьтьу „Наши задачи на селѣ“ (робльучи вступку западникам — город.). Далi написав рецензiју на „Громаду“, де все перебрехав i поправивши трохи (по мојiм

показам) напечатав в „Общинѣ“. Прој̂ездившись в Россіју напечатав „Дружное Посланіе“, де трохи покусав народовольців, до котрих потім пристав і котрих осоромив промовоју својеју на суді (курјоз з неју: тут народовольці казали, шчо гектографіју цеји промови „шпіони“ видали, шчоб діскредітувати р. с. рев. — а в Петербурзі Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партіи“). Статьтьа в Pungolo потім увијшла в „Russia Sotteranea“; тепер автор певно чимало дав би, шчоб јіји не було. Коли хочете, ја знају Вам переводчика на статьтьу і постарајусь зібрати писанньа Ст-ча, хоч „Дружнее посланіе“ стало тепер рідкостьу. Тільки цікавиј би ја знати, на шчо Вам згодились би матерјали дльа біографіји цього uomo delinquente з неандертальським черепом, котриј більше-б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами?

III. Про Льва Толстого шчо Вам сказать, окрім: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стојімо на погльаді евольуціји-історіји, а він бере Христа јак абсольут і крутить јого, јак јому треба. Так крутили Христа ј Евангеліје вже 1800 років і нічого не вијшло. Тепер розумні льуде дивльатьсьа на христіјанство, јак на історичниј, т. е. перемінниј факт, а на Евангеліје, јак на літературні памјатники звісних часів, — а кльуча до впорьадкованьа громади шукајуть в саміј натурі цеји громади ј јіји зросту. Шчо до науки „не противсьа“, то ј јіји пробовали давно і не раз, — та во первих з того ј повернулось, а во вторих льуде накінець тратили терпіньньа ј починали противитись. (Останніј раз протестанти років з 40—50 терпіли, а јак перестали, то зробили Голландіју, Швајцаріју, Англ. републику, С. Ам. Штати, — де все таки ліпше стало жити, ніж в Византіји ј т. п.). Теж, шчо в Россіји „яретичать“ Л. Т-ого навіть соціалісти, не дивно, бо в Россіји в загалі до

евольуцiјного погльаду не звикли, а про ход релiгiјноjи евольуцijи нiчого зовсiм не знаjуть. Тут не поможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна статьтьа не може замiнити школи (гiмназijи, унiверситета) j постiјноjи печати. До того jесть в Россijи елементи, котрим фатально треба переказитись релiгiјну горьачку: це замiна реформацiјного перiоду, котриј не дала прojти в свiј час (XVII в.) Москальам полiцija, а нам перше унija j козаччина, а потiм полiцija ж. Jак переказьатьсьа на релiгijи, то лiпше вiзьмутьсьа j за полiтiку. Звiсно, бажалось би, шчоб хоч соц. молодiж, а надто наша украjiнська менше казилась на релiгijи, — та на це нема радiкального лiку, jак наука про iсторiју релiгijи j почасти христjанства. (Jа б радив виписувати Revue historique des religions, котра ось пjать рокiв jак виходить в Лiонi-Парижi i коштуjе всього 30 фр. на рiк).

IV. Про листи, котрi jа споминаjу в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гидко, бо вони мальуjуть подлость i дурость льудську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засулiч, Дейч i т. п.). Коротко суть дiла ось в чiм. Jак прijiхав jа в Женеву, то зблизивсь з тутешними анархiстами (староjи школи, прудоновськоjи, а не теперiшньоjи Мозто-Крапоткинськоjи дурне-мазурсько-провокаторськоjи), котрi себе зjавльали Европеjцьами j федералiстами. Вони були недовольнi народничеством Земли и и Воли j jакобiнством Нар. Воли. От ми j задумали де з ким утворити западническо-федеральниј пiдкоп пiд „самобытничество“ j „обрусѣнiе“ господствуjучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рiшили взьати Румунiју (Раллi) з Бессарабiјеју j Галичину (Павлик) з Украjiноју. Аксельрод взьавсь поjiхати в Россiју емiсаром. Тiльки там jого записали в „самобытные“, в „Чорныј передѣлъ“ (од котрого вiн одхришчувавсь в листах до мене) i вiн звiв дiло на те, шчо при-

слав од јакогось „южного“ кружка программу, хоч і „черно-передѣльську“, але все таки „федеральну“. Программу ту мусила виправити комиссіја з Ст-ча, Дејча, Плеханова, Жуковського ј мене. Јіјі привезла делегатка ј оставила в мене. Але поки А-д був у Россіјі, Жуковськиј (западник і федералист, трохи не украјнофіл, див. „Реформы и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посварився зо мноју через Польаків і в купі з Польаками (!!) став за централізаціју ј обрусѣніе „проти націоналізма“. Чорнопередільці тоді шчось шахрували з Польаками і собі бацнули за централізаціју, забувши навіть те, шчо сами написали в 1-му N-рі. Звісно, шчо довідавшись, шчо А-д прислав мені программу з федеральними јересьами, та шче ј з цітатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взьавши в мене программу дльа перегльаду, дальше заховали јјі і кликати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод приіхав в Руминіју і прислав мені лист, в котрому був і другиј з підписом „хлопцам“, до Ст.+Дејча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, ј застав там все „сонмишче“ ј делегатку. Завелась розмова ј про программу. Вони стали шчось перебріхувати ј на решті Пл-в викликнув: „Да вѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, шчоб ја оддав „копіју“. Ја сказав јіј, шчо копіјі цілоји в мене нема, јесть тільки частина (введеніе) зроблена Павликом (теж членом конспіраціјі, јак сказано) — і шчо в јіјі інтересі, јак вірноји делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копіју программи, бо по всьому видно, шчо „чернопередѣльцы“ ту программу не хотьать пускати в світ. Делегатка ј сама призналась в цьому, але все таки плакала за копіјеју. Тоді ја сказав, шчо

бачу, шчо все це діло јде так несурјозно, а потому ја напишу А-ду, шчо вмивају, руки а јіј обіцьују випросити „копіју“ в Павлика, јак побачу. Так ја і зробив і одніс копіју в кватиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, ј оддав јому ту копіју. На моју звістку Акс-д одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакціјі, жалівсь мені по секрету на чернопередѣльців і Жуковського ј т. и. На решті прпјіхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до программи ј печатати. Але Дејч стрітив Акс-да (јак сам тој росказував Павлику ј мені) словами: „Вибірај або нас або Др-ва,“ — А-д перельакавсь. Ја тим паче одріксьа од редакціјі і прохав тільки Акс-да, шчоб він повідав усе „кружку“. А-д пејіхав, потім вернувшись сів в Цьуріху. Пројшло більш року, — і коли „делегатка“ попалась в тьурму (јакась Евгеніја) і Павлика теж не стало, чују ја, шчо Ч.-Пер-ці розказујуть, шчо ја викрав з конверта јакусь программу і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Віденъ писали вже, шчо копіју ја послав в III отдѣл.). Прпјіхав А-род, (котрого Лавров рекомендував у хроністи Мальшинському в Вольное Слово), ја јому ј кажу: „Гльадіть, шчо брешуть; пријміть міри, а то буде погано, јак ја возьмусь“. Акс-д боживсьа, шчо до мене діјшли фальшиві чутки. Тільки ја получају лист од одного „јужанина“, в котрому всьу „еміграцију“ і мене винуватьать, шчо программа не напечатана, а з другого боку, другиј „южанинъ“, прпјіхавши з Москви, каже мені, шчо в Петро-Розумовському ходить по рукам чернопередѣльська программа, буцім то редагована спільно зо мноју, і розказујуть, шчо ја за одно з Ч. П. Саме тој час зјавльајетьсьа брошьура Черкезова з брехнеју про моје похишченіе документа. Ја питају Акс-да, шчо він буде робити? Він просить мене нічого

не писати, а обішча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розуміју, в чім ја з ним мав би судитисьа, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тім і замовк — і підписујетьсьа на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, пльунув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехньу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли післьа того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цьу справу, написавши В. З-ч, шчоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја пријньав з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчоб суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчоб при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчоб судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьајучи брехньу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті пани добре знали, јаку программу ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам јім — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судитись з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехньу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од својіх пријателів. Послі, коли

вијавилось, шчо за птицьа Стеф. і коли всім вијавилась народновольсько-дегајевська грьазь (од котроји ја остерегав р. с. рев. массу), ј коли прijіхав сьуди Степньак і јого жінка, котрі були при справі з программоју (в мене јесть јіх листи, де вони росказујуть все діло так, јак ја написав Вам), то Плеханов і Дејч вже звернули все на Стефановича. Вони розказујуть, шчо Ст-ч, коли побачив, шчо ја јду (з копіјеју), то випхнув јіх в другу хату, замкнув јіјі і коли ја пішов, то вкинув копіју в камін, а јім сказав, шчо копіја то була не з программи, а з осібного, інтімного листу Акс-да і шчо він би то зробив мені достаточниј виговор, так шчо далі вже не треба јім про це зо мноју ј говорити. Може це ј правда, і тоді вијде, шчо Пл. і Д. не завідомі клеветники, а тільки попихачі Ст-ча. В усьакім разі всі вони ј Зас. показали себе зовсім не джентльменами, а Акс. просто дрьань. Він так себе оправдував Павлику (котриј ніколи не бреше): „Знаете, П-къ, я жидъ и боюсь Ст-ча и Д-ча“!...

Ну, тепер мені треба сказати, јак Лир: „Добриј аптекарь, даj мені унціју мускусу, шчоб очистить моје воображеніје“ — і перејти до літературного терроризму ј федералізму.

V. Те, шчо в Россіјі прозвали терроризмом, власне ј не терроризм і не маје собі теоріјі в Европі, а значить, і в літературі. Шчось подібне, тільки шче більш чудне, стали тут видумувати нові анархісти, та тільки јіх писаньньа, котрих половину творьать шпіони-провокатори (La Rev. Sociale, Правда) теж літературоју назвати не можна. Була в Европі література царевбивства: стара, најбільше по латині, показана в мојіј брошьурі La tyrannicide (посилају). Дивно мені, чому терористи з народників-росколофілів не переробили по своjому Мільтона трактатів. Дешчо знајдете в книзі Lafitte, De la democratie pendant la

Ligue. Про теорію царевбивства ј терроризм часів великоји фр. револьуціји знајдете в усьакіј історіји тіјеји револьуціји (напр. з новішчих Castille Villaumé), најповнішче в Mortimer-Ternaux, Historie de la terreure і Vallon, Historie de tribunal revolutionnaire. В публичніј бібліотеці це все певно јесть, јак і Bucher, Historie parlamentarie de le révolution française, де знајдете в одповідних місцьах промови, процесс ј т. и. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівньати з револ. французськоју рев-ју С. Амер. Сполуч. держав, — останьньу хоч по Најману (јесть І т. в руськім перекладі); добре прилучити статьтьу Макс. Ковалевського в В. Европи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про федералізм в прінціпі з писаніј континентальних перше місце зајмаје Прудона Du principe fédératif (англіјські ј іспанські речі ја мушу пропустити, спомјанувши тільки Pi-y-Margal, Les nationalités, переклад по німецьки јесть C. Franz, Der Föderalismus — неудобоваримвј і Etwös — тепер не дістанете). Багато доброго јесть у Мільа, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L' individu et l' état і в старого B. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Бојусь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за ј проти можна спорити без кінцьа; јесть речі, де треба централізаціји, је другі — децентралізаціји. На практиці в федеральному питаньньу важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти ј близость суда ј адміністраціји до льудеј на національніј мові; про стан цього діла тепер в Европі је добра книжка Fischhof (јого матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; b) в адміністративному строју веден�діл тими, хто в них најбільше заінтересованвј. Останнье најліпше видно на де-

тальах житьа громадсько-державного в державах централізаціјних і федеральних. Треба показувать нашим льудім, јак живуть в Швејцаріјі, Англіјі, Сп. Д. Сів. Америки., розјасньати деталі конституціј державних, провінціальних, муніціпальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Dareste, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, јак росла ідеја демократіјі обік з ідејеју вольности в Швејцаріјі, інтересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, јак тепер з ріжних боків підјідајуть централістичнај парламентаризм. Про статьті Lebelle і др. јесть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер взьали в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма“ Слонімского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordoys, Les assamblées parlantes.

Ја б прохав Вас јак најскорше зробити мені виписку казки про одчитуваньньа заколдованого або мертвјака в Рыбникова, Пѣсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I N 11, Этнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі ја б дуже прохав Вас знајти чоловіка, котриј би взьавсь робити виписки з книжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знајдете на сорочці Вільноји Спілки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 фр. Зробіть сами сумму і одкиньте 50%, а коли хочете, то ј більше. На руські книги заплачено: 5 + 5 + 2 франки = 12. Пересилка коштује 10 ф. 25 сант. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто иноді хочетьсьа в Рону стрибнути і все думајеш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімјі тільки шкодиш, задержујучи јіјі тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Јануарија 1886.

Шановниј земльаче,

Шче позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усіј Австріјі) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролеју, коли вони вимовлені інтернаціональноју конвенціјеју, — так всьуди ј получав такі посилки з Германіјі ј Россіјі.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россіју. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражіньньа, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку[1]). Ви не знајете стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помильајетесь. Вона, або ліпше чоловік јіјі мајуть дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністраціјі, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підрьадчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіјуть сьа, шчо виплатьать сьа, коли накі-

---

[1]) Я звертав увагу деяких Українців, в тім числї й сестри Д-ва, на його сумний матеріяльний стан. *І. Ф.*

нець јім гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага својім родичам, між ничим одној сестрі, шчо в ссилці, і другіј, у котроји чоловіка вислано. Останнij ½ рік і ми прожили тільки помічьу сестри, чого мені најбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може јак кружок, хоч менш, ніж обіцьала і шче менш ніж мусилаб давати јак партіја. Тут, коли хочете, громада винувата, бо через нерухливість мало до себе притьагла льудеј з ширшоји публіки, а через неконсеквентність і реакціјні виходки і звјазки (і в Росіји ј у Вас) навіть одниха од себе сімпатіји прогрессивноји публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередъ“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть украјінофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ја було на громадські виданьньа ледви по 10 виривав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьан наших були завше. З того часу, јак ја в Ж., ја ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 фр., коли виданьньа коштувало в двоје; ја доплатив з заробка в Рекльу). І все таки, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в мојім стані тільки те, шчо ја тепер не мају заробку, шчоб докладати недостачі. Тут Кијане не можуть нічого помогти. Моглиб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурноји ј лакејськоји записки Лорис-Мелікову про украјінофільство јак корисниј дльа урьаду рух, бо він одводить молодіж од соціјалізму ј політики до націоналізму ј культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справоју добуваньньа варјантів у Костомарова), не прошчајуть мені того,

шчо ја був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти украјінофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Кијан, шчо зовсім нічого не пишуть. Це мене најбільше пече післьа торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та ја бојусь, шчо Ваш лист тільки пошкодить: льуде не прошчајуть другим того, шчо вони перед ними винуваті, а коли можна причепитись до того, шчо, мовльав, такиј-сьакиј жалијеть сьа на нас, то окривджениј тим паче стаје винним.

Шчо Ви кажете, буцім ја впав, бо стратив віру в себе ј льудеј, — теж не зовсім вірно. Ја багато віри в себе ніколи не мав, бо знају своји невеликі сили. Одно тільки ја також знав: gutta cavat lapidem — і працьував јак міг. Працьују ј тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, шчо моја працьа навіть не видна нікому. Про льудеј ја завше державсь правила: не дуже на них складај сьа; обертајсь з усьаким јак з најліпшим, але не дивуј сьа, коли наскочиш на гіршого. Та шчож ја буду робити, коли вијшло на те, шчо з о в с і м не можна покладатись на наших земльаків і шчо вони показујуть себе, чи volens чи nolens, а гірше самого пессіміста? Про Россіјан ја говорити не буду, бо вони живуть в обставинах самих антісоціјальних. А Ваші могли б хоч в чому небудь показати, шчо вони таки соціјальні звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити, бо јіј богу аж смішно, шчо післьа того, јак ја вигризав у кијівських громадьан гроші на біблијотеку Січі (нагадују Ва[illegible], шчо мене про[illegible] злоју іронијеју Михајло Галицкиј за те, шчо [illegible] завше приставав з Галичанами), ј сам двічі ви[illegible] по 800 руб. на заплату довгів за книги, котрі [illegible]стались в тіј біблијотеці, — ја не можу знајти С[illegible]ка, котриј би дльа мене зробив деколи випи[illegible]ан. [illegible]ги (коли

ја ж робльу дльа чужих льудеј з Бретані, а мені робльать Англичане, Італјанці ј т. и). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити ліпше зовсім. — Ну, а дльа себе, дльа своји ідеји шчо робльать Ваші земльаки? молодіж? Не може бути спору, шчо останньа була на ліпшіј дорозі в 1875—77, ніж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англіји напр. ја в нього вірьу, бо бачу, — а в Персіји, в Египті!... Про Галичину ја можу сказати јак јамшчик у Горбунова: вотъ подижь ты, шестьнадцать лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекидајусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кінець кажете: свині вони! Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо приставши до Зорі замісць свого журналу Ви зарізали ј справу ј себе самого підрізали. А тепер јакіж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались з свиньами, та шче ј мене до них затьагли і дајете закусувати. Оце получив ја останнїј N. Зорі Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов је моји дві статьті приобіцьані. (В Россіји, кому треба, всі знајуть, шчо Коскен — моја робота і шчо збірка 1808 р. је тільки в мене). Виходить, шчо свині на моје зерно будуть собі шче мішки приманьувати! І мені, коли прајдеть сьа накінець виводити свинеј на чисту воду — а це треба в санітарних цільах — то знов прајдеть сьа показувати ј Вас в дуже дивогльаднїј ролі. — Ја Вам најсурјозно раджу: примусьте Ви нову редакцію напечати міј лист (з приміткоју, шчо він був присланиј шче до староји ре[illegible], бо ја непремінно, пождавши місьаць, нап[illegible] у всьу оцьу справу окремими листками. [illegible]ким разі ја Вас тепер оффіціально, јак[illegible] члена редакціји, прошу передати в редакцію м[illegible] (з. пит, јак вона дума зробити з мојім листом, [illegible]остс[illegible] не хоче напечатати, то одповісти

мені прьамо ј јасно і вернути мені лист јак документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всьаквј раз забувају Вам написати, шчоб Ви таки дали „Пол. Пісни“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під неју сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ј народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим гріхом ніхто в Львові не возвисивсь сурјозно.

Ом. Огоновському порадьте добре перегльанути јого Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актів. Вступ таквј міг написати тільки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі јому ј Дневныя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедрівки в „Зорі“ всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть у Головацкого ј Чуба.

N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14 Јанв. 1886.

Шановниј земльаче,

Позавчера получив Ваш лист. Об тім, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россіју про мене. 1) У сестри нічого перемінитись не може: за Гогольа треба ж все рівно заплатити; обіцьанок Кобринськіј теж треба додержати. Теоріја ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојеји пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланиј дльа Kunst. 2) В Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајеточку жінки-дітеј гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідаціјі женевських інстітуціј: чи мені видавати 3 випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборшчиком, шчо з типографіјеју, складом книг і т. д.? Такі питаньньа зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцьав мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місцьа. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјаціја на мотив, котриј грајемо ми з земльаками останніј рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчоб вијать ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли вијать: вислано і т. д. і т. д. Зостајетьсьа заспівати:

Ој ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між Украјінцьами, котрі при всіј шчирости і пр. ніјакого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно ј јакого розуму заплутаних, належить і процес міј з Зорају. Обрид він мені до оскоми. А потому ја предлагају шче один, здајетьсьа вже, најпростішчиј вихід: лист міј мусить же бути в редакціјі; хај К-иј рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ја всьакоју одповідьдьу буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацију сподівајусь, що К-иј, јак чоловік совісниј, порішить діло, зваживши јак прінціпіјальниј бік діла, так і свіј стан і інтерес партіјі, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простиј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује украјінськими спра-

вами, встигла запутати. Коли редакціјі інтересна моја працьа, то хај об тім напише до мене, јак це робльать звичајно всі редакціјі, котрі хотьать сотрудників. Теж саме хај зробить і з Вовком, коли хоче јого працьу ј матерјал.

За Баронча велике спасибі. Робльу виписки ј јак-зкінчу, одішльу назад.

Од Ок-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Krauss в мене давно був, Аѳанасьева [1]) Р. Нар. сказки теж і ја питав про Аѳ-ва Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-ij пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, ја не знају. Напишіть. Поздоровльају з новим роком.

Ваш М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кружок? Про Целевича ја писав не к тому, шчо таких статеј не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в крају, поки льуде будуть виховувати свіј розум на безпідставному верхогльадству.

N. 36. Автоґраф Драгоманова з 4 (16) Січня 1886[2]).

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, що й торік: гіркеѳ нічого...

---

[1]) Котриј, к слову, зовсім не Чужбинськиј. Аѳ. Чужб. був Украјінець доволі глупиј, а Аѳанасьев просто — кацап, доволі розумниј.

[2]) Отсей автоґраф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. *І. Ф.*

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема рацїйі писати що небудь під сокиру заборони цензурнойі. Останніми часами репертуар драматичний збогачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двое гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — вишукають такі причини, які сами здорові вигадають.

В имья святого розуму, в имья хоч найменчойі віри в людей, не губіть йійі до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьею Вашою, котрі добре цінували Ваш хист і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці свому тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тілько одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не есть потрібна родині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Пробі не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тіі роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Јанв. 1886.

Шановниј земльаче!

Сьогодні в ранці одіслав Вам Баронча, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть јого впјать дльа мене. По дурному цьа книга зложена, та видно, шчо матерјал був перед чоловіком дуже цінниј, а дльа мојіх студіј — безцінниј, так шчо хоч всьу книгу перепечатуј. Получив ја од Б-ја гроші. Коли будете писати в Кијів, то звістіть, шчо К-чевськиј 50 р. получив і дуже дьакује.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, јак те, шчо Вам писали з Кијева.

Кажуть, шчо почали старатись, шчоб помістити одну моју працьу в јакомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Ја сам на неји махнув рукоју і став на тому, шчоб спродати шчо можна, та викінчити III т. пісень і стереотипного Шевченка, котриј вже мајже ввесь набраниј. Треба конче напечатати, хоч поки 500 екз., аби був, аби нагадати, шчо не всьа украјінська література скопцьами пишетьсьа, та шче ј скопцьами добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Дѣла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: насилав бог багато лиха на нашу землью, а такого шче не було, шчоб льуде сами себе оскопльали, та шче за дурницьу: за унiјатськиј клерикалізм! Ваша примітка до Льуборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів: 12 років дурнісінько пропали дльа нас! Коли навіть Льуборацьких не можна пускати в сьвіт без такоји примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, шчо коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам отвернетьсьа од Вас, јак одвернувсь од сьвятојурців, або „обрусителі“ Вам јого одібјуть, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступльать з агітаціјеју аграрно-православноју. Ну, а в нас на росс. Украјіні коли украјінство не видума нічого розумнішчого, јак теперішньа Конишчина з „Зорју“, то молодіж впјать піде за росс. „народовольцьами“, коли вони знову прокинутьсьа, і буде цілком мати раціју.

Простіть, шчо шче не висилају Вам грошеј. З першоји получки од матері вишльу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Февр. 1886.

Шановниј земльаче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю“. Замітка про міј лист вијшла, јак і слід було ждати: редакціја зробила все можливе, шчоб виставити Др ва дурнем, — а так јак він і јесть дурнем, хоч може „съ другой стороны“, — то так јому ј треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не мају під рукоју матеріјалів.

Шчо „Дѣло“ не пускајуть вже в Россіју, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, шчоб забороньати укр. книжки своји, а пускати австріјські. Важно тільки те, шчо „Дѣло“ підскочило під заборону післьа всього јого лакејства навіть до росс. православіја, котре воно хотіло підпирати проти штунди ј т. и. ј шчо јого заборонили за лакејство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ј Каткови по Россіји, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло“ не ходитиме у Россіју ј не буде класти сорому на украјінськиј рух.

Шчо незабаром і „Зорю“ спиньать, це тільки питаньньа часу. Кажучи по совісті, в тім великоји страти дльа Украјіни не буде. Је це нитка — коли певно „Зорю“ получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувіјальних здвигають плечами читајучи „Зорю“. „Нитка“ буде тільки тоді, коли „Зоря“ буде хоч в чому небудь доповньати петерб. ј моск. журнали та буде більш европејським журналом, ніж россіјські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасибі. Павлику кланьајтесь і скажіть, шчо лист јого ја получив і почав одповідь, але јак треба написати цілу діссертаціју, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарьачку нервову не вскочила і тепер шче слаба), то ја перервав писаньньа. Завтра мабуть зкінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити јого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку ј нитка міцнішча ніж $^3/_4$ того, шчо друкујетьсьа в Зорі, — та звісно, рада моја піде на вітер. „Голені вуси“ і т. и. будуть печататись, а европејські речі хај полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього најцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакцијеју за православіје, а початком свого роду реформаціјі, — думка, котру ја шче в 1870 р. в В. Евр. казав потім в I томі Громади ј у В. Евр. 1884 в статьті з поводу јубилеју Өедорова-друкарьа.

Про Руданського пријміть в досьвід такі факти: ја переслав јого першу пісньу Іліади в Правду шче 1869 р. і прохав надрукувати ј написати до Руданського лист. Правдьане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповів мені на 3 листи, — аж коли ја случајем здибав у Флоренціјі в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усякаку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од јого брата дістали ми в Квјіві јого манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енејіди, але насилу догриз сьа, шчоб јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років з 2, та ј то Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав јіј Руссов. Безспорно Правдьане причинились, шчоб добити енергіју Руд. до житьтьа і шчоб погубити јого працьу по смерти.

А впрочім — навіщо ја це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишньe, то припишу

ј друге: оце в середу читав ја остатньу конференцију в тутешньому студентському товаристві (Россіјане всьаких сортів, з Льахами ј Жидами, Болгари ј т. и.) про стан науки folk-lore. Післьа вводу ја концентрувавсь на легендах релігіјних польських, великор і укр. — звісно, порівньачим методом. Вијшло в мене три періоди, або лише — уклади: 1) церковниј, 2) апокріфічниј (жидівсько-магометансько-богумильськиј), 3) протестантськиј. Більшість укр. легенд вклалась в останніј. А наші „народовці“ розпинајутьсьа за православје ј унију! Звісно, що ја својему етьуду не знајду місцьа ні в Россіјі, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, бувајте здорові.

Ваш М. Др-ов.

N. 39. Лист до Прихильного без дати, з перших днів лютого 1886[1].

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмецо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб, получилъ еще въ запрошломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Франціи в к. прошлаго

---

[1]) В січні 1886 приїхав із Київа до Львова делеґат від тамошньої укр громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано почтою, а потім делеґат написав ще додатково лист від себе. На сей останній лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рівночасно з просторим слідуючим листом із 8 лютого. З обох листів делеґат зняв собі копії, а оріґінали лишили ся у мене. *Ф. І.*

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ коемъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше". Я давалъ этому господину адрессъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искали пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнилъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то укажите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патріотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патріотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не пріобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля". Circulus vitiosus!

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

какъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что нѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость“ (изданіе З. Стоянова и пр. инициаторовъ В. Румеліотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

N. 40. Перший лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, јаке пережив ја за останні $1^1/_2$ р. „одиночного заключенія“, не бажају ја ј ворогу својему ј Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно“, јак Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тілько категоричні зајави ј цифри, то нічого було б мені ј говорити, — але јак більша частина јого — мотіви, філософіја, то ј ја дозвольу собі пофілософствувати.

Ви кажете, шчо наші політичні публікаціјі дали дуже мінімальниј пльус і зачіпајете при-

чини того; далі кажете, шчо ті публікаціјі стали роскішшьу. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не дльа кріміналістики, а дльа філософіјі, на котріј мусить основуватись і терапіја. Отже перша причина — невидержка договору з Вашого боку. Наші публікаціјі звелись на писаньньа двох-трьох індівідів, коли вговорьувалось писати більше дьужини. (Ја не забракував нічого присланого, окрім статьті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, шчо вона була компільаціјеју з „Исторіи Руссовъ“). Через це наші публікаціјі не тілько ввјшли односторонні, монотонні, а ј тратили авторитет. Ја сотньу раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про јакијсь елемент, партіју?! Він тільки сам, або в 2—3-х! — Друга причина шче гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж дньа почали підкопуватись під вмовлені ідеjі, починајучи од приступу до Слав. благот. Комітета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народовцьами; по середині були вскоки до Л. Мелікова з консерват. программами, тоді јак другі з товаришчів навіть мені в очи казали: „За нас террористи діло зробльать, то лучче јім (тајком) помагати, ніж јавно з укр. громадівством компромітуватись“ і т. д. Такі причини більш рујнували діло, ніж мала енергіја при перевозках. Правду сказати, ја такоjі енергіjі ніколи не ждав од звісних мені льудеј, — та ждав, шчо коли буде всесторонньа ј консеквентна постановка наших ідеј, то компаніја буде рости, а з тим буде рости ј енергіја всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само коріньньа зразу показало себе фальшивим і гнилим, то јаких же нових парослів можна було ожидати? Тілько ж все таки, позајак ідеjі наших публікаціј (не моjі тільки, а ј Ваші) все ж таки ідеjі здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помильајетесь, коли вже мајже мінімальниј пльус јім ставите. Чи так, чи сьак, а в цих публікаціјах висказувалась в першиј раз післьа рукописів Шевченка політично-соціально-культурна программа украјінська — без цензури, перед усім світом, европејським і россіјським, — і в мене јесть докази і рецензіјі печати (переклади: сербські, польські, італјанські, англіјські, французскі, іспанські), ј листи, з котрих видно, шчо світ таки хоч трохи та запримічав Украјіну через ті публікаціјі. Јесть в мене листи з ріжних кутків Россіјі, в котрих говоритьсьа, шчо коли всьа жива молодіж украјінська не пурнула в море „народовольське“, то тілько дьакујучи тим публікаціјам. Окрім того јесть публіка, котрої Ви не бачите: напр. усьакі народи, шчо перејіздьать через Европу, студенти, шчо тут вчатьсьа (а јіх тепер більш 1000), офицери, шчо були в Болгаріјі, — дуже потроху, але цьа рибка все таки хапа нашого кукельвану. Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo — це був завше міј девіз, це најліпшиј політичниј девіз. Јак не чудно, а Ви не бачите ј Галичини. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, шчо він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Ја не вагајусь сказати Вам, шчо все, шчо тільки јесть живого в Галичині, навіть у „народовців“, јесть послідком коли не просто громадських публікаціј, то того руху, котрого пројавом були ј ті публікаціјі. Пригадајте, шчо в 1875–76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали виразно нам (Вам) в очі, шчо „в нас соціальноји квестіјі не ма“, шчо лихо наше „лінивство ј пјанство“ хлопа ј т. и. Пригадајте, шчо про „віча“, про конспіраціјі, про мужицькі спілки (Bauernverein) і т. п. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьньа

казали јім про потребу лаjіцізаціjі політики, потребу вкраjінськоjі программи, про те, шчоб пустити проти польського панства спільну агітаціjу серед хлопства руського j польського j т. и. По троху подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батьковщину“ — иноді просто в компільаціjах з наших виданьнь. Коли наша пропаганда jде дуже слабо в Галичині, а остатніми роками навіть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські виданьньа стали дальше од женевських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостьам В. Барвінського, Вашоjу санкціjеjу паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, шчо Ваші делегати благословили противунатуральниj сльуб Франка з Зореjу. Тілько ж власне наjновішчиj реакціjниj поворот галицького народовства j робить знов потрібними женевські публікаціjі дльа Галичини j дльа Россіjі. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите приньати Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (моjім) изданія для нас безполезны“. Замісць них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возможнаго (??) въ разныхъ сферахъ и направленіяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созданіемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилось тілько про моjі писаньньа, — jа б не став і споритись, тим паче, шчо трохи далі Ви просите мене писати навіть за грьаницеjу, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „безполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тоj же час Ви думаjете „создать сочувствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціальному ідеалу? Так треба ж jого показувати! Де ж Ви jого покажете? В теперішніj російськіj під-

цензурнiј лiтературi!! Так Ви менше мајете змоги зробити це, нiж навiть великоруськi лiберали та соцiалiсти, бо Ваша программа сложнiшча ј не може вложитись о „езопськиј јазик“, коротенькi натьаки, аллегорiјi, — накiнець по тому, шчо в Вас нема ј не може бути в Россiјi цiлком својого органу, журналу, јаких все таки великоруська оппозiцiја маје десьаток. Коли Ви не хочете закордонноji печатi, то Вам прiјдетьсьа заводити своji тајемнi друкарнi, гектографiјi, або рукописаньньа á la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, јак групу будучого.

К слову сказати; мальујучи менi теперiшньу апатiју до „забороненного слова“, ј рiвньаiучи jiјi з часами Николаја I i Герцена, Ви помилились проти iсторiјi фактичноji. Виданьньа Герцена були в кожнiј сiмјi не за Николаја I, а пiсльа јого смерти. Од перших же видань „вольноji типогр.“ одхрешчувались усi, навiть најближчі прiјателi Герцена, котрi навiть посилали до нього Шчепкина радити, шчоб перестав видавати „безполезныя-вредныя изданiя свои“. Дальше вiјшло ось шчо: режiм Николаја I став на стiлько јавно згубнiј, шчо льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навiть в Россiјi) почали крутити головоју, потiм писати критичнi статьтi ј роспускати jiх в рукописьах, а то ј посилати Герценовi (Голоса изъ Россiи), котриј накiнець задзвонив в Колокол, i тој став доходити до всьакоji сiмјi — ј получив авторiтет власне через те, шчо Герцен не мовчав у глупу нiч. Оттак буде вiјать в Россiјi (так було скрiзь), i коли в теперiшньу глупу нiч украјiнство не буде нiчим себе зајавльати јасним i голосним, то нiхто не пiде за ним, коли настане ранок. А вiн настане, коли не з iнiцiативи в самiј Россiјi, то з Европи, де од Iрландiјi до Болгарiјi не таким вiтром вiје, шчоб льуде

заснули. В політиці не годитьсьа далеко заскакувати фантазіјеју, та не годитьсьа ј дальше хвилі ј свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо моји писаньньа безполезні, та заводьте своју, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадајте остатні 25—30 рр. Увесь прихильниј украјінству рух в 60-ті роки був на кредіт стихів Шевченка оттаких, јак Сон, Кавказ і т. и. Јак тільки показалось, шчо за цеју політичноју поезіјеју політична проза темненька, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде ј одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеньу не сховајеш (хоч галицькі народовці і всилујутьсьа), то Піхни все таки скубуть і скубтимуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не ліпше вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, ја памјатају, шчо „храбрость не обязательна“ ј розумију, шчо сидьучи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеј (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, шчо ја завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б ја мав право перед взьатоју на себе працеју пітти на шибеницьу, ја б пішов на неји з дорогоју душеју). Та ја завше казав і казатиму, шчо тим з украјінофілів, котрі не хотьать рискувати собоју, треба в Россіји зовсім притајітись особисто, (знать не знаю, вѣдать не вѣдаю), та за те за грьаницеју показувати своју думку јасно і без урізок, шчоб була мајаком дльа сьміливих. На лихо ж собі ј справі наші украјнофіли завше хотіли бути јакојусь півлегальноју оппозіціјеју, півтајемними дијачами, — і таким робом подавали сами на себе доноси урьаду і не заробльали ніјакоји пошани ні дльа своји́х особ, ні дльа своји́х ідеј в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре украјінське політичне слово за грьаницеју?!

А тепер же надстојіть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогресівні думки. Але Ви не можете завјазати рота романтікам і реакціонерам, крутіјам і по просту дурнгам, котрі знајдуть собі місце в галицьких газетах народовських і језујітських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукрајнофільські виданьньа? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ јакијсь мудрець, не при маленькіј сепаратистичніј думці в кишені, нараз рекомендувавсь росс. урьадові ј церкві в консерватори ј спасителі; між иничим впевньав світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натьакував, шчо јак би украјнофілів архіјерејами поробили, то вони б православіје вратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Ја певнісінькиј, шчо того мудрецьа архіјерејем не зробльать, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — ј лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддајуть пару подібним же мудростьам галицьких політіків. Ці останніми часами вже прьамо взьали собі проводирем епископа Пелеша, котриј в повнісінькому сејмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовльав „грецька шизма допіру заведена була в руськіј церкві в XIII ст. і шчо од того пішли ј усі лиха руськоји церкви ј національности“. Одвітно такіј науковіј мудрости јде ј політична программа усіјеји руськоји націји: австріјськиј консерватизм і унијатьсько-римськиј клерикалізм. Ціјеју программоју галицькі народовці конечно розривајуть з усім прогрессівним навіть в старому укр. руху (Шевченка ј К-о). Ја певниј, шчо гал. мудреці зостанутьсьа „на бобах“, — хиба шчо дејакі обіјмуть „посади“ — а „народ“ сам јіх покине, бо народ сам вже вијшов з габсбурськоји лојальности (јак де, то в московську аграрну, — ја це сам бачив, јак „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такоју программоју (котру вони самі видајуть за Вашу, і котру всьакиј матиме право такоју вважати, коли Ви будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра шче держитьсьа в Россіјі до украјнофільства за кредіт Шевченка, — підірвуть у громадьаи, — а Каткови будуть Вам дорікати ізміноју на користь Габсбургам і — папі!

Перед такоју перспективоју ја, по крајніј мірі, скільки б Ви мені не казали, шчо моји пол. виданьньа „безполезні“, з свого боку „прошу принять мое прямое заявленіе“, шчо на цих же тиждньах, скінчивши дејакі початі історико-літературні роботи, сьаду писати дві брошьурки: „Украјнофільськиј консерватизм і протестанство на Украјіні“; 2) „Австро-унијатська реакціја і украјінськиј рух в Галичині“. Ја не вірьу, шчоб (особливо без Вашого натиску, котриј потрібниј тепер дальше більше шче, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертиј лист до ред. Правди“, — котриј Ви зовсім забули, бо тепер Пелеш повів Галичан шче далі назад і од Украјіни, ніж тоді Качала), — не вірьу, шчоб моји брошьури мали безпосередні результати, — але ја певниј, шчо через кілько часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, шчо ја не промовчав, не залишив без протесту безглуздиј розрив з ліпшими традіцијами нашого народу і громади, не кажучи вже про европејську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошьуру про першу добу львівського братства, в котріј покажу, јак воно јшло до свого роду реформаціјі і од чого воно не вигоріло. Брошьури ці попробују написати так, шчоб вони могли појавитись в Астріјі і шчоб третьа була там популярноју з поводу јубилеја Ставропігіјі. За тим ја зроблю все можливе, в крајнім случају попрошу матір, шчоб продала частину хутора, — та викінчу виданьньа

стереотіпного Шевченка[1]) вже задльа одного того, шчоб запротестувати проти кастрацїі Кобзарьа галицкими народовцьами, котрі так јого обчистили, шчо нїакіј росс. цензурі ј не снилось. — Це все minimum, котрий ја чују себе обовьазаним зробити в теперішньу рішучу хвильу дльа нашоји справи і партіји. А там нехај „потомство“ (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно“.

Перејду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писаньа в „иност. періодич. изданіяхъ и въ русских пер. изд.“ Перш усього ја не можу пропустити ціјеји форми, в котріј Ви говорите про цеј суррогат. Форма обидна! Ви просите „сослужить Вамъ службу“ і мотивујете цьу просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ нѣкоторую матеріальную поддержку“. Та хиба ж ја доси не служив цеји служби?! Можу сказати, шчо коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, $^3/_4$ всього, шчо за останні 15 років писалось на „иностранныхъ“ мовах про Украјіну, було писано коли не мнoју, то з поводу мојіх публікаціј і по мојіј ініціативі. Ви не все знајете, шчо писалось, так ја тому не винен. Окрім того коли навіть ја менше писав, ніж треба було і міг би, то тут винні багато Ви, не тільки тим, шчо својевременно не посилајете потрібних книг, навіть Ваших видань (по ціј части ја б міг наповнити 3 листи примірами најпечальнішчими. ја напр. доси не мају Ниви, Повістеј Нечуја ј. т.

---

[1]) Воно все мајже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та знајти гроші на тиск, папір, переплет і т. и. Тим грошім, шчо мені присилались, ја мају рахунок, јіх не стало б на те, шчо б оплатити самиј набор, котриј, јак і частину стереотипів, оплачував, значить, ја сам.

и.: в загалі коли ја не випишу книги з Петербурга, то нема јіјі і мушу каньучити з рік, шчоб од Вас получити, та ј то иноді не помога), або тим, шчо не дајете мені фактичних справок (так напр. ја хотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса ј прохав тексту ігнатіјевського указу та списка непропушчених цензуроју книг укр. — і не получив доси, більш 2 років, нічого, окрім указа, котриј случајем прислали мені з Харькова — не Ваші!), а ј својеју прінціпіальноју неустојкоју, иноді рівноју зраді, — в Россіјі ј Галичині. Ви дуже помилитесь, коли подумајете, шчо тутешньа публіка так собі. ні з того ні з сього, pour les beaux yeux del'Ukraine, заінтересујетьсьа, јеју і јеjі несчасноју долеју та шче з національного боку. Ні, вона інтересујетьсьа (окрім цехових спеціјалістів, котрі ј зубом знајденим в кургані інтересујутьсьа) тілько тим, шчо ухо ј очі јіј ріже, шчо з јіјі власним житьем звјазујетьсьа. От напр. вона дуже заінтересувалась „нігілістами", більше лајала јіх, а все таки говорила про јіх, — між инчим потому, шчо питала себе: јаку ж форму приjме велика дубина Россіја післьа нігіл. агітаціјі? Тепер Европа інтересујетьсьа Болгарами, бо інтересујетьсьа тим, хто буде держати в руках Босфор. Очевидно, шчо Украјіна не може інтересувати Европу з національно-діпломатичного боку (тепер навіть Польшча з цього боку нікогісінько не інтересује), а могла б інтересувати з двох боків: јак один з фокусів демократичного строја і јак один з фокусів росс. прогресивно-культурного руху, јак би він був. Но шчо ж ја напишу Европејцьам? Шчо Украјіна посила до Ваала на жертву своjі книги, коли јіј сказано наперед, шчо Ваал јіх пожре. Шчо передові Украјінці признали всьаку політичну літературу украјінську безполезноју? Шчо украјінська про-

грамма чудесно зрезьумована станіславівським епископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історіјі мојіх літературних заходів: 1) Почавсь сербо-болгарськиј рух 1875—77 рр. Ја, котриј вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньньу“ і на ролі Украјінців (јак народа Чорноморського бассејну) в ціј справі, насторочив уха; наші Одессіти і Кијане почали ворушитись в пользу Балканців, — ја почав писати брошьури, котрі переводились ј резьумувались не тілько в Кракові ј Новім Саді, а ј у Парижі ј Льондоні. Ја сів писати статьтьу в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Исторіи федеральнаго правленія, шчо тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россіју) і хотів виложити јому украјінськиј погльад на Вост. Пит. Коли бачу: моји кијівські близькі — в Слав. комитеті та шче ј моје іміа туди однесли; Костомаров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквоју не промовили, шчо був і јесть украјінськиј інтерес і погльад на Вост. питаньньа. Ну, ја ј сів — і до Фримана вже ј не рипавсьа.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глузду переходити. Ја зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статьтьу: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Украјіні цеји статьті не запримітили). Про Галичину скоро почали писати ј Німці з поводу Наумовича ј К-о. Ја знајшов перекладчика своји статьті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хомякова ј Шевченка). Тутешниј корреспондент Allgemeine Zeitung взьав манускрипт і јак пробниј баллон пустив в ціј газеті передову статьтьу про Федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Шчо-ж? „Дѣло“ Барвинського, котриј саме тоді вернувсь з Украјіни, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статьтьу в себе, восхваливши своју парахвіју ј ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і моју) группу і про наші прінціпи, і повернувши јіјі во славу народовськоји схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сембратовича, закинули всеукр. і свіцьку політіку. Ну, ја впјать сів з својеју роботоју, — бо кінець јіјі був такиј: шчо ось, мовльав, в Галичині појавльа себе рух, котриј таке ј таке нове діло починна в Славјанстві, пристаје до того-то ј того в Европі. Прејшло шче кілько часу. З самоји Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжішче ј народнішче видумати, ніж народовська схоластика і унијатськиј клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітаціјно-політичну) газету, прогрессівну (замітьте, не револьуціјну, і навіть не соціјалістичну). Ја готујусь до праці в ніј і берусь впјать за німецьку статьтьу, тим паче, шчо здибавсь з розумним і доволі впливовим Німцем, котриј заінтересувавсь укр. рухом (замітьте, најбільше јак одним з елементів реформи Россіји) і предложив мені, шчо перекладе і видасть моју La littérature ukrainiènne в Universal Bibliothek Рекльама. Ја кажу: брошьура вже одстала, треба переробить цілком, а ось мају роботу про два панславізми ј Галичину — поле јіх конфлікту. Подобалось, — ја тільки жду программи галицькоји газети, шчоб фінал до німецькоји статьті написати на тему: ось зерно новоји партіји славјансько-европејськоји. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить к бісу прогрессівна газета, а зостајетьсьа коаліціјна „Зоря“ з „Голими вусами“ каноника директора В. Л. Ильницького. Шчо ж ја Німцьам ці „вуси“ покажу јак прапор новоји партіји на славніј Украјіні?!!

III. Третьа історіја трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма Maisonneuve в Па-

рижі почала видавати книжки Les littératures populaires des toutes les nations. Предложили мені зробити томик украјінськиј. Ја згодивсь, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, шчо зібрані дльа Ист. Пѣс., бо без того напишеш глупости, јак случилось навіть з Костомаровим в јого статьті про пісні в „Р. Мысли". Через це ја порішив одкласти редакціју томика, а приступити до такоји критичноји роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копіју пісень, котрі зостались в Россіји. Два роки прохав ја об цім, аж поки получив не копіју, а текст (трохи розгублениј проти того, јак ја лишив јого). Довго часу пішло, поки ја переписав тут ті пісні (орігінали тепер готов звернути, коли скажуть, јаким способом; про це питав, але одповіді не получив). Тим часом виданьньа Les littératures спинилось. Але ја не трачу надіји видати виповнениј томик, тілько треба перше видати хоч XVIII в. Політіч. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ја головнішче працьував 2 роки ј буду працьувати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не поможете, то ј більше. Так, значитьсьа, робота цьа залежить не од одного мене.

Не гльадьучи на це все, ја ј останніми часами, не чекајучи Вашоји „просьби", „служив службу" — знајомити Европу з Украјіноју. Так цими дньами пејавитьсьа в Encyclopädie von Ersch und Gruber моја статьтьа die Kosaken. Так ја жду тільки актів про початок козацтва (актів, котрі приобіцьані були в „Недѣлѣ" шче в 1878 і 1879 р.), шчоб викінчити статьтьу про Січ Запороську (јіји встріј і політ. ідеји) дльа англіјськоји печаті; так жду кінцьа виданьньа Шевченка, шчоб мати повід написати статьтьу про нього. Так ја знаходжусь в постіјних взајеминах з фольк-льористами (folk-lore, народнье

знатьтьа) ріжних европ. крајів, виготовив і напечатав кілька заміток дльа Mélusine, Archivio per le tradizioni popolari, Folklore-Journal etc. Коли моја дочка зкінчить свіј курс, то діло це піде скорше, бо ја сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французськіј, јак самоучка ј чоловік не мајучиј вільного часу.

Тілько не думајте, шчоб так вже легко було пролазити в европејську прессу та шче ј заробльати тим гроші. Перш усього ј тут треба протекціју, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило дејакі навіть із мојіх попередніх пријателів з европ. писателів; дльа одних ја „нігіліст“, дльа других нетерророист; јесть такі, шчо ј сепаратизма не дуже то льубльать. Не думајте також, шчоб так уже Европу інтересувало все наше славјанське, россіјське... У мене јесть один пријатель, росс. револьуціонер Степньак, котриј пише дльа Англичан і котрому ја трохи помагав матерјалами ј радами. Він справди пише чимало і маје з того заробок. Так він окрім того шчо маје талант писати гарьаче (котрого ја не мају) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моје горе чи счатьје, не знају), він зіјшовсь з одним Англичанином із дільців, котриј помага јому викінчати јого праці, без плати за те, ј котриј скрізь біга, шчоб пристројіти јого писаньньа. Так і тому так робльать: давај книгу про Россіју, поки Авганськиј спор не кінчивсь, а опізниш сьа на тиждень, — не треба! Може це ј не гарно, а ја так не можу писати: в мене працьа про Паліја і Мазепу лежала $1^1/_2$ року, поки ја виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ја жду виписки з Поэт. воззрѣній славянъ на природу, без котроји ја бојусь кінчати статьтьу про псевдославьанськиј дуалізм дльа Revue historique des Religions. І при всім не думајте, шчоб Степньак багато заробльав:

ледви виживе з жінкоју і без дітеј. Наукові ж праці (јакі ја б спосібнішчиј був писати) і тут не дајуть мајже нијакого заробку. Знајете, скільки заплатить редакција Encyklopädie von Ersch und Gruber? 43 марки, т. ј. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так шчо ја за працьу, за котроју просидів $1^1/_2$ місьацьа (не рахујучи попередньоји підготовки), ја получу 90 фр. Maisonneuve давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десьать!) за лист. (L. Leger за своји Contes slaves ed. Leroux нічого не получив; професори тут живуть з батьківськоји ренти, або з жалуваньньа, а книги — не учебники — пишуть не дльа грошеј, а дльа того, шчоб посунутись в гору в публіки ј на кафедрах). Фолькльористичні журнали нічого не платьать за статьті. Не тілько газети, а часто ј revue непостіјним сотрудникам не платьать нічого або дуже мало. З цього всього виводіть, шчо коли ја писав і писатиму про Украјіну на іност. мовах, то власне дльа „службы“, а не дльа „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надіји ј на „руск. журналы“. Не зховају од Вас, шчо мені страшенно зашчеміло на серці, коли ја прочитав у Вас слова про те, шчо писаньнье в цих журналах мусить бути заміноју писаньньа тут. Коли так, то ліпше було ј не јіхати з Россіји, а ја мушу нагадати, звісно, не дльа того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році ја вијіхав не з власноји ініціативи, а був посланиј Вами. Тоді ја мав вже готове, власноју працеју завојоване місце в росс. прессі, — а тепер стративши јого через вијізд і роботу, роблену по вмові з Вами, ја мушу знов улазити в ту прессу вже за чужоју милостьу ј в загалі з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „песъ на своя блевотины возвратися“, кажучи салонноју мовоју св. Апостола.

Ні, працьа в росс. журналах дльа всіх нас, а надто дльа мене не заміна вільного слова та шче ј украјінського, а гірка каторга по неволі. Та ја — за написанноју оговоркоју — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені украјнофіли дорікали за цьу працьу по чужих кутках (в мене јесть кілько листів на цьу тему), не зрікајусь і тепер, коли працьа в својім кутку признана безполезноју. Тілько обидно мені, шчо впјать писаньньа в р. пер. изд. рекомендујетьсьа мені јак „матер. поддержка". Навіть не з чутьтьа достојінства, а просто, шчоб не розстројувати рани својеји шче більше, ја не пускајусь в подрібні розмови, шчоб впевнити Вас, шчо ја не дуже то гнавсь за матеріальноју „поддержкоју". Скажу тільки, шчо без Вашого догаду ја робив і дльа заграничноји пресси ј дльа россіјськоји ј коли випали счастливші пригоди, то напр. піддержав својеју матеріальноју піддержкоју прислане Вами ж виданьньа „Волів", за котрих ја половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета ј Благосвѣтлова. Тепер справа стојіть гірше, ја нічого другого не хочу, јак тільки ростикать по чужим куткам тој матерјал і ті думки, котрі набралисъ в мене за кілька років праці. Тільки впјать не думајте, шчоб багато можна було розмістити того матерјалу і шчоб з того багато можно було здобути матеріальноји поддержки. Про статьті скілько небудь політичноји барви нічого ј думать. Зостајутьсьа статьті наукові, звісно, по тим сьужетам, котрі ја більше знају ј котрими остатнij час більше займавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподівајусь ја, шчоб ті пани, на котрих Ви покладајете надіју, дуже загорілись, шчоб пристројіти моји праці. Ја мају вже резони, шчоб так скептично говорити. Та шчо Ви поробите проти мнительного страху?! Все ж моје вигнаньньє з р. пресси основано не на реальному страху (проти котрого ја нічого не

мају), а на мнительному. Та ја виповньу всі Ваші прикази (жаль тілько, шчо Ви пишете: „Посилај по одному з наших адресів“, а јаких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котрвј Ви скільки небудь можете ручатись, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котроји ја мусив в Парижі більш тижньа виписувати матерјал та в Страсбург зајіздити на 3 дні). Ја на це не жалкују, бо перше давав јому своју працьу безплатно і тепер не ја першвј заговорив о платні. Тілько звісно, ја б раднішчвј подібні праці писати по своjому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, јак би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоју, шчоб в „Зорі“ мојеји праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ја сказав мајже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головнішче дльа мене та не послідньe ј дльа служби: про Політичні (історичні) пісні. Хиба ј на них розширьајетьсьа засуд о безполезности? Делікатна цьа справа јак і всі, про котрі ја тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ја по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ја б замовк. Але Ви все таки просите мене „сослужити службу“ таку ј таку. Ја нагадају Вам про мудрвј господарськвј прінціп, шчоб кожнвј слуга робив ту службу, до котроји він здібнішчвј, охотнішчвј і котроји другвј на зараз не зробить. От того в нас і не процвітајуть науки ј художевства, шчо крепацьквј порьадок примушував стольара бути поваром і т. д. Ја ж тепер спльу і думају об тім, шчоб зкінчити Пол. пісні, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи појавитись при росс. цензурі) — другі виділи можна попробувать, і ја зкінчивша XVIII ст. т. ј. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчоб Ви

понесли јого у буздегарньу) ј післьа рьаду осібних етьудів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історіју нар. слов. на Украјіні, котра зробить значну частину історіјі цівілізаціјі на Украјіні, шчо носитьсьа мені на думці, јак кінець мојеjі публичноjі карјери, коли бог дасть віку ј сили. Ја не пропускају ні одного рьадка, котриј пишетьсьа про нар. слов. украјінську, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матеріјалу про це діло (матеріјал, звісно, зібраниј не мнoју, а 1000 чоловіків за 100 років), але ј те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років у перед не обробить цього матерјалу ліпше, ніж ја, хоч певно ј ја не оброблью јого так, јак би справди слід було і јак він вартиј. (Ја знају добре, шчо в Россіјі јесть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читајучи, шчо тепер печатајетьсьа про неjі, напр. хоч би ј у К. Стар., ја бачу, шчо приходитьсьа плакати навіть за циганськo-корсарськими методами Чуба, знак, шчо: а) нові сили зовсім не приготовлені до цього діла, b) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, јаку ціну маје сама по собі і дльа всього укр. питаньньа наша нар. словесность, најхарактернішча ј најліпша пројава укр. народу на культурно історичніј сцені?!! Нагадају тілько одно, шчо $^3/_4$ всього, шчо писано Европејцьами про Украјіну за останні 10—15 років, було писано власне про цьу словесність, і з того в останні 5 років про моjі женевські јіјі виданьньа (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni populari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академіјі і др.). А Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуваньньам Европі про нашу землью. Чим же ліпше можу ја сослужити цьу службу? Подумајте самі: може случитись пожар, ја можу вмерти, і може

пропасти матерјал, котриј сотньа счастливших пригод серед загального несчастьа нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо мноју вмре 15 років підготовки по бібліотеках Россіјі ј Европи, в розмовах і листуваньньу з першими спеціалістами діла ј т. и. Подумајте про це, та або знајдіть чоловіка, котриј би зараз же взьавсь видавати тој матерјал, або поможіть јого видати мені! Не кажіть мені, шчо јаке б цінне не було моје виданьньа, та воно тілько з трудом піде в Россіју; перш усього ја ј тепер знају, шчо хто хотів, тој маје Пол. пісні, — а друге ј поважнішче: такі речі видајутьсьа не на одну хвильу, а по крајніј мірі на 50 років, так тут треба ј погльаду дальнозорківшчого. Два з половиноју років назад ја переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. II. XVIII—XIX ст. і всьакиј, хто розуміје видавницьке і авторське діло, скаже, шчо Украјіна мала б свіј образ намальованиј неју самоју і по меншіј мірі в рьамці, котра не псује того образа, — за ціну дешевшу грибів. Але многоміліонна Украјіна, на котріј ја бачу јасно фігури украјнофільствујушчих помішчиків, земців, банкирів, адвокатів і т. д., на котріј один вірујушчиј чоловік знајшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерів, — не дала ціјеји ціни грибів на виданьньа свого најліпшого продукта. Ви згодились тілько на 1500 р. в рік, за котрі ј получили 29 листів Пол. пісень (при всіх дльа мене обовјазкових росходах, јак напр. квартира дльа складу, пересилки книг, котрі требујуть в Галичину, Болгарију, Россију, ј т. и.). Згодьтесь же самі, шчо це дешевше грибів! Але Ви скажете, шчо ј це більше, ніж Ви можете дати. Ја ј сам це знају і вірте мені, шчо сльози в мене стајуть на глазах од

благодарности всьакиј раз, коли получају ја од Вас гроші, так само јак ја плачу од болі душевноjі, коли Ви кидајете мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеј. Ја знају, шчо Ви, јак кружок пријателів, дајете безмірно більше, ніж можете, — а все таки скажу, шчо јак партіјаз тенденціјеју, Ви дајете страшенно мало. Очевидно Ви не вміјете організувати навіть украјнофільські елементи, а не то розширити јіх. І коли Ви не можете знајти засобів, шчоб видати такі речі національні, јак Пол. пісні та Кобзарьа, то јакі ж можна мати надіjі, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь украјінського возрожденіја? Та ј над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоју повного виданьньа најліпшого укр. писательа та повного ж сбора того, шчо зложив народ про своју дольу в најновішчі часи, најважнішчі дльа пропаганди? (Јаку би не мали вагу виданьньа Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні ј про справи мајже цілком пережиті, — та навіть матерјалу ј думок нових воно прибавило мало, а најбільш тілько систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче ј при цензурі, тілько вривки з лакејськоју філософіјеју, јак в остатніх главах костомарівськоjі праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви зречетесь од виданьньа Пол. П. і Кобзарьа, то Ви de facto зрікајетесь усьакоjі ролі в пропаганді украјінства, јак національно-політичного руху, і зостајетесь тілько діллетантами патуà і археологами-романтіками, та ј то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікајтесь і теоріjі украјінства (сідај, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтимуть і за діллетантізм і за романтіку. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, дльа котрого можна ј потерпіти, в надіјі доборотись свого, — а хникать, та шче ј терпіти бог зна за шчо, — не варто, „безполезно“. В уськім разі це Ваше діло, — а ја зробльу своје до возможного дльа мојіх сил кінцьа: ја видам за цеј рік III вип. Пол. пісень (до рујіни Січі Дніпровоји 1775, і Дунајськоји 1828), а також хоч 500 екз. Кобзарьа, хај льуде знајуть, шчо народ наш дума про козацтво ј московск. царство, јакі в јого специально політичні думки (соціальні пісні XIX ст. ја чи так, чи сьак зрезьумував в брошурі Нові укр. П.). Хај світ бачить, шчо думав најліпшој укр. писатель! (Ја був загнавсь думкоју, шчо Шевченко вже пережитој фазіс, шчо новој укр. рух піде далі, по ново-европејськіј дорозі, а тепер бачу, шчо не тілько масса украјнофілів, але ј украјнофільські писателі не тілько в Галичині, а ј в Россіјі шче не догнали ј Шевченка років на 10—20). За тим ја можу з чистоју совістьу вијти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, ја прјмају за „желаніе позолотить пилюлю“, мені ј Вам самим, бо инакше Виб не починали з того, шчоб „объявить прямо о безполезности“ мојеји дотеперішноји „службы“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... на шчо ј ја одповів би, јак завше одповідав: Ја знају, шчо трудно, ј буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непремінно треба ліквідувать! І ја прјмају Ваш лист за „чистују отставку“ і ліквідувавши своји моральні обовјазки виданьньа Пол. пісень і Кобзарьа на страх свіј особистој, ја постарајусь зробити своју одставку јак можна більше чистоју, — т. ј. вијіхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в јакому небудь „уѣздномъ училищѣ“; в Европі мені ніодин урьад

не дасть місцьа, та окрім того без служби дльа Украјіни ја в Европі ј без того або з ума зіјду, або втопльусь, — а тепер, коли украјінська література в Россіјі повертајетьсьа по неволі ј по волі в „Поезіјі Івана Подушки“, а в Галичині прапором укр. націјі ставитьсьа св. Уніја, — то тим паче[1]).

Значить, прошчајте! Спасибі за добро. Простіть беспокојство, котре робив ја Вам більш 10 років, а особливо в останніј час. Ја најобјективно признају себе побитим по всім правилам стратегіјі, јак чоловік, котриј не розважив добре сил, ні своїх, ні Ваших. Тільки ж на прошчаньньа все таки, також објективно, признају, шчо теоретично ја правиј в своїх думках про потребу поставити украјінськиј рух на грунт европејськиј ідејно і географічно — і шчо тілько на цьому грунті укр. справа може вигоріти в загалі ј почастно пережити теперішньу реакціју. Хто плавав у морі, тој зна, шчо коли захопить тебе назадньа течіја, то нема небезпечнішчого, јак піддатись јіј, а треба держати голову вгору та все брикатись на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвильа напередньа — ј випливеш на берег; коли ж піддасись хвилі назаднiј, то напередньа перескоче тобі через голову, переверне, назадньа течіја впјать потьагне по своjому, — і чоловік пропав, або по меньшіј мірі

---

[1]) Дејакі прогресси укр. археологіјі мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіјами жити, то јесть далеко інтереснішчі. Ось напр. египетська, јака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопујуть „на јіхніј не своіј землі“ — Маріетти ј Масперо. Та впрочім і археологіја без европејізму не дуже то процьвіте јак чиста наука, а у нас археологіја воньа православіјем, обрусеніјем або св. Уніјеју! Ја був при археологіјі далеко інтереснішчіј з наукового погльаду і меньше воньучіј, — та проміньав јіјі на украјінство, бо не міг спокійно дивитись, јак Украјінців повертали в феллахів.

затьагнетьсьа шче далі од берега, довго попобјетьсьа, поки все таки не візьметьсьа за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морьу! Јак будемо живі шче років з 5—10, то попробујемо шче раз перевірити це питаньнье. А тепер буде!

Ваш М. Др.

P. S. Перечитавши увесь лист ја побачив потребу додати дешчо. 1) По пункту про „безполезность". В Ист. слав. лит. Пипіна знајдете цілі сторони взьаті з мојіх виданьнь, звісно, без цітат або з темними натьаками (див. напр. ст. 366, 378); не мало јіх в статьах П. про етнографів. В працьах Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст. усьа філософіја братств і протестантизма на Укр. навіть дословно зближајетьсьа з Громадоју (порівн. Переднье Слово до Гр. ст. 25 ј далі, — з писаньньам Ор. Лев. в К. Ст. ј Архиві, — мінус православно цензурні заскоки ј нелогічности автора-націоналіста).

Трудно показать, але не можна заперечити, шчо наші виданьньа не пропали зовсім дльа Славјаншчини, куди доволі часто (останніми часами особливо в Болгарију) требујутьсьа ці виданьньа. Порахујте також у вішчо небудь і те, шчо таки нерідко обертајутьсьа до мене усьакі льуде, то з Россіјан, шчо вчатьсьа за границеју, то навіть з самоји Россіји, то иностранці обертајутьсьа до мене з запитаньами про Украјіну і злучені з неју речі, питајуть про книги ј. т. и. На це треба одповідати (иноді листами, по 2—3 листи на усьаких мовах), — і ці одповіді не лишајутьсьа ж зовсім „безъ пользы", — по теоріји gutta cavat lapidem.

Додам також, шчо останніми часами навіть сфери не зовсім прихильні нам починајуть подаватись, напр. всероссіјські револьуцінери: не тілько половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ иноді слово в слово повторьа-јуть те, шчо в наших виданьах говорилось, а навіть дејакі з револьуціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотнішчих, починаја-ють просто підходити до наших теорій. Вкажу напр. на нове, франц. виданьньа Степньака La Russie souterraine. Ја сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про росс. рев-рів і мало вірьу в етичну консеквентність јіх (јак в загалі Россіјан, в тім числі украјінофілів), але думају, шчо јак звісниј нам характер р. р. руху — діло дльа Россіјі фатальне, то ліпше, шчоб в ньому була течіја прихильна нам, ніж шчоб јіјі не було. По всьому (по стану Европи і по аналогіјі з кінцем 60-х років) треба ждати, шчо незабаром підніметься впјать рух „в народ“, і коли впјать, јак післьа Каракозовшчини, „ліберальні“ елементи в Россіјі покажутьсьа сонними не тільки практично, а ј теоретично, коли впјать украјінофільство схова всьакиј політичниј прапор, та шче завдастьсьа „примирить съ собой правительство“, то впјать соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму ј украјінству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне украјінство вдержитьсьа, то воно може наложити своју барву на ввесь соціал. рух по крајніј мірі на Украјіні.

II. Мушу шче сказати з поводу малоји продуктивности мојеји в таких роботах, котрі б вдоволньали Украјінців всіх напрьамків, т. ј. в роботах наукових. Јак всі ми, окрім 3—4 спеціалістів, виступав і ја в світ з невеликим запасом знатьтьа про Украјіну. Ја властиво тільки шчо почав вчитись украјінологіјі коло Ист. Пѣсень, јак мені довелось јіхати сьуди. Ви памјатајете, шчо по вговору ја мусив писати в Громаді про справи европејські, а украјінськими обіцьали зајматись льуде, котрі компетентнішчі мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки впало на мене. Ја мусив довчатись украјнольогіјі на чужині, де ј книжку не всьаку здобудеш. На цьу науку треба було часу ј праці. І ось, коли хоч по дејаким питаньньам ја набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „дерзати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Россіјі ј „елімінаціја“ мене з галицькоји печаті, при Вашому попушченьньу, а то ј за благословеньньам декого з Ваших.

3) З поводу безпокојств, котрі ја може наніс Вам останнім роком своїми переказами, ја мушу звинитись тим, шчо ја власне попавсь в дуже поганиј матерјальниј стан тим, шчо поклавшись на цифри ј строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А најбільше збудоражило мене те, шчо на моји питаньньа Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ја не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все переказував: шукајте! А од Вас ні слова не получав $1^1/_2$ рока. Накінець ја прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10 - 12 листів роботи, на першиј раз, котроји приміри посилав до рук Ваших. Ја не знав, шчо моја робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прошченіја.

200 р. получьв, „Гајдамак“ — ні! Газети не получају ніјакоји, ні київськоји, ні одесськоји, і книг нових теж. Унив. Изв. шче получају за 1885 р.

N. 41. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 10. Февр. 1886.

Оце получив 260 р. ј Вашу записку, а вчора лист і программу. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хиба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу шче пізнішче. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по звісному адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ја написав, та одповіді не получив і мају резон думати, шчо не дійшло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницьу, значить, через 3-ij адресс, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданиј лист не получив, то хоч мају звістку, шчо посередницьа бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получити. Так по јакому ж адрессу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-зі міј лист, чому нема одповіді (в мојому листі була одповідь на питаньньа ділові і од мене були такі ж питаньньа, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з П-б-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені,— значить, треба шукать јіх. Јіј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з льудьми, мов з собаками: кинути без објасненьа папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та побігти ј замовкнути. Од такоји звички ні особам, ні справі добра не буваје. Не получив ја ј „Гајдамак“, про котрі говоритьсьа в листі. Подібне памьатајетьсьа случилось в приjізд першого Петербурзцьа.

Дістав уже „Дѣло“ з історіјеју јого заборони. Quod erat demonstrandum! Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Пелеша будуть такі овошчі. На забороні „Дѣла“ не стане, а буде всіј укр. прессі ј навіть особам. І коли б за добре, — а то за Swiętą Unię! Коли вже „Дѣло“ так хотіло дебіту в Россіји, шчо аж православіје ратувати хотіло од штунди, (котру навіть дурниј православниј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстоj і Побідоносців уніју в Холмшчині рујнували, шчоб допускати

входу јіј по всіј Украјіні, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, шчо лаіціізаціја національноіі політики, а надто в націіі з кількома вірами, одна можлива основа дльа патріотів?! До цеіі лаіціізаціі було договорьувались не тільки Батьківшчина, а ј Дѣло за Барвинського. А тепер за видавцьа Белеја „Сьвьата Уніја“ стала прапором народовців! Все думајуть, шчо сам Лев XIII в Просвіту запишетьсьа ј викликне: Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum! Або чи не сам Вахньанин папоју буде. Інтересно, шчо тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер објавити цілком віјну Россіі під прапором Пелеша, на шчо россіјськиј урьад одповість на украјінських чубах. Јак би ја був на јіх місці, то сказав би, јак Украјінець Лицвину в звісніј приказці на слова: „То наш бог та вашого бјець!“ — „Так јому ј треба: нехај з дурним не зчепльајетьцьа“. Побачимо, шчо чуби скажуть. А шчо скубти јіх будуть за Пелеша, це вже безпремінно! Та коли б скубти, а то ј сміјатись! Ось шчо лихо!

Ваш М. Др.

Простіть, шчо шче не висилају довга; јак раз получив рахунки за типографіју, — треба хоч кредіт свіј піддержати. Ви мусите на дньах получити гроші за Насръ-Эддина, котрі, здајетьсьа, јак раз покрвјуть міј довг, то вдержіть.

N. 42. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève 13. Февр. 1886.

Шановниј Добродіју!

Простіть, шчо образив Вас. Ось шчо значить писати згорьача та на скоро. Ви на себе пријньали ј те, шчо до Вас не належить. Шчо замітку про міј протест ніхто инакше не може

зрозуміти, јак шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостајетьсьа тільки, — чи Ваша редакција того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“ належить, значить, і Ваш вивод: „так јому ј треба, нехај з дурним не счипајетьсьа“, а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, јак собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здајетьсьа, говорив), шчо јак би ја так завів Вас, без Вашоји волі, — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакиј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене прінціп. Але навјазувати јого другим ја не сміју, — і дльа того особливо післьа Ваших слов про К-го, јак про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на нього. Вијшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја скажу; робіть льуде добрі, јак ліпше! јак чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не можу ж признати вербовку за ковбасу, — хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја росказују Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас за скотину (!!) вважају, це вже ні з чим не сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів образитись на Вас за такиј вивод. Моји слова значать тілько те, шчо практичного виходу з оповіданьньа мого про реферати моји у Вас бути не може. Це доказує і Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја розправа зовсім наукова і без алльузиј до теперішніх політ. та релігіјних відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), то всьа просто говорить про „тепер. релігійні відносини“, трактујучи думки

релігіјні нашого народу по јого легендам, ergo не годитьсьа дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо наш народ іде до реформаціјі, — ergo, вона мусить зробити скандал в партіјі православніј греко-россіјськіј і уніјацькіј. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россіјі (де такі розправи ја сам печатав і навіть тепер не трачу надіјі напечатати скорше ніж у Вас, в вільніј Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакціју гірше навіть Толстовськоји, котра пропуска напр. статьті про секти, з прьамими алльузіјами до тугешніх обставин).

Про моје сотрудництво специјально в „Зорі“ ја не знају з јакоји речі Ви говорите. Чи хочете Ви јого, чи не хочете, чи сміјете, чи не сміјете (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не зајавив, шчоб він јого хотів, — а воспитанниј чоловік не ходить туда, куда хазьајін не просить. По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, бо ја певнісінькиј, шчо „Зорьу“ скоро забороньать в Россіјі ј не хотів би, шчоб мастодонти говорили, шчо це через мене. Ја тільки мольу бога, шчоб заборонили „Зорьу“ не за св. Унију, — хоч в тому непевниј, коли Ви будете показувати таку слабість, јаку показали в примітці до Льуборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити јіјі до свого тексту. Але ввесь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, јому діла нема.

До того діло тим, хто до Вас прихильниј особисто, хто шанује Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшоји долі, ніж невольа в Песиголовців, котра Господь віда, до чого ј діјде, коли Вас примушујуть в дурнів шити Ваших приjателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа јакоји цілі? Доси не видно, бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки

журнал преплохиј. Не вже ж проти цього можна спорити сь? Ну, положіть перед собоју „Зорьу“ ј першиј россіјськиј, а не кажу вже европејськиј журнал, та ј скажіть холодно, чи можна з ними рівньати „Зорьу“ хоч здалека?

Про те, јак зробити, шчоб „Зорьа“ була европејським журналом, багато б треба говорити. Та ја своје мајже сказав усе торік, јак ішла в нас розмова про „Поступ“. Ја тоді Вам казав і те, шчоб Ви не дуже то сподівались од „росс. украјнофілів“, а поклались більш усього на сталиј кружок своїх прогресистів, котриј би постепенно притьаг і породив нові сили в Австріјі ј Россіјі. (Ја не касајусь тут справи імен Ор. Левіцкого, або Антоновича, котрих справди не слід було писати, бо ці особи непремінно перельакајутьсьа і по своjему матимуть резон; не слід було писати ј у примітці про Руд-ого мого имені коло Антоновича). Ја кажу про статьті, ідеjі, — а не імена. Ви вибрали коаліціју без јасно обмежованних прав дьа себе і своjіх прінціпів, — ну, ј несете одповідниј хрест. На јакиј кінець??? На скілько ја можу судити по тому, шчо ја знају Галичину і Россіју, то на руjіну навіть теперішніх сил, коті моглиб служити здоровому укр. руху. — Ја не казав, шчо самі мастодонти читајуть Зорьу. Ја тільки казав, шчо радіти јіј можуть хиба мастодонти, а звірі ближчі до історичноjі епохи навірно плечима здвигајуть, — молодіж же на Украјіні навірно допіка украјінофілів питајучи: „Так оце Ваш орган“? — јак колись допікала „Правдоју“. Коли це Вам дуже гірко чути, ја не буду говорити, — але діло од того не переміниться.

Ваш М. Др.

А „Дѣло“ все сердитьсьа, шчо „словісти“ на јого доносьать росс. урьаду. На шчо ж воно

доносить на словістів австр. урьаду, — вже одним тим, шчо ставить conditio sine qua non австр. лојальности думки својеји парахвіји? Або свобода, або поліција.

Листи до Россіјан отдајте јім, — коли вони пој іхали, то задержіть до вірних окказіј. Можете јіх прочитати.

N. 43. Лист до I Ф. Chemin Dancet 14, 25. Февр. 1886.

Шановниј земльаче!

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книги ја послав пакетом не ради економіји, а ради скорости, бо чоловік би јіх не дождавсь, јак би јіх посилати бандерольју через день. Наперед буду робити, јак велите, — та тільки все таки не розуміју, јак можуть сконфіскувати Воли або Пісні. На Вашім місці ја б видержав процес проти конфіскати, јак би на неји зважилась поліција, бо инакше јака ж це констітуција, коли ј Воли або П. П. конфіскувати будуть! Јак собі хочете, а таки дарувати не слід.

„Крају“ ја шче не бачив, та хоч і побачу, то мало втішусь, бо на теперішніј час вважају потрібним протест в самій Галичині, — чи в Зорі, чи на мітингу. Коли Вам не вільно буде в „Зорі“ сказати навіть те, шчо Парт. говорив у „Провідних ідејах Ш-ка“ або навіть В. Барв. в „Правді“ або ј у „Дѣлѣ“, то ради Аллаха, на шчо Ви в Зорі?

То шчо ви пишете про вбільшеньнга предплатників Зорі, мене не дивује і шче раз показује, јаку помилку Ви зробили не заклавши своју газету. Так користајтесь же хоч тим, заставте себе вважати за шчо небудь, а не за попихача

песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого ј „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з неју обоје.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Ја казав (замічу, з власнісінькоји ініціативи, П-к остатне мені не писав, окрім про процесс) не про елімінацију јого з „Зорі“, а шче про „елімінацију з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великиј гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дѣлу за јого виходку так, шчоб до нових віників памјатало.

Звідти пішла ј усьа Пелеховшчина. Шчо ж до того, шчоб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено ніјакоји декларацiји, јак Ви обішчали, про коаліціјність журнала, а в кожнім N. јесть по реакціјніј подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між инчим через те, шчо він одклада викінченнье праць сурјозних, а кидајетьсьа за хвилевими фантазіјами, це ја ј знају, — та думајетьсьа, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, шчо јак він буде на місці в Галичині, то инакше візьметьсьа за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першіј лініјі не треба дозвольати робити з чоловіком таких подлостів, јак елімінаціја „Дѣла“, ні так кидати, або хоч обходити товариша, јак це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Јак собі хочете, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити ј поправити, а без того вперед не підемо. а будете тільки більше залазити в болото і вести за собоју гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергіјі на ініціативу, але готові пристати до діла ліпшого ніж народовське језујітство. А другі пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

та кажуть, дајте нам проводирьа, ми б пішли, от, јак би Франко. Та так на місці ј стојіте всі. А діло легке ј случај пречудесниј; зложіть чи промову, чи маніфест смирненькиј, та чистенькиј, чесниј на 26 ф., та ј скажіть: хто жив чоловік, — озовисьа! А там і побачите, шчо голос дурно не пропаде. От вже Кобринська не витерпіла дьјачковшчини. Знајдутьсьа і другі і в Галичині і на Украјіні, да поки шчо ја знају, шчо Ол. Пч. з близькими јіј вже написала Кобр., шчо јак Альманах жіночиј піде до Пелеша, то вона зрікајетьсьа мати з ним діло.

По листам Пр-ого ј одного Болгарина ја жду сварки між „молодими“ і старими в Кијіві. Тут вијать Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогресивного органу в Галичині, не розказали в Кијіві добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі“ наші прінціпіально далеко вишче Ваших Ваньанинів і т. п. Вони тільки потомлені, пассивні, вони ради скластись на других. От вони склались на Львів, бо ні на кого було скластись. „Вариволя“ својіми скоками, а В. Б. својім „точно такъ“, котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чује (од Јузефовича, јак і од громади ј Василья Лукича) підвели јіх, от вони ј попались у Пелехівшчину. Молоді јім за це очі з лоба видиратимуть, і піде чортовшчина. А будь у Вас середнье „чисте, чесне поле“, всі б зіјшлись. Під страхом видатись Вам за христіјанського пустельника ја вијать кажу Вам: покајтесь в гріхах својіх, принесіть плод покајаніја; великиј гріх Ви наробили ј велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То шчо Ви кажете, шчо не мајете енергіјі на ініціативу ј. т. и. — слова, із подлого болота всьакиј мусить виходити.

Звістки про арести в К. мав і ја, тілько мені виразно писали, немов навіть з докором, шчо з украјнофілів нікого не арештовано. Звісно, на

це складатисьа нічого. Раз коли јесть жандарми, то мусьать бути ј арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованьньа, то треба буде пријньатись за украјнофілів. Гірко тілько, шчо пропадуть льуде за Пелеша ј св. Унију, або за таку дурницьу јак Горовенко. Ја колись писав П-ку подрібно про цьу „хроніку“ і јак раз переказував те, шчо сталось. Горовенко, це новиј мудриј плод украјнофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собоју правительство“, то заход до того з боку; показати, јак несправедливі нагони на нас, смирненьких, робльать з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурниј донос на самого себе, брехньа, — бо ніодин украјінофіл динамітчиком не став. (Стали дејакі Украјінці, котрі могли б стати украјнофілами, јак би в 1870-73 рр. не панувала в Украјінців кијівських Чубова еквілібрістіка, котра тепер виходить архипрогрессивноју перед Конишчиноју). Дурниј автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним резоном поставив motto својеји рецензіји романа: „Ба! знакомыя все лица!“ Шчож до історичности ј артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізмі, шчо, видко, автор не маје поньатьа ні про гімназіји наші, ні про університет, ні навіть про украјінофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже бојавсь, шчоб це не був Мирниј (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птицьа того ж гнізда, то тоді $^1/_2$ гори з плечеј. Гірко тілько, шчо цвіріньканьньа цього птаха пішло за голос усього нашого напрьамку. Шчоб так не сталось, треба було, шчоб наша газета

вилајала роман ранішче, ніж „Кіевльанинъ“. Але — ceterum censeo — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришчів, звісно, не слід посилати не навірньака, бо јак попадетьсьа в руки поліціјі, адрессата не погладьать по головці. Ја писав лист тој думајучи, шчо јого перевезе хтось з посланних, а тепер жаліју, шчо потратив час. І дуже бојусь, шчо лист так і застрьане де небудь.

„Труды К. арх. съѣзда“ в мене јесть. „Нивп“, конечно, не мају. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на јакијсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, шче раз пожалів, бачучи сліди галицькоји неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та шче ј пише на них своји имена, вирізавши имја того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудејська, то шче стиднішче. Всі такі штуки доводьать тільки до того, шчо на перед ніхто не зхоче з такими індівідами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені шче Ефименковоји Изслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Этнографіи. А в мене власне најбільше просьать цих книг. „Гајдамак“ перегльанув і бачу, шчо Кіевлянинъ був правиј. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону також далеко до Г. Доре, јак Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосаднішче всього, шчо „К-въ“ пијмав цілиј гурт на незнатьтьу укр. мови. Сластьон розумів: діти карајуть accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гајдамак. Оттакі пребезтактні льуде ті украјінофіли! Скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так шче не навчились! Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашіј совісти приписку до

Льуборадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просьвітитись.

N. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останніј побачив пропуск, котриј треба доповнити. Будьте ласкаві, пошліть приложенниј листок в Кијів.

Пелешівскиј прапор ја ніколи не думав, шчоб Ви були јого поклонником, хоч правду сказавши, бојусь, шчо Вас „примусьать“ до јакого небудь по меньшіј мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з европејськими думками, та всі вони або јдуть за Вахньанинами, або мовчать. А тут прајшла година, коли ј мовчати гріх і шкода. Корреспонденціјі в „Крају“ мало, (та ј то шче коли буде; ја не дуже то вірьу ј „Kraju“ післьа того, јак він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеју боротись з клерикалізмом поемоју знахожу непрактичноју. Коли то шче буде та поема, та јак хто шче јіјі зрозуміје? Треба ж скоро декларацiјі хоч об тім, шчо ідентіфікаціја јакоји б то ні було національности з релігијеју је абсурд прінціпіальниј і практичниј, шчо почастно в нашіј націјі јесть православні, унијати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково законні (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть авст. кодексом[1]). Пригоду до такоји декларацiјі міг би

[1]) Дльа нас, јак групни, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчоб вона була res privata, або просто битись з неју.

дати день Шевченковськиј, на котріј Ваші Европеjці могли б зібратись вкупі дльа такоjі декларацiji, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дejіст, ніж христіjанин, а все таки зостаjетьсьа першим нашим національним поетом. Це minimum, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь осьвіченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котриj був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Ja персонально не великиj почитатель історично-тенденціjних поем і романів, і думаjу, шчо вони завше виходьать мертві, тацеj міj субjективниj погльад на бік. Пошукаjу предків Вашоjі легенди, котроjі тепер зовсім не знаjу. Про Реjса запитаjу, чи не готовитьсьа нове виданьнье, jак чогось мені здаjетьсьа. Jак шчо ні, то просто купльу jого дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускаjутьсьа всьакі пригоди до проjаву вільноjі думки. Напр. на вішчо звівсьа jубілеj Ставропігіjі? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковноjі. А рецензент Зорі на виданьнье Левицкого не скористувавсь навіть тим, шчо проjшло в Россіjі. Вже в „Дѣлѣ“ було більш сказано реформаціjного в перекладі статьті Лев-ого з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перельакавсь?

В усьакім разі погано, все погано, починаjучи від „елімінаціjі“ П-ка за свіцькиj похорон, і все счипльаjетьсьа післьа того консеквентно на те, шчоб коли не зарізать укр. рух, то покрить jого соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу книжку „Вѣст. Европы“ з прецікавоjу статьтеjу Пипина „Эпизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цьу статьтьу, jак

і попередні про „Малор. Этнографію“ непремінно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому ј поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Украјінців, знајушчих добре нашу сторону, галицкиј рух, а також россіјську журналістику, взьатись за цьу роботу.

Пишуть мені з Россіјі, шчо там молодіж толкује про статьтьу Южакова, Борба за гегемоніју в XX ст. (Россја, Англіја, Австріја, Америка), де напушчено демократичного москвофільства во славу Россіјі ј напроти „шльахетськоји“ Австріјі. Дуже б треба „смазать“ Южакова, тим паче, шчо він одеськиј чоловік, був висланиј в Сібір і зве себе „јужним федералистом“.

Напишіть мені скорше, шчо Ви думајете вчинити з Пелешем і Шевченком. По мојому Галичина втратила всьакиј резон культа Ш-ка післьа поклонів Пелешу. Нитка з Украјноју Шевченковоју вже порвана. На 26 Февр. (ст. ст.) т. ј. на 25-річьча ім. Шевченка у нас буде скінчениј набор усього Кобзарьа. Чи не најдутьсьа в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200—300 по најдешевшіј ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотізму.

Хотів було написать Вам більше про Павликові роботи і Зорьу, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь труднішче „восточного вопроса“. Чудне діло: Ви з П. прјателі, одних думок, а ніјак не полагодитесь!

N. 45. Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ федералистовъ“.[1])

До Вступу. З того шчо группа назвала себе „соціалісти федералисти“, не виходить ло-

---

[1]) Не пригадую вже, що се була за программа і від кого була послана Др-ву. Подану далї критику її прислав

гічно, шчо „такимъ образомъ въ программу... входятъ задачи культурныя, политическія и экономическія“. Задачі ці виходьать з того, шчо громадске житье требуже праці дльа подібних задач.

Характеризувати группу термином „революціонеры“ — лишнье; рев-ја не задача, а один із способів, котриј може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіи“, а ј в Швејцарјі і Англіјі. Такі характеристики збиваjуть сьа на captatio bonevolentiae, шчо при оговорках (про совр. условіја і т. пр.) не осьагаје ј ціјеjі сили.

До А. Дуже вже багато говоритьсьа про національність і з повторіньньами, а зовсім не говоритьсьа про права льудини ј громадьанина, котрі јесть јединa міцна підстава всіх инших, і національности. В усіх рухах россіјських це јединa нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народнічества і т. и.

До В. Теж ростьагнуто, повторьајетьсьа.

В §. N IV про „антигуманное направленіе в европейской политикѣ“ — не јасно.

Термин „опиратьсьа“ дльа сусідніх напрьамків і груп обиднij.

А далі: јакоју опорју дльа федералістів може бути „движеніе госуд. центр. характера“? Воно просто ворог, це ј треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіе нѣкоторыхъ національностей и областей“, то получим најголовнішче Польшчу. Ліпше прьамо про неjі ј сказати і јасно поставити своjі думки про

Др-в равом з висше поданим листом; з неї у Львові знято копію і вислано в Росію, а оріґінал лишив ся у мене. Друкую його для повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. *І. Ф.*

Польшчу історичну ј етнографічну, а також і про польськиј сепаратизм.

Прим. 3 („участіе въ терр. предпріятіяхъ") здајетсьса мені неладно редагованним і лишнім. Россіјскиј „терроризм" так названиј з обезјанства Французам при малому знатьтьу історіјі. У Французів власне був террор, бо в них було террористичне правительство, а у росс. рев-рів, льудеј частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Россіјі террористами можна назвати Муравјева, Толстого, — а зовсім не Жельабова ј т. п.). Про такіж рідкі „предпріятія", јак діло росс. „террора", нічого говорити; јіх можна робити, коли кому приjдетьсьа, а в программу јіх ставити ні дльа чого, тим паче шче в такіј формі: „мы ничего не имѣемъ". Навіть тој, хто хоче робити політ. вбивства, скаже: А мені јаке діло, чи ти „имѣешь", чи ні?

До С. Кінець вступного § перед *a.* дуже темно виложениј.

N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego з д. 20 лютого 1886.[1])

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

---

[1]) В нумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якої автора написала ось що перед початком його статї: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłómaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, поминений д. Павликом у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишаючи на боці редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналізму як основи нац. програми.

І. Ф.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraińcom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturnego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienią „narodowcami“. Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy“ występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy“ w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukrajińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiekbądź klerykalizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześciaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich probowali podciągnąć „politykę Rusinów“ (austrjackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austrjackiej magnacko-klerykalnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej“ galicyjsko-ruskiej partji („Słowa“ i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleść miejsca w teraźniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę teraźniejszych europejskich społeczno-kulturnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają stanowi i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partji klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unici, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjonaliści. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiejkolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

protestu przeciw zgubnemu nadawaniu narodowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko-ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro-Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane ideje współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 9 Марцьа 1886.

Шановниј земльаче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскаціју мојіх книг ја спитају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскаціја II вип. пісень, то шчоб властитель посилки (адресат) обороньав јіјі перед судом і подав рекурс? Бо ја готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодно, окрім Русина.

Тепер про міј лист в К. Lw., котриј Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. (В мојім листі раз јесть слово протест, та „проти надаваньа політиці р. укр. народу барв партіјноји і реакціјноји). Ви питајете, јака ціль јого? Шчоб прочитали, подумали ј поговорили. Дльа чого ја напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Шчо він буцім то „до Польаків“, то Ви помильајетесь (шчо ј сами знајете), бо в Галичині ј Русини читајуть польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ја не ждав і не жду. Кінець јого про Галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неjі особисто не знају. До Вас же ја обертавсь, та Ви сказали, шчо ніјакиј виступ молодіжі ј Вас самих не можливиј. До того ја Вас уважају јак би не сушчествујушчим дльа всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мусите писати таке, чому не вірите ј т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе ј од тих Россіјан, котрі останніми часами писали мені своjі думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіју брехні ј гіпокрізіjі і прьамоjі шкоди укр. справі по кр. мірі у нас, в Россіjі. От ја ј сказав своју думку голосно, знајучи на перед всі невигоди свого виступу, котриј всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатајуть міј лист, і до росс. газет, до котрих дійде звістка про нього, постарајутьсьа затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знајдутьсьа ј такі, котрі при цьому случају заговорьать і про „команду". В більшіј части аналогічних случајів, котрі ја бачив, виходить, шчо про „команду" говорили ті, хто самі спльать і бачать себе командірами... А все таки ја мусив написати свіј лист, так јак колись мусив написати колишніј лист до ред. „Друга" — через голови усьаких народовських і москвофільских авторитетів і јіх слуг вільних і невільних.

Шчо міј лист не даје, јак Ви кажете, аргументів, за надто голословниј (таки зовсім, а не тільки за надто!), це инакше ј бути не могло. На те все він лист, а не статьтьа або цілиј журнал. Та ја в свіј час писав і статьті ј журнали, хто хоче, там знајде ј аргументи. Та впрочім до суті діла, до лајіцізаціjі політіки — це така азбука,

шчо ј аргументів не треба, навіть дльа гал. народовців, старих і молодих. Аргументи, јак ја нагадував і Вам в попереднім листі, јесть навіть в Правді ј у „Дѣлѣ“. „Вони ј самі знајуть, шчо говорьать дурницьу і подлость“ — так пише мені один лист з Украјіни од одного з недавних сотрудників „Дѣла“. (Хочете, копіју пришльу?) В тім то најбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні Австрійаки ј уніати в чотирьох стінах такі республіканці ј атејісти, шчо ој-ој! (Вам јак беллетристу розкажу сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. Јіхали ми, каже він, через Відень, ја ј С. Подолінськиј, і мали од Русова рекомендаціју до Січовиків, М. Буч., М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, де були ј депутати, між инчим јакијсь совітник, котриј поставив на всу громаду по килишку білоји кави ј промовив шчось таке про многонадіјну молодіж. На те одповів тодішниј голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову положить за віру. М. Под., котриј був коло кијівських гостеј, нагнувсь до них при цьому слові ј сказав: „Та то він собака бреше! Він такиј же атејіст, јак і Ви, јак і ја“ (textualiter!). В чім же тут і јак „переконувати“ таких льудеј? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо ј јак знајете, а ја (можу сказати в цьому случају навіть ми за многих Украјінців) уважају тільки потрібним инколи нагадати світові, шчо вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ“ і „Зорьу“ далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повторьајемось. Шчо до поклику Вашого на Украјінців, ја тільки скажу, шчо Ви дльа того у Кијів јіздили, шчоб розказати там, шчо таке галицькі народовці. Чи Ви не були досить красномовні, чи Кијане були за надто твердоухі, мені розібрати трудно. Ја знају тільки, шчо коли ја було хотів довести наших громадьан до јакого виступу в Галичині, то розказујучи

фактично про неjі, доводив завше своjіх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-ців і напроти них. Та j не в тім вже тепер діло з Зореjу, чому Ви там, а в тім, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізаціja jесть, хоч би в Вашіj примітці до Льуб., в статьті Кал.

З П-ком хаj вже бог розсужуje. Ja нічого не розуміjу. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місцьа в моjому листі про вплив женевських виданьнь на Галичан. Ja казав про це, складаjучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на деjакі листи, котрі мав з Віднья і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дѣло, j т. п., в котрих, правду сказавши, ja не бачив ніjаких jасних ідеj, ні женевських, ні навіть киjівських. Коли ж ja вказував на переміну в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. и. т. j. між инчим і Вашу діjальність della prima maniera. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. j. до здорового діла народнього. Ваша secunda maniera, коли Ви пішли на зустріч народовцьам, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дльа мене. La terza maniera, характеризуjема приміткоjу до Льубор., нічого окрім деморалізаціjі дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо чѐрез 2—3 р. теперішноjі народовськоjі партіjі не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім ja впjать повторьаjусь. Вина Ваша, бо впjать вертаjетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ja в чому помиливсь доси, простіть і лірізм попереднього листу j саму картку з цітатоjу La Boetie. Це ja „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, гльадьучи на тіні в Вашіj „Зорі“. Тепер ja став спокіjнішчиj і в усьакім разі буду радиj, коли справди Ваша „Зорьа“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Ја јіх послав в дарунок Ак. Гр. На книгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, јак не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. этнографіјі“, де јесть статьті про „обичне право“, здајетьсьа т. VIII. Сьогодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејізд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'а, немов би одповідь на міј лист: усіми свьатими просить не кидати „безполезнојі“ праці, бо полезнојі дома ніјакојі не предвидить під ножем цензури.

Сіи стихи читай
И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдьачниј за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходитьсьа писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо міј лист зрезьумованиј в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характерниј це знак! Ја готов вірити, шчо М-въ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він виј авивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјаліста ј світівцьа? Чи це не знак, шчо парахвіја Дѣла шче більш нечиста ј неосвічена, ніже парахвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх пакостьах і дуростьах) пише далеко ліпше, розважнішче ј чеснішче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьем (в Дѣлѣ на кожнім ступні географічні ј історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добриј чоловік, спосібниј писатель ј т. и. Так хто ж у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльутьсьа шчо помилки, дурниці, крутіјства? І чи се не

характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сиплетьсьа? Ні, јак собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Ја то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (јак і москвофільські) такі гнилі, а десь јесть свіжішчі елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Украјіну, ја побачив, шчо цеј чоловік, певно чесниј і працьовитиј і з толком більш ніж Львовјане, одстав од віку років на 30—40 р., а післьа Пелешолатріјі і coup d'état в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і меньше оптімісти по природі, так просто говорьать, шчо на Галичину треба махнуть рукоју. При таких доказах гнилі. јаких стілько дало „Дѣло", було колись мене лајали в громаді, на вішчо ја „видумав Галичину", а потім без мене вже брали по 1 рубльу штрафу, коли хто, најбільш получивши міј лист, починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені один із украјінофілів, про котрого мало говорьать: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки јіх не забере росс. царь та не почне јіх „обрушати" lege artis: одних поробить благочинними (деканами), других поліцејськими та жандармами — тоді треті, коли вони јесть справди, поробльатьсьа справдішніми лібералами ј народовцьами". Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думајуть про всіх Вас, дьакујучи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попросіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу јому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські фольк-льори насидів собі, сором сказати, і шишки гемороідальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакујучи через $^1/_2$ години з канапи, так лік не јде в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновськиј таки не перегльанув своjеjі статьті Die Kleinrussen. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польаки. Доволі того, шчо jіх урьад забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленським), шчо то Польаки, то jіх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікајетьсьа. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри мојеjі). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Кијівс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитају в Кларані в Мечникова. Јак дасть, то пришльу Вам на час.

N. 48. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Марта 1886.

Шановниј земльаче.

Лист Ваш з випискоју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з мојіх слів. Прихильниј писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакціју ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од јакоjі похибки Ви б охоронили јого, јак би він „звернувсь з сими словами по прьамому адрессу“. — Коли діјсно јесть Украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (а власне ј Ви) про свьату Пелеховшчину в Ділі та про Ваші хвали попівстьу в Зорі, то тим гірше дльа тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жъ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо ј казать, післьа того, шчо не тілько ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останніј рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакціју „Мира“ або хоч „Пролома“. Обидві ці партіјі мајуть не тілько більше будучности, а ј більше логіки і навіть особистого достојінства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте шче побезпокојіти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукајете мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Этнографіи VIII зо статьтьами по звичајному праву, а також Якушкина Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба ј мені ј другим. П-к пише, шчо јому на руки ја јіх не посилав, і ја памјатају, шчо послав ранішче Вам.

2) Зорі не мају 4 N ні 5. Справтесь, чи це елімінаціја, чи случајність. Ваш М. Др.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котрij Ви приобіцьали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушениј требовати од Вас і Зорі, шчоб Ви зајавили, шчо поставили ці речі в Ваш menu без умови зі мноју; в Россіјі льуде знајуть, шчо ці речі моjі, а діло повертајетьсьа так з боку Ваших попів та ј Вас самих, шчо на мене може кидати тінь усьака спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці моjі слова. Најліпше було б, јак би Ви зарані, не доводьчи до скандалу, објавили, шчо таких то річеј в Зорі не буде.

Шче сьогодні ж посилају 1 австр. гульдена в „Дѣло“ — плату за објаву про Кобзарьа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерчеських објавах коло објави про лік проти параліжу.

Шче прошу Вас 3) спитати в адміністраціјі Просьвіти, чи получені моjі гроші (5 гульд.) і чому не висилајуть мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, шчоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Kraju.

Господь з Вами, гнівајтесь, а ја скажу своју думку в останнiј раз. В Kraju Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в својому листу, за котриј Ви мені докорьали, тільки ја вказују ј вихід, а Ви зостајетесь при демонстраціі цілком негатівніј. Не розуміју ја Вас. Колиб Ви, післьа всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичајниј в Галичині (хоч і дуже вже гіркиј на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельский і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськім болоті, гавкаје з тубольцьами, сердитьсьа на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцьам. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж простітуціја, це јакијсь моральниј маразм, дивниј в такі молоді літа. Ја такого навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јеjі зовсім, пишіть собі повісти, печатајте јіх, де вгодно, — та ј годі. По крајніј мірі ні себе вижати, ні других деморалізувати тим не будете.

N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Апр. 1886.

Ласкавиј Добродіју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усьакого встоју в прінціпах, покликујучись на Вашу статьтьу в „Kraju“ порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на міј лист, в которому ја говорьу навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останьньу нитку з Украјіноју). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвильу. Доказ і „Два пріятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовиј просити прошченьньа, тільки суть діла, стан Ваш перед публікоју од того не переміниться.

В Россіју мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви схочете јіх передати?... Бо ја мушу намовльати Украјінців у Кијіві ј Одессі, шчоб рішуче виступили против Вашоји групи „народовців“. Перечитавши тепер коллекціју Руси, Н. Пролома, ја шче більше впевнивсьа в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між инчим украјінських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або ј у Огоновського, ніж в органах Вашоји партіји. Це вже maximum сорому, а до того пригода в Сојузі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу христоматіји Кирпичникова показује, шчо „народовці“ зовсім повертајутьсьа в доносчиків, в австріјських Андріјашевих. Россіјським Украјінцьам тепер, післьа заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма такими подвигами своіх „прихильників“, а через те ја мушу јім про це все оповісти, і молити јіх усім сьатим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всьакі звјазки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут істнује солідарність. Ліпше вже зостатись на јакиј час зовсім без усьаких взајемин з Галичиноју, поки підросте рід льудеј більш одповідајучиј цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своје діло і навіть своју особисту честь солідарностьу з новоју Андріјашівшчиноју. Ви ж певно знајете, шчо напр. „Кіевлянинъ“ простісінько приписује всьаку дурость і подлость галицьких народовців россіјським укра-

інофілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких јак Куліш і Драгоманов. Кијівські і одеські украјнофіли справди винні в цих дуростьах і подлостьах тим, шчо не тільки не протестували проти печаті јіх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьать рішуче одректись „отъ сатаны“, — просто „дунувши и плюнувши нань“. Шчо вони зроблять, јіх діло, а ја мушу представити јім фактичниј стан діла. Колись і Ви јіхали з подібноју цільу, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котриј буде просто направлениј і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відомиј јому тој лист, котриј привезла мені Тр-ха (про безполезність і пр.) і чи читав він також моју одповідь на тој лист? Бо вијшло шчось чудне: Лис. написав мені, шчо, мовльав, јединa вірна дорога, це та, на котріј ја јду; шчоб ја думав, шчо хочу про особисті до мене відносини братіјі, але шчоб і думки не допускав про те, шчоб вона не згожувалась зо мноју, та не кидав својеjі праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, шчо розмовльала з братіјеју ј не розуміје, з чого могла підньатись навіть розмова про „расхожденіе“, шчо всі по прежньому ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про міј не натьака і видно, шчо про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розуміју, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по јакіј раді, 2) чи богато льудеј читало одповідь моју? Треба Вам впрочім сказати, шчо мені ніјаково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер різного польа јагоди. Ја б дуже хотів обіјтись навіть так, шчоб і статьті в Россіју не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовльају, шчо вести з Вами

хоч дејакі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа мојіх особистих справ, та все таки мене ссе за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розіјтись, „јак чорнаја хмара“, ніж тьагти теперішні взајемини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь нејасність у взајеминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницкого: ми можемо помагати один одному, але прежньоји дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крајніј мірі боку ждіть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна політична буде сама собоју, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути безслідно з мојеји памјати Вашого поступованьньа зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котріј Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $^1/_2$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірьатись Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријателья, а особливо тих, хто просто обертајеть сьа до мене, шчоб зіјшлись з Вами. Ја мушу остерегати јіх од Вас јак од чоловіка, котриј при всіх добрих замірах слабиј до повноји ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взајемини, ја радиј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатніј рік, најбільш усього підложениј жаль до Вас, шчо Ви сами себе топите, јак громадського чоловіка і навіть јак особу на користь песиголовцьам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получају з 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думајете зајавити про ті моји статьті, котрих не буде в Зорі. Не примушујте мене обертатись в јаку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминајете, чи получили лист дльа Коцовського?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Апр. 19. 1886.[1])

Шановниј земльаче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьньа Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фонетикоју радікальноју, такоју, јакоју пишу Вам лист цеј. Нагадују, шчо таку правопись вжива ј Ом. Огоновскиј в своіх Studien і пр. і шчо навіть у Россіјі за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „старовѣры“ усьаких сортів будуть проти нашого виданьньа, це ја знају. Та чи не пора вже махнути рукоју на тих „старовѣрôвъ“? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернетьсьа од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, јак би він прихиливсь до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, јак дівчина в пісні: коли мишеј бојіш сьа, на воротіх повісьсьа!) Думајетьсьа мині, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцьами і шчо јак би јіх (јак і всьаких других лицемірів) було менше, то далеко б ліпше було.

---

[1]) Богдан Бачинський, ученик стрийської ґімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ьа з листом, на який отся відповідь знайшла ся у мене, доставлена менї, здаєть ся, по смерти адресата, що вмер саме по зложеню матури. *Ф. І.*

Јак би самі „народовці“ не почали підперати „етімологіи“ (јак і всьакоји иншоји старовини), то вона б давно вже льагла на смертніј одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне вијде наш Кобзарь, ја шче ј сказати Вам не можу. З россіјськоји Украјіни ја не скоро можу сподіватисьа помочи і досить того, шчо тамтешні льуде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне шче не доросли до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагајуть именем јого. Дльа них треба „цензурного Кобзарьа“, навіть більш обрізаного, ніж в Россіји, — звісно, зоставивши виступи проти Москальа, в Австріји не тілько цензурні, але навіть оффіціозні. Доси ја не тільки не маију відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзарьа, а навіть власне народовські газети не перепечатали мојеји зајави, — окрім „Дѣла“, котре помістило јіји серед торгових објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки јак ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випушчу хоч 300 екз. Кобзарьа, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женевських виданьнь ја би радиј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене прінціп — берегти молодіж, котра шче вчитьсьа. Напишіть, јак Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишльу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовиј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki społecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне ніјакоји науки нема. Звістіть мене швидче, чи дісталисьте міј лист, бо саме взнају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Апр. 1886.

Добродіју.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки диквј, шчо јак би він пријшов з крају більш цівілізованого, то ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадају, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу евольуцију, котру мусите ј Ви перејти з Вашоју громадоју, шчоб дијти до звісних моральних ідеј, котрі ја вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на јаких Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовірја“ ніјакого діла мати не можно, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете віјну, то ј војујте собі на здоровье“.

Моји умови не кумедні, а печальні, бо виходьать з суті діла, т. ј. з позіціјі, котру Ви пријньали до мојіх (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично. Ја Вам написав јіх не потому, шчоб ја хотів на них вести з Вами діло (напроти, ја Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Россіјі.

Довірје виходить з діл. Ја можу з најчистішоју совістьу сказати, шчо ја својіх ідеј не перемінньав, у чужі партіјі не переходив, панегіріків попам (котрих недавно сам лајав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьанок не ламав і т. д., і од того мене можете льубити чи ні, војуватись зі мноју, чи дружити, але недовірьатись мені не можете. Проти Вашого поступованьньа політичного ј особистого ја можу написати најдужчиј протокол виписками з Ваших же слов. Јаке ж ја мају

право не остерегати льудеј, котрі можуть наробити помилок політичних і пошитись в дурні, јак ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојім за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоровлье“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули своји власні слова: јакі ми проти Вас діти ј злі діти! Ја војујусь даже не на своје здоровлье ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Шелеховшчиноју? з гнильльу Ваших народовців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Kraju!

З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „виелімінували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб моји товариші мене ж і обвинили за те.

Нијаких листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно кокоротенькиј) про справи прінціпіјальні. Навіть річеј, скільки небудь дльа мене персональних, хоч і тісно звјазаних з прінціпіјальними, напр. про печатаньнье мојіх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазаниј Вам, і ја з нетерпіньньем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в ціј справі, подьакувати Вас за услугу і далі вже нијакоји од Вас не получати. Предложену Вами через П-ка комиссіју дльа „Кобзарьа“ пријмају через те, шчо вона не маје мајже нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льуде могли читати Ш-ка), тільки прошу Вас, говорьучи з льудьми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашоји солідарности політичноји, при чому можете појаснити наш розбрат, јак сами јого розумијете. Прошу Вас також не потајіти, шчо Ваша „Зорьа“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ј мало смисл) мојеіі зајави про Кобзарьа, котра мала практичну ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому ја не пишу в Зорі, — можете теж појаснити, јак хочете. Тільки сестрі, јак будете мали з нејy розмову (јіјі застанете в Кіјіві), то скажіть, шчо про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: „чи вислали і чи висилатимуть дальше — не знају“ — а то вона дума, шчо ја в свіј час безплатно получају јеjі і Ваші твори.

Готовиј служити Вам
М. Драг.

N. 51. Другий лист до Киян. Женева, Апріль 1886.

Пишу цеј лист дуже наскоро і через те вибачте, коли шчо вијде не докладно. А треба б поговорити толком, бо хвильа починајетьсьа дуже важна. По всьому тому, шчо робитьсьа тепер на Заході Европи (в Англіјі, Франціјі, Бельгіјі, Італіјі) видно, шчо теперь мусить бути період великих соціјально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, пруско-австріјськоjі і пруско-французськоjі віјни). В Англіјі ј Франціјі, јак в земльах, де вже прінціп демократичниј зовсім переведениј в законах політичних, можна сподіватись більш мирного виходу і соціјальних реформ. В Бельгіјі ј Італіјі, де шче держава основана на цензі, видно більше нелегальности вже ј тепер, та видно ј те, шчо діло повертајетьсьа з правдиво соціјальноjі економічноjі підкладки на політичниј грунт, на агітаціју за suffrage universelle. Шчо буде в більш поліцејських державах, Германіјі ј Австріјі, сказати трудно, та ј там видно, шчо на зло поліціјі висльујетьсьа між робітниками, особливо в Австріјі,

рух террористичниј, а порьад з тим і в Австріјі стаје дужчим рух за suffrage universelle. Шче труднішче сказати, шчо буде в Россіјі, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), шчо европејськиј рух перејде грьаницьу царства і прејавить себе і серед „молодіжі“ (јак і поперед), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Шчоб із цього руху вијшла јака користь дльа крају, а почасти дльа нашоји Украјіни, шчоб він впјать не повернувсь у „нігілізм“ і не розвіјавсь, а також шчоб він не одбив нашу украјінську молодіж од украјінства, треба, шчоб старші не пропустили часу, і по крајніј мірі поставили јасно своји політично-соціјальні ідеали. Јакі ці ідеали на цеј час, мені, думају, нічого розводитись. Скажу тільки приміром, шчо најбільше тепер могли б мати ваги, окрім программи політичноји волі (прав чоловіка і самовправи) соціјальні программи середні між пр-амами европејських соціјалістів (коммуністів) і радікалів напр. англіјських і французських, швејцарськоји нар. партіји і т. и.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньоји мушу сказати, шчо украјінство в ніј тепер прејавльајетьсьа чимало, але при цьому кидајетьсьа в очи, шчо впјать, јак перед 1874—5 рр., украјноф. пресса більше говорить про сьужети археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, шчо „Украјінці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між јіми јесть льуде дотепні до того, шчоб писати про економічні справи в своју напрьамку. Тепер же јіх праці мајуть тільки характер матеріала, філософіју з котрого виводьать столичні радикали і виводьать, звісно, в сво-

јому напрьамку. Думају, шчо коли звернетьсьа ким слідује увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, најнатуральнішче булоб, шчоб стороноју дльа укр. печати і навіть місцем, деб могла практичноојавити себе украјінська політична і соціјальна программа, поки пробудитьсьа ширшиј і енергічнішиј рух в Россіјі, могла б і мусила б бути Галичина. Тільки в Галичині тепер діло стоїть так, шчо не тілько не може служити до того, шчоб притьагти до украјінства приготовльајушчијсьа рух в Россіјі, а скорше напротив одпихаје од украјінства прогрессивнішчі елементи з інтеллігенціјі в россіјськіј Украјіні, а надто коли јім буде данив резон уважати галицьких укр-філів за представителів украјінськоји ідеји. Теперішні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче більше, ніж шкодили „Правдьане“ в 1873—75 рр., бо тепер на дорозі реакціјі стали не тільки старші народовці, а ј молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали голос за радікально-прогресивну программу в своіх промовах в Січі, в статьтьах в „Друзі“ і навіть в „Правді“. Кілька років тому назад, коли ј старші народовці було подавались на бік молодшого руху, звјазаного більше чи менше з соціалізмом, почали були звертати увагу на народ, јого потреби, економічниј стан і т. и., можно було сподіватись, шчо хоч помалу виробитьсьа з „народовців“ властиво демократична, радікально-прогресивна партіја на европејськиј лад. Але цеј ступінь „старших“ народовців доси не мав инших послідків, јак тілько те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потім за ними ж подались зовсім в реакціју або квієтизм. Післьа короткоји епохи мітінгів, агітаціјі Батьківшчини за світських, народніх кандідатів, рьадом з чим ішли проби поставити всьу украјінську независиму од рутенського унијатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе попівство (од котрого јавно одвертајутисьа в Галичині мішчане і сельане-мужики), поставили на першиј пльан пусті справи „добромильского монастирьа“ і т. п., химеру автономіјі, хоч вірноји Риму, а все таки іерархичноји церкви, почали бігати на поклони до митрополіта, а коли митрополіт одвернувсь од них, бо все таки вбачав в украјінстві опаску дльа „Рима“ і јого ідеј, — то до архіјереја станіславівського, і не тілько залишили реальні народні сучасні інтересси, але мусили сховати мајже всі живі боки попереднього козакофільства і украјнофільства à la Шевченко.

Теперішнье „архијерејсько-унијатьске“ народовство не маје ніјакого резону істнуваньньа навіть з формально національного боку, бо теперішниј „Св. Юръ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовськоју“, малоруськоју, тілько требује од своіх прихильників мира з оффіціјальноју австро-польскоју консервативноју політікоју ј розрива з усьакими республіканськими, гајдамацкими і нігілістичними традіціјами в россіјському украјнофільстві, — инакше сказать, просто розрива з нашоју Украјіноју. Митрополітанська „Русь“ напр. докорьа „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Кіевск. Стар. статьтьу Ор. Левицкого про давні порьадки в кијівськіј митрополіјі, — вбачајучи в тіј статьті „індіфферентізм“, або сочувствіје республіканським порьадкам в церкві. Також кидајетьсьа та „Русь“ на гајдамацькі сімпатіјі Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архијереја Пелеша з јого ідеалами все таки ультрамонтаньско-архијерејськими („Зорьа“ так зробила сама крок на

зустріч арх. Пелешу, перебрехавши історіју братств і уніјі, виложену в переднім слові до актів Ор. Левицкого). Очевидно, шчо коли тепер „Св. Юр“ став з „церковно-славјанско-унијатського“ малорусько-унијатським, то народовство клерикальне ј австро-консервативне, јак шчось окреме од нового свьатојурства, не маје нијакого резона, і потому ја бјусь об заклад, шчо все попівство галицьке переjде до митрополітанськоjі партіjі од такого народовства. В усьакім же разі дльа нас обидва народовства, митрополитанське ј архијерејське, не можуть бути своjіми јак потому, шчо ми ж добре знајемо, шчо інтереси народні і попівські (а надто попівства іерархічного) далеко не зходьатьсьа, так і потому, шчо обидва ті галицькі народовства фатально мусьать бути тільки австро-рутенські, а не всеукрајінські, — бо думати, шчоб Галичина могла притьагти нашу Украјіну в круг австро-унијатських інтересів, значить просто смішити навіть курај.

З цього всього виходить, шчо унијатсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисто украјінське по мові своjіј, нијак не підходить до наших інтересів національних, політичних, соціјальних і культурних. В самій Галичині воно не маје сили окрім јавного оффіціалізму, од митрополітанства.

Цьу своју слабість чујуть самі теперішні архијерејські „украјнофіли“. Нагадају, шчо при клерикально-консервативніј программі неможлива нијака працьа ј агітаціја в народі за јакі небудь живі справи політичні, соціјальні, культурні, економічні, не возможно знајти собі силу в народі. Через те думајуть підперти себе покірностьу до урьаду (вступна статьтьа „Дѣла“ до виходу „Нар. Ради“ прьамо поставила цільу нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то ј просто доносами на москвофилів.

Це теж пункт, на котриј наші Украјінці мусьать звернути подвіјну увагу.

Дуже помильајутьсьа ті, котрі думајуть, шчо в Галичині діло першоји ваги — одстав украјінства од московства. Украјінство јак форма стојіть тепер в Галичині так міцно, јак ніколи. Власне в Галичині може ј не було боротьби між украјінством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Украјінцьами була власне боротьбоју церковно-славјансько-малоруського схоластицизму ј консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з Украјіни, а најбільш в 60-ті роки. Масса русских обшчеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже мајже зкінчилась на користь украјінства, т. ј. народовства. Новиј митрополит благословив тој самиј Пульујсько-Кулішівськиј молитвенник, котриј прокльав був митрополит, шчо пујхав на спокіј в Рим. А з другого боку в „москвофільскому“ Н. Проломі недавно напечатаниј цілиј рьад фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при всьаких рутенських і обшчеруських дуростьах важність украјінського письменства дльа Галичини признана так енергічно, јак це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер бојатьсьа дуже признаватись до солідарности з „шизматичноју“ або гајдамацко-нігілістичноју Украјіноју. Тепер треба в Галичині не тьагти канитель про самостајність нашоји мови од московськоји, јак і польськоји, а зробити ту мову органом справжньоји европејськоји культури, шчоб чоловік, котриј рветься до тіјеји культури (а такі тепер виходьать в Галичині массами і з мужицтва), міг задовольнити своју жажду на тіј мові.

А цього то власне ј не робльать галицькі украјнофіли, а поворотом своїм до клерикализма

ј консерватизма однімајуть в себе останньу можливість робити це. От тут то опасність, шчо нашу мову забје коли не московська, то польська. Ја міг би подати немало примірів того, јак шче кілька років назад можно було нашіј літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. украјнофілів. Порівньајте польські ј украјінські виданьньа в Галичині — в перших Ви побачите все таки современність европејську, а украјінські иноді, јак би не етікетка, то не знав би, в јакому році вони ј друкувались, а часто думајетьсьа: і на шчо папір попсовано?

Московська мова шче довго не буде страшна дльа Галичини, бо все таки гал. „москвофіли“ пишуть по малоруському і иноді не гірше украјінофілів. А ось курьјоз: тепер більше здибајете наших украјнофільських думок в галицьких „кацапських“ газетах, ніж в украјінсько-народовських. Так напр. згадані фельјетони Н. Пролома говорьать про політично-соціјальниј вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дѣло“ і др., котрі тепер робльать із Шевченка тільки апостола „мови“. Правда, Н. Пролом ганьбить Марију Шевченка, так народовці јіјі ховајуть од публики страха ради архијерејська. Тепер „Слово“ виступа за побільшеньньа впливу світських льудеј на церков, то б то за такі братства, јакі хвалила К. Ст. ј јаких тепер бојатьсьа „Дѣло“ і „Зоря“. Всі москвофільські журнали, вже з однијеји злости на польські порьадки, частішче показујуть нелади спеціјально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в попівські справи, допустились до того, шчо про безземельність крестьан почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, шчо „Н. Пролом почина брати верх над „Дѣлом“ і шчо

народовці скрізь з оффензиви переходьать в дефензиву".

Јак ја сказав, народовці думајуть одбитись од „кацапів" доносами (тоді јак перед „Миром" і „Русью" тепер вони тільки одмовчујутьсьа) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеји „одрубности" Русинів од Москалів догмат австріјського вірнопідданства! Вони кричать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвоју значить бути ізмінником в Австріји, а иноді приговорьујутьсьа в такім же дусі і про переход Наумовича і комп. в православіје. Вольа Ваша, а ја сам працьујучи дльа одрубноји Украјіни, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушкина својім, јак тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австріји. Ја вже не кажу про те, шчо з јакоји речі чоловік мусить бути непремінно вірнопідданним Австріји јак і Россіји? Перемішујучи область політики ј літератури, гал. украјнофіли не тільки јдуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньньа урьаду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів Не забудьте, шчо Польаки раз кажуть: „Ми раді миритись з правдивоју Русьсьу, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву", а в другиј кричать: „Та ј Украјіна теж Москва". І неліберальна постанова етнографічно-літературноји справи народовцьами підпира претензіји польських оффіціалів цензорувати і над мовоју Русинів.

Останнімв дньами дожились ми до того, шчо „Дѣло" прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского", шчо воно роздаје ученикам Русску христоматіју Кирпичникова, прислану з Россіји, і тим би то робить „язикову агитацію". Послідком доноса був процесс „Обществу" за про-

дажу книжок без патента торгового. (Поліціја вијшла розумнішча, јак „Дѣло“, бо агітаціјі не побачила). Ја персонально допевнивсьа, шчо читаньнье Галичанами россіјськоји літератури в подлиннику не тільки не шкодить украјнофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицько-москвофільську „тарабарщину“ і ставить Галичан на демократичниј грунт росс. літератури. Ја певнісінькиј, шчо тепер Шевченковських ідеј більше вичитајеш навіть із Андріјашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть јак би було инакше, ја б усе таки вважав не тільки подлостьу, а ј політичноју дурестьу доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі ј подібні доноси компромітујуть украјінство перед публікоју в Галичині, та ј в Россіјі, — та в добавок дајуть примір гал. москвофілам доносити ј на росс. Украјінців, котрі показујутьсьа в Галичині. Так по всьому виходить, шчо теперішниј характер галицького народовства просто шкодливиј інтересам украјінським і в Австріјі ј в Россіјі. Звісно, радікально поправити діло може тільки евольуціја серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де шчо можете зробити ј Ви. Ви ж і мусите зробити, бо ј Ви причинились до того, шчоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. п., коли вони, післьа своји подлостів проти соціалістів (в тим числі ј проти Вашого товариша) пішли прохати Вашоји помочи. Кијівські ј Одесскі газети, прихильні до украјінства, гладили по головці гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами II-ка, коли ті јого самим подлим способом „вилімінували“ з суспільности за те, шчо навіть не заборонено австр. законами (світські похорони). На решті Ваші делегати помогли розстројіти діло основаньа „Поступу“ і встро-

јіти гибридну „Зорю“, в котрій прогрессиста Франка „примушујуть“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхује навіть виданьньа Археограф. Комиссіјі. Ја думају, шчо з Вашого боку мусить вијти нова декларацiја в роді јак в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал. народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати јасного, радікально-прогрессівного напрьамку од журналів, котрі Ви піддержујете. І тепер в Галичині јесть льуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народовства, котрі потроху навіть працьујуть в иншому характері. На лихо ті льуде сидьать в провінціјі, або дуже шче молоді, студенти ј академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізаціјі.

Ја бојусь, коли б хто не подумав, шчо мојім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народовців. Ја признајусь отверто, шчо ја, звісно, не радиј, шчо мене виеліміновано з галицькоји пресси вкупі з другими соціјалістами, јак П-к, В-к. Тільки ж персонально ја менш усього трачу на тому, бо дльа своји праць ја все таки знајду собі місце по чужих хатах, так шчо ј сами галицькі виданьньа муситимуть потім реферувати про них, тоді јак би вони могли б подавати ті праці перші ј на своји мові. Значить, персонально ја не дуже обиджениј і потому тим паче ніхто не маје права бачити в мојіх словах чого небудь субјективного. А через те ја тим паче сподівајусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цеј лист міј, хоч може ј не в усьому з ним згодитесь. Ја додам шче, шчо мајже такі ж самі уваги ј перестороги јак тепер, ја писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренціјі ј Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіју цього листу в другі громади.

N. 52. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 12, 29 Маjу 1886.

Добродіју,

Ја не послав Вам Рејса доси, бо бојавсь јакоjі плутанини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмісті з тим посилају Вам назад Ваші 6 гульд. (котрих зовсім не треба було) і 42 фр. решту мого Вам довгу і дуже Вам дьакују за Ваші висилки. З поводу Рејса ја позвольу все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашіј публиці переклади готових вже статеј М. Верна, котриј все таки спеціаліст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас зберетьсьа написати докладні орігінальні статьті, печатати ж скороспілі з помилками (јак це звичајно робитьсьа в Ваших виданьньах) статьті соромненько.

На Ваш передостатніј лист ја б хотів зовсім не одповідати, до того мені огидна безрезультатна полемика. Але ја спорившь з Вами зовсім не зза себе. Ја признававсь і признајусь, шчо мені дуже хотілось швидче збути з совісти дејакі матерјали більш-менш оброблені, але „дасть бог і пресвьата мати“, ја проживу кілька років, то збуду јіх јак небудь, хоч і гіркенько мені збувати јіх по чужих хатах і на чужих мовах. А далі в мене не було ј нема в ціј справі ніјакого особистого інтересу. Спорившь ја з Вами, бороньучи прінціп та Вашу власну репутаціју. Попробују одповісти Вам останніј раз. Дивно мені, јак Ви можете не зрозуміти, шчо Зоря написала брехньу, сказавши, шчо NN статьті не будуть напечатані по волі автора, а не по волі самоjі редакціjі та ј Вас. Навіть залишивши історіју з мојім листом (в котріј же безспорно редакціја ј Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче ранішче, ніж Ви објавили про моjі статьті, написав, шчо

дам јіх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені ј Волкову, јак того потребује приличність, запросини до сотрудництва ј коли редакціја зробить декларацију, шчо Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостіјників без огльаду на јіх політ. переконаньньа. Ви мені виразно прнобіцьали те ј друге (та Ви ј не мали права инакше објавльати, шчо дасте моји статьті). Мало того, Ви сами тільки під умовоју такоји декларацiји могли, без страху вијавитись ренегатом товаришам і ідејам, стати соредактором Зорі. Тим часом ја не бачив ні декларацiји, ні листу од Кал. Дивно, шчо післьа того Ви шче кажете, шчо Ви трохи не землью били, шчоб моји статьті були в „Зорі“.

Не менше дивно, шчо Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Јак давати, проти мојеји волі, моју замітку в Зорьу і печатати там до мене запросини, шчоб давав далі статьті, а потім переньати в проспект моји слова з листів до Вас, — то ј Ваша газета, а јак додержати слово, пријньати на себе одвічальність, то ј не Ваша! Також само јак же Ви не народовець, коли Ви појавльајетесь сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписујете в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Шчо Ви при тому скажете проти народовців в јакому „Kraju“, або в приватному листі, то діла не переміньа, або шче наводить на Вас. шчо Ви тим паче народовець, бо не мајете, јак вони (по Вашим же словам про них) ніјаких сталих прінціпів. Протестујте, скілько хочете, а Ви записали себе самі в народовці ј можете звідти виписатись хиба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Льуборадських. Ви так і не појаснили мені, од чого Ви „мусили“ підписатись під

примітку, а тільки питајете: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покајаніје і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з льудьми та з самим собоју до добра не доводить. От Ви кајались післьа Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Льуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в души зостајетьсьа. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнутьсьа, јак у песиголовцьа, а далі ј мова льудська почне заміньатись в собачу і страх! вјде цілиј кинокефал, јак Партицькиј або Вахньанин. То ј вони починали так само. А тепер попробујте переробити јіх знову на льудеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіје.

Звістки Ваші з Кијіва дуже інтересні і в суммі не такі навіть сумні, јак ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо льуде проміж собоју сварьатьсьа, јак Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одессі. Не пишете також на моји запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'а? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьать писати мені одповідь?

Чи бачили Ви моју сестру, а також Јак. Шульгина? Ја б радиј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рокомендувати мене Вашіј жінці, та бојусь, шчо вона не дуже то зльубить мене за моји остатні листи до Вас, а новому чоловікови не зрозуміти, скільки вони коштујуть і мені.

Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

По троху посилатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, јак

бажа К-вј. Ја јіјі написав шче јак Ви були в Кијіві. Тепер бачу, шчо пријшлась до часу. Решту vederemo. Јак будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідајтесь про рахунок, бо Ваші дороги јакось чудно рахујуть кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштоју. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянется; что розмолвка его (зо мноју) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З останнього ја шче раз бачу, шчо Ви і в Кијіві јавились народовцем, а початкові слова доказујуть, шчо Ви зовсім невірно передали суть нашоји „размолвки“. В ніј не було ніјакого „недоразумѣнія“, ја Вам јасно казав, чого ја хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламајучи натіть те, шчо обіцьали. Післьа всього, шчо случилось, особливо післьа переписки „Дѣла“ (А. П. въ К.) і листу сестри ја мушу печатно росказати всьу справу. Мині це дуже гірко, та ја не винуватиј. Ја навіть не мају права держати непорушеноју цьу хмару брехні, котра зібралась над громадоју в ціј справі.

N. 53. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 19 Јульа 1886.

Добродіју!

Перш усього дуже дьакују Вашіј жінці за фотографіју ј добре слово. Своју фотографіју рад би послати, та в мене тепер нема, та навриад чи скоро ј буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиј. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахујучи Рејса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ја шче вихожу Вам винниј 42 фр, котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кијів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дьакују за все. Пожалујста, не забудьте відписати в Кијів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присьагши не вести далі полемики про „розмолвку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжницьа“, ја шче менше розуміју, ніж „недоразумѣніе“. В решті в сих дньах ја пришльу Вам печатаниј листок, до котрого ја змушениј конечне подлим забігом „Дѣла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијіхали з Кијіва навіть без тоји піддержки Вашіј прогрессівніј половині, јакоји бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви заньали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, јак Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиноју. (Навіть колиб ја јак небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, јак Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним программом. Ја тільки радив воспротивитись песиголовцьам, спинити јіх доноси, і јак не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалиноји Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјіни і своји молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральниј псіхологічниј процес, — і јак би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та јак би ј Ваша компаніја не пішла назад, то тепер би до Пелепа не дійшло і мені нічого б було писати таких листів, јак тоји, шчо Ви возили. Јак би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовльав, песиголовці нам жити не дајуть, поможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кијів фактичним адвокатом згоди з песиголовцьами — і не то не добились не тілько того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, audiatur et altera pars), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцьами показували, шчо ј тепер діло стојіть не погано, і через те вмовльали, навіть без всьаких слов, шчо потреби переміньать јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та зіздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археологіјі. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багаліј, котриј навіть бојітьсьа назвати Слобідську Украјіну по імені, а зве јіјі Юговосточна Украјіна Московського государства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А ча „камень прибѣжище заяцемъ“, а тепер він просто стојіть на тому, шчоб нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тіјеji політичноji і моральноji мірки, котру він держить, а вона низче О. Між молодими јесть льуде енергічнішчі і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј украјінства в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русскаго народничества“, ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчоб надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Украјінці і потьагти до себе ј росс. Украјінців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешились. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, јак Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Пелеші будуть де далі все енергічнішче напирати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них напира.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кіевскаго цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеји посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Этногр. кружка ја посилав:

1) Ефименковоји. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовиј служити М. Драг.

До Вас обернетьсьа за книгами Б. Бачинськиј, гимназист з Стрија. Дајте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсьа? Так і кінчить сьа на статьтьах Н. Пр. і Діла? Аже ж це тілько початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погльаду на такі речі.

Цеј список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной библіотеки.

Описаніе рукописей соловецкой библіотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. библіотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоизв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Тавріи. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

N. 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЬАКІВ.[1])

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівськоjі газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надôслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманôвымъ“, якъ его прозывають. На всякій способъ рѣчъ то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіемъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тôлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дôставъ коша!“

Дуже характеризуjе мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повисші слова напечатані скоро післьа статьті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котріj д. Гол—ому справедливо докорьаjетьсьа, шчо він опублікував субjективно перекручені витьаги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ препаруjе, jак хоче, міj лист, котрого воно j не бачило j котрого навіть „Н. Проломъ“ не отмітив моjім повним именем.

В усьакім разі jа вдьачниj „Дѣлу“, шчо воно даjе мені нагоду розказати цьу справу докладно j тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, jак бачу, необхідну дезінфекціjну завдачу.

Jа діjсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось jаких слов редакціjі „Зорі“

---

[1]) Отся брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.

І. Ф.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаемо, що обѣщани нами въ проспектѣ працѣ: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збôрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичинї ј Россіјі је чимало льудеј, котрим звісно авторство названних в цих словах праць, а через те слова ті кидајуть тінь на того автора, буцім то він сам, з власноји волі, не тільки не хоче помогти „јединіј літературно-науковіј галицько-украјінськіј газеті“, а шче ј задержује публікаціју важних дльа нашоји народньоји історіји документів, інтересних дльа льудеј всьаких фракціј. Листом своїм до „Н. Пролома“ тој автор објавльав, шчо названі праці, јак і другі подібні, приобіцьані јім в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звісних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка ј редакціји „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і своїх обіцьанок. Шчоб усунути всьакі непорозуміньньа, автор додавав, шчо „ті умови ј обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних литературних приличіј“.

От јакі „напасти“ були в мојому „чолобитіју до д. Маркова!“

Тепер ја мушу росказати діло докладнішче, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруськіј печаті нові розмови про потребу осібноји гал. украјінськоји літератури по при россіјськіј, — при чому слава знаменитого россіјського письменника вживалась звісноју фракціјеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јесть лист Тургенева, писанвј до мене з поводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, јак раз противнвј тіј агітаціји, јак раз прихильнвј дльа народнього гал.-украјінського лі-

тературного напрьамку, — ј подумав, шчо буде до часу опублікувати тој лист. Ја одіслав копіју з того листу, з коротким појасненьньам, в редакціју „Дѣла“, котру перед тим обньав д. Ів. Белеј, — бувшиј сотрудник „Друга“ (1876 – 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьньа парахвіального узколобіја ј безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucus a non lucendo!) органи до мене ј до мојіх літературно-політичних товаришчів. На моје диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через шчо инше, јак через те, шчо тој лист писаниј був до „нельубого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хај редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взьати міј манускріпт з редакціјі ј переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати јого в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразнішче воспротививсьа тому, нагадавши д. Франку свідому брехньу, вмішчену в „Газ. Школьнôй“ д. Партицького про моји стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцьами, з котрими ја тоді, в имені својему ј численних товаришчів з Россіјськоји Украјіни, котрі мені поручили редакціју звісних публікаціј за кордоном, рішуче розірвав усьаку взајемність через јіх обскурантизм і зневагу до народу[1]), — а потім вмішченьньє д. П—им в тіј же „Зорѣ“ витьагів з пасквільа на мене, зложенного одним прихвостнем росс. революціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одплату мені за моји публікаціјі в оборону украјінства і федерализма, — а порьад з тим

---

[1]) До тіјеји брехні д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. урьад вислав мене за кордон, шчоб скомпроментувати украјінськиј рух?

печатаньньа в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моје виданьньа „Маріјі“ Шевченка, в јакому рефераті, — наслідованному потім „Кіевлянниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полонізаторських цілів мого виданьньа!!

Кілька разів післьа того ја прохав д. Франка вернути мені міј манускріпт, — коли це несподівано бачу јого напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаніј все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котріј мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого моји дальші спомини про Тургенева. Натурально, ја мусив послати в редакцију „Зорі“ лист, в котрім зајавльав, шчо моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеји волі, ј одповідав на примітку И. Ф., шчо ја не можу нічого давати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу норови компаніјі Гоголевого Ноздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакціја „Зорі“ не тілько не напечатала мого листу, зоставльајучи мене перед світом својім сотрудником, а шче објавила в проспектах про будушчі моји дльа неји праці.

Треба сказати, шчо цеј казус случивсь в середині переписки, јаку зачав зо мноју д. Франко про моје ј, за мојім посередництвом, і инших льудеј сотрудництво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — јак тепер признајусь перед всіма земльаками, — јакиј ја мају особистиј интерес писати до газети, подібноји до „Зорѣ“. Рьад счастливих пригод звів до рук мојіх багато матерјалу дльа історіјі нашоји народньоји культури, зібраного більш јак за сотньу років працеју десьатків льудеј; мені самому посчастило обговорьувати цеј матерјал з первими авторітетами цеји речі на Украјіні ј за-грьаницеју ј обробльати јого по бі-

бліотекам в Россіїі ј Европі, — і тепер ја б раднішчиј був збути цеј матерјал в скільки небудь оброблену виді в печать вже з одного страху, шчоб він јак небудь не розвіјавсь, — јак це було стільки раз з збірками ј працьами в нашому несчастному письменстві. Далі ја бажав би подати до памјати земльаків моји спомини про кількох знаменитих льудеј, котрих посчастило мені знати, ј котрі мали стосунки до украјінських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі ја од них маја. Накінець дльа самоји редакціїі ја бравсь обробльувати теперішним европејським порівньајучим методом усьакиј матерјал по народніј словесности (folk-lore), јакиј до неји діјде зо сторони, ј увести гал.-украјінську газету в близькі взајемини з европејським фолькльористичним рухом. — Ради таких своји „особистих інтересів“, ја згожувавсьа сховати своје имја (з котрого крики ј брехньа дд. В. Плошчаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліціја, зрабили јакесь пугало в Австріїі), згожувавсь но всьакі цензурні ј инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прінціпу ј льудського достојінства. З остатнього погльаду ја виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицькиј буде підписуватись редактором „Зорі“, ја не можу туди дати ні рьадка, ні других јіднати до такого безчольного ј противутоварискього поступованьньа, — хиба д. П—иј публично одкличе написане јім проти мене ј мого товариства.

Д. П—иј не тілько того не зробив, а јак сказано, навіть не напечатав мого висше згаданного листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичајам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—иј не буде вже підписуватись під „Зорею“, — ј ја згодивсь давати туди своји праці, тільки ж ось на јаких умовах:

1. Публікаціја новоју редакціјеју мого листу,

2. Зајава, шчо „Зоря“ стаје науково-літературним органом всіх Русинів-Украјінців, котрі признајуть самостіјність гал. укр. національности, без огльаду на јіх політичні ј философські погльади,

3. Формальні запросини до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживајушчого в Швејцаріјі украјінського письменника, звісного многими науковими працьами, котриј маје цінні матерјали по нашіј етнографіјі, по історіјі козацтва, нар. колонізаціјі ј т. п., але також, јак і ја, проскрібованиј в Россіјі поліціјеју, а в Галичині партіјностьу. Ја бажав таких же запросин і до одного письменника Галичанина, котриј теж досить зајавив себе печатними працьами ј у котрого тепер лежать в рукописьах такі речі, јак напр. Про господарскі товариства на Украјіні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історіја релігіј, Рекльу Географіја Россіјі, але котрого торік „Дѣло“ „виеліміновало із суспільности“ (!!!) за те, шчо він був на світських похоронах (дозволених в Австріјі законом!) члена-основателя „Просьвіти“ ј „Тов. ім. Шевченка“, Нарольского, од котрих постидно втекли товаришчі покіјника. Та цеј Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиј з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноју комбінаціју.

Замічу, шчо з а ј а в а, предложена мноју в пукті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, јак д. Франко, бути сотрудниками „Зорі“, не зрікајучись того, шчо вони ранішче писали, — а просто о б о в ј а з к о в а дльа г а з е т и, к о т р а п е р е ј ш л а н а в л а с н і с т ь „Т о в. і м. Ш е в ч е н к а“, — бо коли те товариство основувалось, за ініціативоју з россіјськоји Украјіни коло типографіјі, купленоји на

гроші, прислані звідти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорьував мені трудность помістити в „Зорѣ“ міј лист, а надто в јого формі, шчоб не вразити члена „Тов. им. Шевченка“, II—го.[1]) Ја згодивсь лишити форму мого листу bonae fidei д. Фр. ј редактора, — аби тільки суть того листу, котріј ја давав прінціпіальну вагу, була зоставлена. На дві инші умови моји д. Франко згожувавсь, а про 2-у писав мені највиразнішче: „Шчо до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожујусь на те, шчоб зајавити јеји коаліціјниј і безтенденціјниј характер і надіјусь. шчо і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Јанв. 1886). Ні за шчо инше, јак за знак згоди на моји умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорѣ“ споминались моји прац котрі ја обіцьав в листах до д. Франка не инак ше, јак на тих умовах.

Тим часом редакціја „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Заявленє про міј лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповньати. Мало того, јак раз противно умові 2-ij і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льуборадських“ (в котріј поклику-јутьсьа ј на мене) і в статьті „Нові матерјали до історіи Уніи“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцију, навіть з перекручуваньньам фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політикани виголосили керманичем народнојі по-

---

[1]) От це зветься: „в своjіj хаті, своја правда, і сила і вольа!“ Д II—ому вольно в усьакіj формі кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакціјі основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тіјеjі „народньоjі хати“ зараз же зламали, захопивши јіјі в своjі руки!

літики Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, јак звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати својіх праць в „Зорю“. Післьа кількох мојіх листів, в котрих ја виразно појасньав д. Ф—у мотіви свого зреченьньа, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојітьсьа, колиб „предводители мојеји (!?!) партіји“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіјеји партіји підклада „Н. Пролому“ инші мотіви ј усилујетьсьа шче мене ж і обсмијати.

Најцікавішче, шчо таке все витворьајуть з нами ті самісінькі льуде, котрі слізно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жалијутьсьа на партіјність напр. адміністраціји „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земльаки знајдуть јіји пожиточноју дльа інтересів нашоји літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јуньа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пишучи Вам останніј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьньє Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Кијіві не знајуть, скільки треба на викінченьньє Кобзарьа. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумајеш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фонді, а вгајано стільки часу з Февраньа, коли могло б уже бути готове виданьньа, котре тепер саме літом, коли Россіјане іздьать по заграницьам, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајемиј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьньа на свіј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперішніј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортунниј, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих льудеј, тих, шчо шче по гімназіјах вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історіја зовсім перејде через нас до дневного порьадку.

Ваш шчириј слуга
М. Др.

Посилају Вам 100 екз. брошьури, Коц. 25. Скільки можете, перешліть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јуньа 1886.

Добродіју,

Ніколи ја Вас злодіјем не робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі, јак би подумали над фразоју, котру ж сами цітујете: „розікрали (кружковці) книжки“, а шчо тіі добродіјі розікрали, це факт, за котриј свідчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісць мого имена написані чијісь чужі. Ја цеј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рьаду других, між инчим і всього поступованьа круж-

ковців зо мноју характеризује галицьке варварство, або инакше цівілізацију по польских лакејських хатах та попівських кухньах. В такі прејави цівілізаціјі треба частішче тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувсь до К-ого, чи не може він помогти одшукати дејакі книжки, бо П-к написав мені, шчо јому це зовсім неможливо при јого відносинах з льубими земльаками (додајучи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно јак і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зајшла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше імја ј П-ка, — то ја думав, шчо вони дідлуть до одного, не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив помогти другому. А Ви недавно, јак і тепер, одрізујете: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку". Шчоб Ви впјать не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив і не думав, ја добавльу, шчо в такому Вашому одрізуваньу бачу ја зовсім не „злодіјство", а звичајну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвильу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј прибавльајете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви ј одповідајете. Рада за раду, не кидајте ј Ви злегка словами (ја не кидају, ј без Вашоји ради, јак бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россіјі Якушкина „Обычное право", то ја заплачу за те гроші на јаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Кијівських книг з віденьского Speditions-Bureau ја не получив і звісток не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше клопотниј дльа одправшчика ј получательа) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кільо за 1 франк між Німеччиноју, Австріјеју і Швајцаріјеју.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицкого, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можно було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштујуть, ја верну гроші, бо читајучи ја мушу робити замітки на польах, а потім на својому екземпльару мені пријшлось би переписувати наново.

3 Јульа.

Написав оцеј листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходитьсьа послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написаниј лист, котриј ја думав шчо послав. Од Вас же получив Халанского, котриј мені потрібниј був до зарізу через те, шчо він говорить про Буньаку, про котрого ј ја написав монографіју. Бачу, шчо Халанскиј „по Гороховой (улицьа в Петербурзі) пошолъ и гороху не нашолъ“, јак співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичини не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тілько більше штучне, тільки радікальнішче; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки јак же буде держати себе „народольубива“ інтеллігенціја до цього руху?

Так, јак „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здајетьсьа, шчо навіть суд не мав права обвинуватити льудеј за таке „богохульство“, так шчо увесь процесс возможниј тільки в Галичині з усіјеји Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знајдетьсьа ніхто, шчоб оступивсь за засуджених у віденьских газетах?? До јакого

шче сорому ми доживемо з такоју „інтелігенціјеју“ ?

N. 57. Лист до невідомого Галичанина[1]*), 20 Јуньа 1886.*

Шановниј Добродіју.

Ја трохи спізнивсь одповідьдьу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорьују ј галицькі справи). Та типографіја все одтьага, а тим часом наближајетьсьа 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовиј, то вложу з цим письмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим мандатом.

Про народовців тепер з Вами спорітись не буду. Про јіх говорьу досить в листку. Скажу тілько, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіјі) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзарьа), а тепер јак народовці ховајутьсьа од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

---

[1]) Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автоґраф. На листі зазначено иншою рукою: „2 лист“. *І. Ф.*

нар. газети не хотьать навіть бібліографічними објавими помогти мені зібрати гроші на виданьньа Кобзарьа.

Ја ј сам знају, шчо між народовцьами јесть льуде, котрі більш розумијуть, ніж львівські јіх проводирі, — та шчо ж з того, шчо вони јесть, коли вони нічим себе публично не прозјавльајуть! Все рівно, шчо јіх нема, або шче гірше; примірем свого мовчаньньа ј покірливости обскурантам вони тільки сијуть деморалізацију. Оце недавно ја мусів перегльанути старі гал. виданьньа, — так шче нагльаднішче зобачив, шчо навіть „Правда“, сама „Зорьа“ ј „Дѣло“ кілька років нараз були прогрессівнішчі ніж теперішні писаньньа народовців. А хто тепер пише в них: Белеји та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскурностьу Барвінських і Вахньанинів!

Не раз ја думав над причиноју такоји нетвердости Галичан в своји думках. Мені здајетьсьа, шчо одна з причин — дуже поверховна попівсько-адвокатська школа, котру вони проходьать. В усіх писаньньах Галичан видно, шчо вони не льубльать доходити до сирого мньаса фактів, не вмијуть виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразујуть дльа тенденціји, дльа партіји, дльа сьогоднішнього дньа, — і не диво, коли потім скачуть од партіји до партіји, од прапора до прапора. Одна надіја на будучі поколіньньа, котрі приготовльатьсьа позітивноју наукоју за помічьчьу европејських літератур. Цікавоб мені знати, чи Ваші товаришчі вчатьсьа франц. та англіјській мові? Дуже б ја радиј був, коли б Ваші брались за виучку англ. письменства ј житьтьа. Там усе робитьсьа солідно, глибоко, шчиро. Там вмијуть „числитись з обставинами“, не зрікајучись прінціпів (поступатись по потребі в скількости прінціпа, а не в јаковости).

Моје виданьньа Ш-ка буде самиј текст з короткоју передмовоју. Комментаріј печатати треба окремо. Та од себе ја сказав мајже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати моји думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було објективно, історично подивитись на Шевченка, показати евольуціју јого думок і місце, јаке вони зајмајуть в евольуціјі нашоји громади. Та в Галичині діждавсь тільки лајки за такиј замір та перекручуваньньа того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодиј писатель, д. Кокорудза, котриј богато взьав з мојеји статьті, не назвавши јіјі). Галичанам все хочетьсьа дивитись на Шевченка абсольутно, по попівському, кланьатись јому та перекручувати на свіј лад, јак це робльать вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процесси добровльанських сельан. Не вже за „богохульство“ возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копіјі з обвиньајучого акту? Чи не знајете Ви чого докладнішчого про цьу справу, ніж написане в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ“, котре подло не знајшло слова оступитись за льудеј. Такі случајі — проба шчирости народольубства Ваших партіј. Очевидно, шчо справа цьа — тільки початок руху, котриј подібниј до нашоји штунди, тільки радікальнішчиј. Всьакому народольубу треба випробити собі јакусь формулу погльаду на цеј рух. Доси галицькі газети показали тільки поліцејську формулу. Чи так і зостанетьсьа на далі?

Питајете Ви мене про моји обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја најбільше заньатиј нар. словесностьу. Хочетьсьа скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних пісень (Ви може знајете, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третіј, — кінець козацкоји Січі, Чорноморје) та обробити нар. новелли (сатир.,

релігіјні ј. т. п.) по европејському порівньајучому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку славјанську книжку купувати самому, а шче теж робити з европејськими книгами, бо тут мајже ніхто не зајмајетьсьа цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цеј бік шче сьак так налагоженијь. Ја зібрав досить велику бібліотеку, јесть добрі льуде в Парижі ј Лондоні, шчо робльать виписки. Најпораднішче ввјти з сіјеју працеју в світ. В наші „народні хати“ мене не пускајуть,[1]) в Россіју дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свіј кошт — нема за шчо. Дльа того робота јде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде ліпше.

Бажају Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакаціјами случају збирати етногр. матерјал? Дльа мене најбільш булиб інтересні пісні політичні ј новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеј і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожнијь N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткоју, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, јакого віку, профессіјі, чи письменијь) записано. Попросіть про теж і товаришів.

N. 58. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 27 Јульа 1886.

Добродіју.

До того мені огидло спорітись, та шче без усьакоји нужди ј результату, шчо треба мені по-

---

[1]) Најгірше, шчо через це ја не мају галицьких дописів, котріб мені посилали льуде, јак би знали, шчо ја про них публікују.

бороти себе, шчоб одповідати на Ваш передостатнiј лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, шчо злодіјство, чи не те, тільки в усьакім разі „злодіјство“ видумали Ви самі, ја про нього не говорив. Неохоту і пр. ја не видумав, а бачив в справах важних, јак в скандалі, під котриј Ви підвели мене в Етн. Кружку ј потім в Зорі. Може ја ј помиливсь, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом јесть те, шчо Ви перше написали мені: шліть книги на моје имја, а јак ввјіду, на П-ка, а потім одрізали: звольте обернутись до П-ка, тоді јак навіть і в иншому случају Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Ја ж Вам писав, шчо книги потрібні дльа роботи одному чоловікові, і думав, шчо це діло таке просте, аж вијшло на 8 місьаців, та шче з процессами јакимись: звольте туди јти, ја не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже дајмо ціј справі покіј. Зарудного ја Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ја ј Халанского, бо на другиј день, јак дістав од Вас, получив з јакогось провінціонального місточка у Франціјі екземпльар Халанского ј нових творів Потебні од јакогось таінственного незнакомцьа, певно Харківцьа, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дльа Вас. Јак шчо післьа розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, ја вишльу шче.

Про Кобзарьа ја не знају вже шчо ј писати Ков-му, коли він питаје те, шчо ја вже писав 10 раз і коли Ви ј самі ж післьа остатнье посланого листка печатного не можете одповісти јому. Потребују шче раз одповісти на запитаньа? І. Јаке це виданьнье? Стереотипне по приміру, јакиј посилавсь при рахунку і јакиј шче раз посилају (останньу сторону).

II. Јак упорьадковане? В хронологічнім порьадку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописьам, јакі були під рукоју Вовка післьа зкінченьньа Пражського Кобзарьа. В початку буде коротке переднье слово про джерела виданьньа, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ“). Дехто хоче, шчоб додати біографіјку Ш-ка, а з Галичини хотьать навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обіјтись без того. III. Шчоб видати 2000 екз., треба грошеј 2000 франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ“ замітку про нашого Кобзарьа (N4, 1886). Напишіть мені:

I. По јаким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. уважајете Ви не за Шевченкові?

II. Де напечатані Хустина ј пропушчені місцьа Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не зајмајусь Шевченкологіјеју і тепер взьавсь за викінченьнье Кобзарьа (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилок.

Посилају Вам листок До суду земльаків. Не ја винен, шчо він напечатанај. На цім ја далі вмивају руки. Хај льуде думајуть і робльать, шчо хотьать. Ваш покірнај слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Спасибі за клопоти.

N. 59. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 12 Окт. 1886.

Добродіју,

Простіть, шчо аж тепер одповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими дньами міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилају, буквально не мају за це франків, бо жалуваньнье своје получив тільки за Јунь-Август: за літературу не дополучив шче за тој семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьміју, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньнье.

Про Ваше покликаньнье в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, јак то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајутьсьа смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники дльа них занадто радікальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого бездільством хотьать. Сподівајусь, шчо такі віча одчиньать очи свіжішчим льудім і вони примусьать песиголовців хоч не душити тих, хто здібниј працьувати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо јак бачу, в Ваших сторонах окрім прінціпів мајуть силу ј особисті мілочі, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовиј взьати в ділі таку участь, јакоји захоче сама редакција. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врізувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публику беллетристика робить најбільше вражіньньа. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публиці, по кр. мірі хоч передовіј, прінціпи реалізму чи „натуральноји шко-

ли", а то јіј богу, јак візьмеш в руки гал. писаньье (окрім Вас та почасти Федьковича), то думајеш, шчо читајеш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли" пишуть мені прьамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема ј у загалі позітівноји думки, нема ј науки.

О боги! шчо таке пише Огоновськиј в остатніх N. N. Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історіју Украјінв, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім россіјських гімназіческих підручників та унів. прелекціј, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликујетьсьа. Не вже він не розуміје, шчо читаје? Чи це вже така заправка голови, шчо ј дивитьсьа чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждіть великого сорому од критики в Россіјі, јак вијде цілком твір Огон-ого. Жінці Вашіј передајте наш поклон. Шчо нового в Кијіві? Јак пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријательа з Стрија. Каже, шчо готовить довшиј лист до мене, а мене просить писати јому багато, та рідко і не з Женеви. Чи не можете переказати јому, шчо ја листа јого шче не получив і жду на нього? Книги јакі можно буде јому дати, Ви вділите јому, јак ја Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати стислу історіју Р. Кр. Заведеніја? Ја б јіјі вопхнув в росс. печать.

N. 60. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получив программу Поступу. Ја теж думки Павлика, шчо вона дуже подрібна, але

коли Ви думајете, шчо так і треба, то напирати на моју думку не буду, раджу тільки перегльанути, шчоб не було хоч по двічі теж саме. Шчо ж до початку, то ја думају, шчо він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньньа журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а таки трохи хвастливиј і не зовсім вірниј, бо ставить діло так, буцім то світ почавсьа од Ваших льудеј. Ја б радив переробити вступ так, шчо, мовльав, звісні історичні причини поставили наш народ в прикриј стан політичниј, соціальниј і культурниј, але шчо боротьба за наше національне відродженьньe стојіть в повніј згоді з прогрессивними змаганьами передових народів світа і шчо коли погльанути на все тревале, міцне, шчо зроблено дльа того відродженьньа од самого јого початку, то виjде, шчо воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а інстинктовно. Од недавних років зріст серед нашоји громади льудеј ново-европејськоји осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европејськиј, прогрессивниј грунт. В остатні 10 років число таких льудеј настільки вбільшилось, шчо могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіју. От тут можна спомјанути працьу прогрессистів, — а далі показати некористи јіх дезорганізаціјі, блуканьньа по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хај вбереже свіј переважно галицькиј характер і через те уступ про росс. Украјіну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. Украјіни дльа Галичини, про потребу всеукр. программи і про те, шчо в основі своjіј вона не може ріжнитисьа од Вашоји, слід би сказати, шчо Ви оддајете детальну виробку јіјі самим Россіјанам. Це, думају, буде і резонно і тактично, бо јак Ваша программа навіть не стілько літературна, скілько практично-

політична, то хто його шче зна, шчо скажуть Россіјани, котрі тепер держатьсьа політики струсів.

За ціми замітками бажају Вам всьакого успіху, — тільки надіјтесь на власні сили більш ніж на россіјські. Особливо не раджу покладатись на Одессу, там льуде шче менш аккуратні, ніж в Кијіві. Спогадајте напр. хоч те, јак вони вислали П-на[1]) в Женеву і не видержали обішчаньньа навіть один місьаць.

Історіја з Солодким[2]) до того кумедна, шчо ја б зовсім годивсьа думати, шчо вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміра таких штук, устројенних харковськими украјнофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірьу, шчо таквј індівід јесть на світі ј навіть був у Галичині.

Тільки хоч јаквј ја невеликиј прихильник наших украјінофілів, а все таки раджу Вам не розширьати всіх ознаків Солодкого на увесь genus украјнофілів: це species Charkovo-poltavica.

Коли можна, пришліть мені статьтьу Костомарова в журналі Ливчака ј Климковича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про Костомарова „політика“. Спасибі за книжки. Тільки 1 части творів Пан. Мирного ја не мају. Коли Вам прислано з Россіјі кілька екземпльарів, то вділіть мені один і напишіть в Кијів, шчо будете держатись і наперед такоји ж політики. А то сміх курам: Мирниј міј спеціальниј прејатель, книги видано вла-

---

[1]) П-н, Українець, що літом 1886 р. їздив заграницю для поратованя здоровля, з порученя одеської громади мав якийсь час жити в Женеві і памагати Д-ву в його наукових працях, та мусів швидко вертати ся з браку гроший. *І. Ф.*

[2]) Про якогось Солодкого писав мені Кониський, що він як делеґат Українців був у Львові, все бачив, що тут діеть ся, і висловив у київській громаді острий суд між иншим і про мене, а тимчасом ані я, ані ніхто з Львовян не бачив його — хиба з ним бачив ся дехто секретно. *І. Ф.*

сне кијівськоју громадоју, а екземпльара ја не мају! Та чи не можна здобути ј кумедіју Кониського? По рецензіјі Ом. Огон. думају, шчо це мусить бути велика дурницьа в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От јак би Ви заложили в „Поступі“ основи релігіозноји критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилају, бо грошеј ні звідки не мају, звісток про послані роботи теж не мају. На запроси других робот, напр. перекладів романів, теж ніхто не одповіда ні з Кијіва, ні з Петербурга. „Вони з холери повмирали“.

Ваш М. Драг.

Вашіј жінці, П-ку і Коц. кланьајтесь. Скажіть мені, шчо воно таке Василь Лукич? Ја кинув другу роботу і написав невинну статејку про вірші і почасти про одну пасхальну віршу, котру порівньав з західними драмами. Послав статьтьу, — і одповіді не получив. Тепер бачу в „Дѣлѣ“ список матеріалів альманаха, і своји статьті не бачу! Јак собі хочете, а невозможне племја насельа Вашу сторону.

N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin Dancet. 14.

Сьогодні в ранці получив ја Вашу программу. Вона таки вијшла дуже подрібна, — ј жалко, шчо Ви викинули про неприличність партіјноји полеміки в Галичині, не замінивши Вашого уступу старого ніјаким другим про те, шчо Ви станете независимо од теперішніх партіј львівських (по мојому це conditio sine qua non нового журнала ј новоји партіји). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про самиј журнал.

Не розуміју ја гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ја певнісінькиј, шчо окремо вони ніколи не виjдуть. Колиб вже дуже була б то велика працьа, то чи не можна б було скоротити jіjі одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а jіх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з II-ом. Ја хочу перш усього влагодить дльа Вас статьтьу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статьтьа Скабичевского Украинофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ"). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може ј статеjку з поводу болгарськоjі катавасіjі. Напишіть мені тільки, коли власне думаjете випустити 1-иј N.?

Ту роботу, котру Ви мені думаjете дати до перегльаду політ. статеj, — ја згожуjусь взьати. Окрім того ја радиј взьати редакціjу фольклористичного матерjалу. З того, шчо в мене jесть, ја б радиј був обробити полународні вірші. Јак би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Лукич з тіjеjу статьтеjу, котру ја jому послав. Чи не можете jого запитати при случаjу? Поспішаjусь одіслати цеj лист і через те про инші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ја перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступовоjі дороги.

Шчо кажуть про „Поступ" Станіславовці? Слід би jіх притьагти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десьаток (коли можно) під краjцбандом.

N. 62. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич. нема. Проспекти перешльу дејаким льудцьам, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італіјі, в San Remo. Ја јому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть јому дльа порьадку. В јого јесть дуже інтересне оповіданьньа задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італьјанськиј хлопськиј рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукич напечата моју статьтьу, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статьтьа не названа, хотьать „сьурприз" на свьата зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју дејаких прихильних льудеј, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з бајки Asinus vulgi; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсьа з уступок vulgo. А тут шче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полеміки істнујучих партіј власне не полеміка, а зајава прінціпа, котроји коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім программу викинути, бо коли так, то ј усе одна полеміка.

Својеју уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујушчого сина тіјеји ж таки народовськоји парахвіји, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо инакше шкода ј заходу. В усьакім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутиј параграф зостанетьсьа. Ја з дуру взьав був виписав

јого та ј послав у Россіју, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичај очеј у Сірка!

Інтересно мені буде взнати, јак на кінець Ви встроїлсь з Читальньами ј П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к зостајутьсьа кожниј сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу", всього 4 чоловіка і ніјак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такиј, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче јого треба держати далеко од усьакого діла), та ј він таки тьажковатиј чоловік. Јак же воно јтиме діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Кијівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. І) Громадьанам, чи буде мені јака одповідь на міј лист, в котрому ја між иншим питав, шчо мені робити з типографіјеју ј складом, бо позајак мені скінчилась пенсіја громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ј вирватись з Женеви? ІІ) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історіјі укр. літератури за кінчајушчијсьа рік і чи буде і в јакі строки він висилати 600 р. на тој рік, бо наближајетьсьа 1. Јанварьа, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати својім кредіторам. Хотів би ја запитати ј А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьане теж прохали облегчити јіх бьуджет роботоју в росс. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатньу роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати мојіми запитами, а сам він очевидно не додумајетьсьа довідатись, јак сповньајутьсьа ј чи навіть сповньајутьсьа ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставльају ці всі речі на Ваше всмотріньнье і коли можно шчо зробити, не шкодьучи нікому, то зробіть, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, шчо Ви не знајете навіть, шчо думајуть Станіславовці про „Поступ“. Ја бачу тут omen дльа „Поступу“.

Јак памјатајете може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ја знајучи, шчо на богато льудеј не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави дльа будушчоји політ. партіји. Тепер Ви написали проспект вже готовоји партіји, — проспект детально-практичниј. Ја думав, шчо Ви вмовились з льудьми, шчоб розробити цеј проспект шче детальнішче. Аж виходить, шчо з најбільш організуваноју купоју з льудеј, котрі близько стојать до народу ј крајевих справ, у вас нема зовсім нијаких звјазків, не то умови. Јак же Ви будете сповньати свіј проспект, котриј справді більш программа новоји партіји, ніж новоји газети?? Приjдетьсьа Вам або нальагти, шчоб одшукать льудеј по провінціјам, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсьа по крају студіјувати матерјал, та одьагти в мјасо скелет Вашоји программи, або дати газету зовсім не таку, јаку обішчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне вијде 1. N. Поступу і на јакиј день ја мушу прислати своју роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного I т. творів? Перемудрив јого зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожумјаках“ і М. Богуславки Нечуја. Чи не можна б було получити на час Юзова (Каблица) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ја б готовиј був критично перегльанути новішчу беллетристику з украјінського житьтьа,

украјінську і россіјську, та не знају, чи це буде Вам на руку, бо прнјдетьсьа дешчо, напр. Горовенка і др., осудити за надто гостро, зо страхом „перепудити починајучі таланти“, јак казав мені колись один молодиј народовець. Добре зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „украјнофілів“ нова сила: беллетристи з украјінського житьтьа розумнішчі ј цівілізованішчі од нас. Оттут чи вспіјемо „пѣнкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановниј Добродіју,

Лист Ваш зо звісткоју про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хоробоју одповідају тілько тепер. Звісно, Вам лінше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до јого прикінченьньа во чреві матері не видајутьсьа так уже непремінними, шчоб треба було піти на такиј сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја ј сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, јак ми вмовились торік було, а практично-політичним був помилкоју і закликував на конфіскату ј цензурні трудности. Тільки ж взьавшись до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усьакім разі треба було перед судом попробовати оборонити хоч самиј проспект, при чому Ви б могли поставити питаньньа о самоволі галицькоји цензури проти самого австріјського закону ј практики других австр. провінціј. Коли б суд затвердив кофніскату, Ви б мали резон зајавити, шчо коли у Вас нема зовсім правовоји опори, то ј не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першіј пригрозі поліцејського

пальцьа, — це такиј сором, шчо ні в казці сказать, ні пером описать, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантіјі, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, јак з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчоб зньати з себе усьаку тінь наріканьньа, шчо мовльав не хотів запомогти все таки доброму ділу на рідниј ниві, готовиј дати туди своју працьу. Тільки ж позвольте мені дати працьу не современно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігіјно-церковні (I. голова) ј політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне појавитьсьа альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (L'origine de la Bible).

Тепер позвольте Вам сказати кілька слів про моју особисту справу. Мене звішчајуть з Галичини, шчо там робить зле вражіньньа моја переписка про грошеві справи і про міј фінансовиј стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому моји листи в Россіју в тих справах сталисьа публичним достојаніјем, — так шчо мені про це писали навіть льуде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всіј шчирости до мене, не могли знати сушчности мојіх відносин до мојіх украјінських товаришчів. Тепер ја мушу звернути увагу Вашу ј тих, кому моји листи стали відомі, на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мноју, посередниками в тих справах між мноју ј товаришчами; в друге, шчо ја писав не просьби, а запитаньньа про висилки грошеј, не мноју назначенних, і најбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографіјі через неплату

по вексельам, котрі ја давав покладајучись на обіцьанку вислати звісну сумму на звісниј строк (напр. в Јульу, коли ја не получив і в Декабрі); а в третье, шчо всі моји фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти філантропічноји і вијшли без всьакоји мојеји ініціативи ј навіть післьа довгоји мојеји опори против. Почались вони справді післьа того, јак мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж усьа служба ніколи не була ні мојеју головноју цільльу, навіть особистоју, ні виключним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першиј план добиватись докторату, шчоб заньати місце ординарного профессора (між инчим і з 3000 р. жалуваньньа замісць 1200), а сповньав усьакі громадські служби, в тім числі виданьньe Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібниј од казенного жалуваньньа, шчоб прожити. Саме моје прогнаньньe з университету (замітьте, перше тільки кијівського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам дльа прінціпу викликав тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнаньньe навіть з служби в Россіји, де прогнаньньe по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнаньньe з одного міністерства; коли шеф у другому приjме прогнанного, то все ј кінчајетьсьа. В мене јесть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јустиціји (на першиј раз на 3500 р. жалуваньньа). Зараз же післьа того, јак мені дали одставку з университета, мені предлагали місце діректора кантори транспортів на нижніј Волзі з 10.000 р. жалуваньньа. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньньe взьати в јого часть иностр. політики за 4000 р. Јак бачите, тут не було місцьа філантропіји. А мені предложила громада гарантіју 1200 р. пенсіји, шчоб ја виключно

зајмавсьа укр. літер. справами. Ја подьакував і зајмавсь ними ј без пенсіјі, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і шче за остатніј семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі ј лишив на користь громадьанам (М. Н. Пр. роспродані до одного екземпльара). Тільки коли товаришчі задумали виданьньа за границеју і послали туди мене, ја згодивсь узьати пенсіју, котру назначили мені 1600 р., але котроји ја ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна ј не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо јак ја јіхав з Россіјі, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи віјни був і 218 сентимів). Але ја ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам мојіми рахунками, а справльавсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповньав екстраординарні росходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданьньа коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врізались і коли ја вліз у довги, ја почав добиватись принајмні точности рахунків. Вліз же ја в довги не тільки через упадок курса рубльа, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а правда ј з власноји вини: з того, шчо ја задумав давати својім дітьам вишче образованьньа, та з несчастьа, слабости своји жінки, котра не може сама без прислуги вправльатись дома та потребује хоч місьацьа гірного воздуха, — та шче з дурноји думки, шчо ја вчениј і мушу „двигати науку“ про міј рідниј край, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словјанських книг, а ј потрібних мені европејських) та сидіти за фолькльорами, мов јакиј член академіјі, або маркіз бретанськиј. Цьу останньу вину моју треба впрочім поділити з мојіми зем-

льаками ј чужими навіть, котрі завше хвалили проби мојіх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви сами знајете, шчо ја получав за серіју таких праць — всего 50 руб. А тепер взнајте, шчо ціла купа таких праць зостајетьсьа по редакторським текам в Россіјі, а шче більше в мене. Обіцьанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристројувати такі праці, зосталась пустоју. На просьби усьаким льудьам, најбільш впрочім украјнофілам, знајти мені јаку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја ніјакоји відповіді.

При такому стані мені нічого не зостајетьсьа окрім ліквідаціјі. Такеј ліквідаціјниј характер мали моји фінансові запитаньньа і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідујусь: старша дочка перервала своју роботу до баккалавреату ès lettres, котриј один міг би дати јіјі право бути регульарноју студенткоју, або дістати порьадне місце (тут жіночих гімназіј нема), напр. у Франціјі, јак думалось, і почала давати уроки сама (звісно, јак недовчена, то ј не бог зна јакі); меншу перестали вчити artes liberales; ја вже рік прожив без росс. наукових журналів і нових книг (міј капитал в складі Стасьулевича, зароблениј літер. працеју, зкінчивсьа), тепер з новим роком зостанусь і без тутешніх (јак Archivio per lo Studio de la letteratura populara, Archiv. f. die Slav. Phil. etc. і навіть без Société de lecture). Чи најду јаку поденну роботу, ја не знају, — через те јак проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признаниј ні на вішчо не потрібним земльакам мојім.

Ја тільки не хотів би, шчоб моја ліквідаціја повела за собоју втрату громадськоји власности і складу книг, між котрими всеж јесть Воли, котрі ј песиголовці хвальать, — Політ. пісні, в котрих јесть же матерјал, окрім мојіх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзарьа ј т. и., а також манускріпти пісень. (Ја писав у својому листу: хто береть сьа јіх обробити ј не розгубити, јак це сталось навіть у самого Вл. Б. Ант., але одповіді не получив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за моји розмови про нього, хај кине каменем в мене! Ја більше нічого говорити не буду. Докладају копіју з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували міј лист кому, то покажіть і цьу копіју. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти одповідь, звісно, коли це можна безпечно. Инакше прошу порвати міј конвертик.

Ваш М. Др.

Ја дуже бојусь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанина.

Оповістка.

„Україньско-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Цїна в короновій вал.
1.	**С. Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60 К·
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський . . .	1·80 „
11.	**Генрик Понтопідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій . . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . . 1·60 К.
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . 1·40 „
37. **С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії . . . . 1·60 „
38. **У. Шекспір.** Ромео і Джульєта . . . . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповідання . . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля і иньші оповідання . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповідання . . 2·00 „
44. **У. Шекспір.** Король Лїр . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру . . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв** Риболови . . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народнї оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народнї оповідання Т. II. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Леґенди . . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповідання . . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народнї оповідання, т. Ш. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари . . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповідання . . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лонї природи . . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „

80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Феррієр.** Дарвінізм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . (1·90) 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . (3·60) 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія східних народів т. І. . . . . (2·40) 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт . . (1·60) 2·00 „
89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . (2·40) 2·80 „
90. **О. Кобилянська.** До сьвіта. Новелї і нар. (2·40) 2·80 „
91. **О. Авдикович.** Моя популярність . . (2·20) 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . . (1·20) 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оповіданя . (2·00) 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських лїтератур до кінця XVIII ст. . (4·00) 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . (1·40) 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялїзм . . . . . (1·60) 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Соєр . . . . . (2·60) 3·— „
99—100. **Е. Шірер.** Полїтична історія Палест. (3·10) 3·50 „
101. **І. Франко.** Місія. Чума. Казки і сатири (2.40) 2·80 „
102. **З. Ґінтер.** Історія ґеоґр. відкрить у XV—XVI ст. . . . . (1·80) 2.20 „
103. **Л. Толстой.** Козаки . . . . . (2·00) 2·40 „
104—105. **М. Драгоманов.** Листи до Ів. Франка і инших, т. І . . . . . (3.00) 3·40 „
106. **В. Самійленко.** Поезії (друкують ся)
107. **Др. А. Форель.** Гіґієна нервів (друкуєть ся)
108. **І. Франко.** Маніпулянтка . . . . . (2.00) 2·40 „

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цїни в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли:

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . 0.20 Кор.
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта. . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур. . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої землї . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя.** Напад на млин . . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка.** Маруся . . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький.** Умова для селян. спілки . 0·20 „
14. **П. Куліш.** Орися. . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська.** Іван Гус . . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко.** Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський.** Досліди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко.** Ліс шумить . . . . . 0·20 „
19. **І. Франко.** Шевченко в польській рев. літературі 0·40 „
20. **В. Гіґо.** Кльод Іе . . . . . 0·25 „
21. **Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщині . . . 0 25 „
22. **П. Мирний.** Лихий попутав . . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт.** Розвій ґеоґрафічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко.** Украдене щастє . . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов.** Національне питанє в Норвеґії 0·30 „
26. **П. Ніщинський.** Гомерова Іліяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів.** Два учителї . . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя.** Повінь . . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р. 0·10 „
30. **П. Ніщинський.** Гомерова Іліяда (2 пісня) . 0·35 „
31. **Т. Масарик.** Ідеали гуманности . . . . . 0·35 „
32. **Люкіян.** Юпітер у клопотах . . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів.** Письмо до ред. „Колокола“ 0·20 „
34. **М. Гоголь.** Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський.** Вулькани . . . . . 0·20 „
36. **Ґ. Фльобер.** Іродіяда . . . . . 0·30 „
37. **О. Терлецький.** Москвофіли й народовці . 0·30 „
38—39. **І. Турґенєв.** Ася . . . . . 0·40 „
40 **Л Боровиковський.** Маруся. . . . . 0·25 „
41—42. **Данте Аліґері.** Пекло, пісня I—X . . . 0·40 „
43—45. **В. Олехнович.** Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой.** Крайцерова соната . . . . 0·95 „